

**TÜRKİYE'DE DÖVİZ KURUNUN TURİZM TİCARET
DENGESİNE ETKİSİNİN DOĞRUSAL VE DOĞRUSAL
OLMAYAN MODELLERLE ANALİZİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Uluslararası Ticaret ve Finansman Anabilim Dalı**

Fevzi ÖLMEZ

Danışman: Doç. Dr. Dilek DURUSU ÇİFTÇİ

**Temmuz 2021
DENİZLİ**

ETİK

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza
Fevzi ÖLMEZ

ÖNSÖZ

Kendisiyle çalışma hakkına sahip olduğum, beni her anlamda sürekli destekleyen ve en zor zamanlarında dahi ilgisini, hoşgörüsünü ve desteğini benden esirgemeyen çok değerli danışmanım Doç. Dr. Dilek DURUSU ÇİFTÇİ hocama sonsuz teşekkür ediyorum. Tez savunma jürisinde yer alan değerli hocam Prof. Dr. Fahriye ÖZTÜRK'e ve lisansüstü öğrenimimde de önemli bir yere sahip olan Prof. Dr. Şaban NAZLIOĞLU hocama tezin daha az hatayla çıkması için yapmış oldukları kıymetli öneri ve katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin ampirik uygulamalarında değerli fikir ve görüşlerini paylaşarak beni destekleyen Dr. Öğr. Üyesi Uğur AKKOÇ hocama da katkılarından dolayı ayrıca teşekkür ediyorum.

Bu çalışmamı değerlerini sözcüklerle ifade edemeyeceğim annem Zeliha ÖLMEZ ve babam Mustafa ÖLMEZ'e ithaf ediyorum.

Fevzi ÖLMEZ

ÖZET

TÜRKİYE’DE DÖVİZ KURUNUN TURİZM TİCARET DENGESİNE ETKİSİNİN DOĞRUSAL VE DOĞRUSAL OLMAYAN MODELLERLE ANALİZİ

ÖLMEZ, Fevzi

Yüksek Lisans Tezi

Uluslararası Ticaret ve Finansman A. B. D.

Uluslararası Ticaret ve Finans Programı

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Dilek Durusu Çiftçi

Temmuz 2021, XI+ 137 Sayfa

Ödemeler bilançosunun temel bileşenlerinden biri cari işlemler hesabıdır. Cari işlemler hesabı ülke ekonomisinin makroekonomik analizinde hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda, Türkiye’nin cari işlemler hesabı dikkate alındığında dış ticaret dengesinin cari işlemler hesabında meydana gelen açıkların temel sebeplerinden biri olduğu görülmektedir. Türkiye, dış ticaret dengesinden kaynaklı cari işlemler hesabındaki açıklarını finanse etmede turizm gelirlerini kullanabilmektedir. Ancak bu açıkları kapatmada kısıtlayıcı önlemlerin alınması ticaret dengesinde olumsuz etkilere neden olabilir. Bu noktada, döviz kurunun kullanılması daha faydalıdır.

Bu çalışmanın amacı, J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini Türkiye’nin en önemli turizm partnerleri Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile arasındaki ikili döviz kuru ve turizm ticaret dengesi için incelemektir. Çalışmada dikkate alınan 2003Ç1-2019Ç4 periyodu için döviz kurunun simetrik ve asimetric etkilerini birlikte incelemek için doğrusal ve doğrusal olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL, NARDL) yöntemlerinden faydalanılmıştır.

Analiz sonuçlarına göre doğrusal model sonuçlarında J-Eğrisi hipotezi sadece Türkiye – Rusya örneklemleri için geçerli bulunmuştur. Ancak döviz kurunun asimetric etkileri araştırıldığında, Türkiye’nin 5 ülke ile arasındaki turizm ticaret dengesi üzerinde tüm örneklemler için döviz kurunun asimetric etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, NARDL sonuçlarında Türkiye ile Rusya ve Hollanda arasındaki turizm ticaret dengesinde J-Eğrisi özelliğinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: J-Eğrisi Hipotezi, Turizm Ticaret Dengesi, Döviz Kuru, ARDL, NARDL, Asimetric Etkiler

ABSTRACT**THE EFFECT OF EXCHANGE RATE ON TOURIZM TRADE BALANCE IN
TURKEY: AN ANALYSIS WITH LINEAR AND NON-LINEAR MODELS**

ÖLMEZ, Fevzi

Master Thesis

International Trade and Finance Department

International Trade and Finance Programme

Adviser of Thesis: Doç. Dr. Dilek Durusu Çiftçi

July, 2021, XI+ 137 Pages

One of the basic components of the balance of payments is the current account. The current account is of vital importance in the macroeconomic analysis of the country's economy. In this context, when Turkey's current account is taken into account, it is seen that the foreign trade balance is one of the main reasons for the deficits in the current account. Taking restricting measures the trade of goods in financing foreign trade deficits may cause adverse effects on the trade balance. Turkey can finance some of its current account deficits arising from the foreign trade balance by giving a surplus in the tourism trade balance. At this point, it is known that the exchange rate has a significant effect on the tourism trade balance, but there are very few studies on this subject in the literature.

The aim of this study is to examine the validity of the J-Curve hypothesis for the bilateral exchange rate and tourism trade balance between Turkey's most important tourism partners, Germany, Russia, England, Netherlands and France. In this study, Linear and nonlinear Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL, NARDL) methods were used to examine the symmetric and asymmetric effects of the exchange rate for the 2003Q1-2019Q4 period.

According to the analysis results, the J-Curve hypothesis in the linear model results was found to be valid only for the Turkey – Russia sample. However, when the asymmetric effects of the exchange rate are investigated, it has been determined that the exchange rate has asymmetric effects on the tourism trade balance between Turkey and five countries for all samples. Accordingly, in the NARDL results, it was concluded that there is a J-Curve feature in the tourism trade balance between Turkey, Russia and the Netherlands.

Keywords : J-Curve Hypothesis, Tourism Trade Balance, Exchange Rate, ARDL, NARDL, Asymmetric Effects

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GRAFİKLER DİZİNİ	vi
TABLolar DİZİNİ	viii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

J-EĞRİSİ HİPOTEZİ LİTERATÜR İNCELEMESİ

1.1. J-Eğrisi Hipotezinin Teorik Çerçevesi	6
1.2. J-Eğrisi Hipotezinin Ampirik Literatür İncelemesi	8
1.2.1. Dış Ticaret Dengesini Konu Alan Çalışmalar	11
1.2.1.1. Türkiye Dışındaki Ülkeler İçin J-Eğrisi Hipotezini Analiz Eden Çalışmalar	11
1.2.1.2. Türkiye İçin J-Eğrisi Hipotezini Analiz Eden Çalışmalar	29
1.2.2. Turizm Ticari Dengesini Konu Alan Çalışmalar	34
1.2.2.1. Türkiye Dışındaki Ülkeler İçin J-Eğrisi Hipotezini Analiz Eden Çalışmalar	34
1.2.2.2. Türkiye İçin J-Eğrisi Hipotezini Analiz Eden Çalışmalar	37

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZMİN DÜNYA ve TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ

2.1. Turizmin Dünya Ekonomisindeki Yeri	39
2.2. Turizmin Türkiye Ekonomisindeki Yeri	44
2.2.1. Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlere İlişkin Betimleyici Analiz ..	52
2.2.2. Yurt Dışını Ziyaret Eden Türkiye Vatandaşlarına İlişkin Betimleyici Analiz	58
2.3. Türkiye'nin En Çok Turist Çektiği Ülkeler ile İkili Turizm Ticaretinin Gelişiminin Analizi	63
2.3.1. Türkiye-Almanya İkili Turizm Ticareti	63

2.3.2. Türkiye-Rusya İkili Turizm Ticareti.	67
2.3.3. Türkiye-İngiltere İkili Turizm Ticareti.	71
2.3.4. Türkiye-Hollanda İkili Turizm Ticareti.	76
2.3.5. Türkiye-Fransa İkili Turizm Ticareti.	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURİZİM TİCARET DENGESİ DÖVİZ KURU İLİŞKİSİNİN

AMPİRİK ANALİZİ

3.1. Veri Seti	86
3.2. Zaman Serisi Birim Kök Testleri	89
3.2.1. Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi	89
3.3. Zaman Serisi Eş Bütünleşme Testleri	90
3.3.1. Doğrusal Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL) Eş Bütünleşme Testi	91
3.3.2. Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (NARDL) Asimetrik Eş Bütünleşme Testi.	92
3.4. Ampirik Bulgular.	94
3.5. Ampirik Değerlendirme	108
SONUÇ	115
KAYNAKLAR	124
EKLER	134
ÖZGEÇMİŞ.	135

GRAFİKLER DİZİNİ

	Sayfa
Grafik 2.1. Uluslararası Turist Sayısı (Milyar Kişi)	40
Grafik 2.2. 1995-2019 Dönemi En Çok Yabancı Turist Çeken 10 Ülke (Milyar Kişi) ..	41
Grafik 2.3. Seyahat ve Turizm'in Ülkelere Göre Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya Katkısı (Milyar Dolar)	42
Grafik 2.4. Toplam Dünya Mal ve Turizm Ticareti (Trilyon Dolar)	43
Grafik 2.5. Türkiye'nin Cari İşlemler Hesabı İstatistikleri.....	45
Grafik 2.6. Reel Döviz Kuru – Bir Birim Yabancı Paraya Karşılık Türk Lirası (TL).....	46
Grafik 2.7. Türkiye'nin Turizm Geliri ve GSMH İçindeki Payı.....	47
Grafik 2.8. Türkiye'de Turizmin Toplam Mal ve Hizmet Ticareti İçindeki Payı.....	48
Grafik 2.9. Turizm İhracatının Dış Ticaret Açığını Kapama Payı (%)	49
Grafik 2.10. Türkiye'nin Turizm Ticaret Dengesi (Milyar Dolar).....	52
Grafik 2.11. Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Turist Sayısı (Milyon Kişi)	53
Grafik 2.12. Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayıları (Milyon Kişi).....	57
Grafik 2.13. Ülkelere Göre Turizm Gelirleri (Milyar Dolar)	58
Grafik 2.14. Yurt Dışını Ziyaret Eden Türk Turist Sayısı (Milyon Kişi)	59
Grafik 2.15. Türkiye'den Yurt Dışına Ziyarete Giden Turist Sayısı (Milyon Kişi)	62
Grafik 2.16. Türkiye - Almanya Turizmi (Milyon Kişi)	64
Grafik 2.17. Almanya'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	65
Grafik 2.18. Almanya'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012- 2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	67
Grafik 2.19. Türkiye - Rusya Turizmi (Milyon Kişi)	68
Grafik 2.20. Rusya'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	70
Grafik 2.21. Rusya'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012- 2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	71
Grafik 2.22. Türkiye - İngiltere Turizmi (Milyon Kişi)	72
Grafik 2.23. İngiltere'den Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	74
Grafik 2.24. İngiltere'ye Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012- 2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	76

Grafik 2.25. Türkiye - Hollanda Turizmi (Milyon Kişi)	77
Grafik 2. 26. Hollanda'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	77
Grafik 2.27. Hollanda'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	80
Grafik 2.28. Türkiye - Fransa Turizmi (Milyon Kişi)	81
Grafik 2.29. Fransa'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	82
Grafik 2.30. Fransa'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı.....	84

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Toplam Dünya Hizmet ve Turizm Ticareti (Milyar Dolar)	44
Tablo 2.2. Türkiye’de Hizmet ve Turizm Ticareti (Milyar Dolar).....	50
Tablo 2.3. Türkiye’de Turizm İstihdamı.....	51
Tablo 2.4. Gelen Yabancı Turistlerin Kişi Başına Ortalama Harcaması ve Harcama Tercihleri (Milyar Dolar).....	54
Tablo 2.5. Harcama Türlerine Göre Turizm Gelirleri ve Toplam Harcamalar İçindeki Payları.....	56
Tablo 2.6. Yurt Dışına Giden Turistlerin Kişi Başına Ortalama Harcaması ve Harcama Tercihleri (Milyar Dolar)	60
Tablo 2.7. Harcama Türlerine Göre Turizm Giderleri.....	61
Tablo 2.8. Almanya’dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı.....	64
Tablo 2.9. Almanya’ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı.....	66
Tablo 2.10. Rusya’dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı.....	69
Tablo 2.11. Rusya’ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı	70
Tablo 2.12. İngiltere’den Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı	73
Tablo 2.13. İngiltere’ye Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı.....	75
Tablo 2.14. Hollanda’dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı	78
Tablo 2.15. Hollanda’ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı.....	7
Tablo 2.16. Fransa’dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı	81
Tablo 2.17. Fransa’ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı	83
Tablo 3.1. Genişletilmiş Dickey - Fuller Birim Kök Sonuçları	95
Tablo 3.2. Türkiye - Almanya ARDL Sonuçları	97
Tablo 3.3. Türkiye - Rusya ARDL Sonuçları	99
Tablo 3.4. Türkiye - İngiltere ARDL Sonuçları	100
Tablo 3.5. Türkiye - Hollanda ARDL Sonuçları	101

Tablo 3.6. Türkiye - Fransa ARDL Sonuçları.....	102
Tablo 3.7. Döviz Kuru Asimetri Test Sonuçları	103
Tablo 3.8. Türkiye - Almanya NARDL Sonuçları	104
Tablo 3.9. Türkiye - Rusya NARDL Sonuçları	105
Tablo 3.10. Türkiye - İngiltere NARDL Sonuçları	106
Tablo 3.11. Türkiye - Hollanda NARDL Sonuçları	107
Tablo 3.12. Türkiye - Fransa NARDL Sonuçları	108
Tablo 3.13. Döviz Kurunun Turizm Ticaret Dengesi Üzerindeki Etkileri	111

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

DF	Dickey-Fuller Unit Root Test
ADF	Genişletilmiş Dickey-Fuller Unit Root Test
PP	Phillips-Perron Unit Root Test
KPSS	Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin Stationary Test
DF-GLS	Dickey-Fuller Generalized Least Square Unit Root Test
Ng-Perron	Ng-Perron Unit Root Test
ZA	Zivot-Andrews Unit Root Test
EG	Engle-Granger Cointegration Test
ARDL	Linear Autoregressive Distributed Lag
NARDL	Non-Linear Autoregressive Distributed Lag
ECM	Error Correction Model
VECM	Vector Error Correction Model
VAR	Vector Autoregressive Model
ARCH	Autoregressive Conditional Variance Model
GARCH	Generalized Autoregressive Conditional Variance Model
2SLS	Two Stage Least Square
3SLS	Three Stage Least Square
TY	Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi
ANFIS	Adaptive Network Based Fuzzy Inference System
NARX	Non-Linear Autoregressive External Model
LLC	Levin-Lin ve Chu
IPS	Im Pesaran ve Shin
CIPS	Cross Sectional Dependence IPS
BS	Banerjee and Silvestre
OLS	En Küçük Kareler Yöntemi
DOLS	Dynamic Least Square
FMOLS	Fully Modified Least Square
CCE	Common Correlated Effect
TY	Toda-Yamamoto Causality
LDC	Least Developed Countries
DC	Developing Countries

OECD	Organization for Economic Development and Cooperation
NAFTA	North American Free Trade Agreement

GİRİŞ

Serbest piyasa ekonomilerinin benimsenmesi ve dünyanın ortak bir pazar haline gelmesi ile dış uyum mekanizması sorunu ve bunun üstesinden gelmek için uygulanması gereken politikalar, makroekonominin en önemli araştırma konularından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda ödemeler bilançosunun temel bileşenlerinden biri olan cari işlemler hesabının denkleştirme mekanizmalarının analizi ekonomistler tarafından en çok ilgi çeken araştırma alanlarından olmuştur. Yurtiçi yerleşikler ile yurtdışı yerleşiklerin cari yılda birbirleri ile yaptıkları mal ve hizmet ticareti işlemleri cari hesabı oluşturmaktadır. Yurtiçi yerleşikler yurtdışı yerleşiklerden daha fazla harcama yaptığında cari işlemler hesabında açık meydana gelir. Cari işlemler hesabında oluşan bu bozulmanın kronik hale gelmemesi ve ödemeler bilançosunu olumsuz etkilememesi adına çeşitli kanallar kullanılmaktadır. Bunlardan en önemlisi dış ticaret dengesidir. Ülkeler dış ticaret dengesi kanalını kullanarak cari işlemler hesabındaki açıkları gidermeye çalışmaktadırlar. Ancak bunu başarmak için kısıtlayıcı politikalar (gümrük tarifeleri, gümrük kotaları, döviz kontrolü vb.) uygulamak ülkelerin diğer ülkelerle olan ikili ticaret ilişkilerinin bozulmasına sebep olabilir. Bu noktada, ülkeler hem uluslararası piyasada rekabet üstünlüğü elde etmek hem de dış ticaret hesabındaki dengesizlikleri giderip dış ticaret fazlası vermek adına para politikası araçlarından döviz kurunu kullanabilmektedirler. Buna göre, yerel paranın değer kaybetmesi yoluyla daha ucuz hale gelen yerli ürünlere uluslararası talep artar. Bu sayede yerel ülkenin ihracatının artmasıyla beraber dış ticaret dengesinin iyileşmesi amaçlanmaktadır. Ulusal paranın değer kaybının, dış ticaret dengesi üzerindeki etkisine yönelik iktisat literatüründe iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Alfred Marshall(1923) tarafından ileri sürülen talebin fiyat esnekliği yaklaşımının Abba Lerner (1944) tarafından geliştirilmesiyle adlandırılan Marshall Lerner (M-L) koşulu olarak ifade edilmektedir. Bu teoriye göre ulusal paranın değer kaybı sonucu yabancı tüketicilerin yerli ürünlere olan talep esnekliği ile yerli üreticilerin yabancı tüketicilere olan arz esnekliğinin toplamının birden büyük olması durumunda ülkenin ticari dengesinin uzun dönemde iyileşme göstereceği görüşü savunulmaktadır. Teorik literatürde ikinci

çalışma olarak ise Magee (1973) tarafından ileri sürülen J-Eğrisi hipotezidir. Bu yaklaşıma göre, ulusal paranın değer kaybının ticaret dengesi üzerindeki etkisi, miktar (hacim) ve fiyat ayarlama gecikmeleri nedeniyle kısa ve uzun vadede farklılık göstermektedir. Magee (1973), ayarlama sürecinin ulusal paranın değer kaybından önce düzenlenmiş sözleşmelerden, döviz kuru geçişkenliğinden ve miktar ayarlama gecikmelerinden oluştuğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Junz ve Rhomberg (1973), kısa vadede ulusal paranın değer kaybı sonrası dış ticaret dengesinde bozulmaya neden olan bu gecikmelerin sırasıyla tanıma gecikmesi, karar gecikmesi, teslimat gecikmesi, ikame gecikmesi ve üretim gecikmesinden oluştuğunu belirtmektedir. Bu nedenle ulusal paranın değer kaybı sonrası kısa vadede ithalat daha pahalı ve ihracat daha ucuz olacaktır. İthalat ve ihracat hacmi keskin bir şekilde değişmeyeceği için ticaret dengesi kısa vadede kötüleşmektedir. Bununla birlikte, uzun vadede, hacim etkisi başlangıçtaki kötüleşmeyi telafi edecek ve böylece ticaret dengesini iyileştirecektir (Halıcıoğlu, 2007).

Ticaret dengesi milli gelir, ticaret hadleri, genel fiyat seviyeleri, faiz oranları vb. birçok makroekonomik değişkeni etkilediğinden, bu konuda sayısız ampirik çalışma yapılmıştır. Uzun süredir literatürdeki dış denge analizlerinde sadece dış ticaret dengesinin dikkate alındığı görülmektedir. Daha yeni çalışmalar, cari hesap dengesini ve bunun döviz kuru ve gelirle olan ilişkisini incelemiştir (bkz. Obstfeld ve Rogoff, 2005; Wanjau, 2014; Ercan ve Küçükoğlu, 2020). Ancak, cari hesabın alt kalemlerinin farklı dinamikleri (mal ticareti-hizmet ticareti ve gelir ödemeleri) bir toplulaştırma sapması (aggregation bias) sorununa neden olabilmektedir. Örneğin, bir ülkenin cari açığı varken, turizm, inşaat veya telekomünikasyon gibi belirli hizmet kalemlerinde fazla veriyor olabilir. Bu nedenle ayrıştırılmış veri kullanımı, politika yapıcıların farklı hesap dengeleri için nokta atışı politika önerileri sağlayabileceği düşünülmektedir.

Cari işlemler dengesizlikleri ile ilgili ampirik literatür daha çok ABD, Kanada ve İngiltere gibi gelişmiş ülkeler üzerine olmakla birlikte, bu dengesizlikler gelişmekte olan ülke ekonomileri için de oldukça önemlidir. Gelişmekte olan ülke ekonomilerinin çoğu cari açık vermektedir ve bu açık başta döviz kuru, enflasyon ve faiz gibi önemli makroekonomik göstergeler üzerinde baskı yaratmaktadır. Ayrıca bu konu, cari işlemler dengesinin döviz kuru ve rekabet gücü üzerindeki etkileri nedeniyle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik performansının kilit noktasında yer almaktadır. Yükselen piyasa

ekonomilerinden biri olan Türkiye 2001 yılından itibaren (2019 yılı dışındaki tüm yıllar için geçerlidir) sürekli olarak cari açık vermektedir. Ancak söz konusu dönemde önemli bir yapısal dönüşüm de yaşamıştır. Bu dönemde hizmetler sektörünün ekonomi içindeki payı giderek artarken, turizm bu sektörün en önemli kalemi olarak dikkat çekmektedir. Dünya Turizm Örgütü 2019 yılı sonu raporunda belirtildiği gibi Türkiye, eşsiz coğrafi konumu, tarihi zenginliği, iklimi, doğal kaynakları, turizm potansiyeli, güçlü ulaşım imkanları sayesinde dünyadaki en çok ziyaret edilen ülkeler listesinde altıncı sıraya yükselmiştir. Aynı zamanda turizm ticareti, Türkiye ekonomisine sadece dış gelir sağlamakla kalmayıp aynı zamanda hizmet sektöründe istihdamı ve diğer ikincil sektörlerin üretimini de teşvik eden önemli olumlu katkılara sahiptir. Toplam turizm net geliri 2006'da 14,5 milyar dolardan 2019'da 25,7 milyar dolara yükselerek cari işlemler dengesizliğinin giderilmesinde önemli role sahip olmuştur.

Son yıllarda döviz kurundaki hareketler de oldukça dikkat çekici bir hal almıştır. Para politikası ve Rusya ile 2015 - 2016 Uçak ve Büyükelçi krizleri, 2016 FETÖ Darbe girişimi ve Rahip Brunson'ın tutuklanması sonrası yaşanan siyasi krizler nedeniyle, Türkiye'nin ulusal para birimi bu dönemde diğer para birimleri karşısında önemli ölçüde değer kaybetmiştir. Ulusal paranın değer kaybetmesi genellikle mal ticareti ile ilişkilendirilse de turizm ticaretinin denkleşme mekanizmasını anlamak için de kullanılabilir. Uluslararası turizm hareketleri, para birimlerindeki değer kayıplarının (değer kazanımlarının) yabancı ziyaretçiler için seyahat etmeyi daha ucuz (pahalı) hale getirmesinden kaynaklanmaktadır (Irandoost, 2019). Teorik olarak, para biriminin değer kaybı yurtdışından gelen turist sayısının artmasına ve uzun vadede yurtdışına giden turist sayısının ise azalmasına yol açtığı iddia edilmektedir. Bununla birlikte, ulusal para biriminin değer kaybettiği bir ülkeden giden turistler, seyahat düzenlemelerini zaten yapmış oldukları için daha fazla harcama yapacaklardır. Aynı zamanda, parası değer kaybeden bir ülkeyi ziyarete gelen turistler daha az harcama yapacak, dolayısıyla ülkenin turizm ticaret dengesi değer kaybının hemen ardından bozulacaktır. Uzun vadede ise, para birimi değer kaybeden ülkeden yurtdışına giden turistlerin sayısı (turizm harcamaları) azalırken, ülkeye gelen turistlerin sayısı (turizm geliri) artacak ve sonuçta ticaret dengesini iyileştirecektir (Cheng vd. 2013a, 2013b; Chi, 2015; Dogru vd. 2019).

Yakın zamanlarda, bazı çalışmalar Türkiye'nin turizm ticaret dengesinin döviz kuru ile ilişkisini incelemiş, ancak karışık sonuçlara ulaşmışlardır. Öncelikle, Akay vd. (2017) Türkiye ile dünyanın geri kalanı arasındaki döviz kuru ile turizm ticaret dengesi

arasındaki ilişkiyi toplulaştırılmış veri kullanarak bir bütün olarak incelemişlerdir. Türk Lirası'ndaki değer kaybının uzun vadede Türkiye turizm ticaret dengesini olumlu etkilerken kısa vadede olumsuz etkisinin olmadığını göstermişlerdir. Başka bir çalışmada Çıtak (2018) Türkiye ve geri kalan sekiz Avrupa Birliği ortağının turizm ticaret dengesini analiz etmişlerdir. Döviz kuru değişikliklerinin başlangıçta ticaret dengesini bozduğunu, ancak daha sonra olumsuz etkinin azaldığını rapor edilmiştir. Son olarak Işık vd. (2019) İspanya ve Türkiye için döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişki üzerine yaptıkları çalışmalarında bulgular, Euro para biriminin değer kaybının kısa vadede İspanya ve Türkiye'nin turizm ticaret dengesini kötüleştirdiğini, ancak uzun vadede iyileştirdiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye ve Türkiye'ye en çok turist gönderen Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa için ikili döviz kuru ve turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu ilişkinin doğasını anlamak için kısa ve uzun dönem tahmin sonuçlarının birlikte sağlandığı Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif Model (Autoregressive Distributed Lag, ARDL) metodolojisinden yararlanılmıştır. Çalışma için motivasyon ve çalışmanın literatüre katkısı şu şekilde sıralanabilir. İlk olarak, toplulaştırılmış veri kullanımında ulusal paranın değer kaybının bazı ülkeler için olumlu etkisi, diğer ülkeler için olumsuz etkisi ile dengelenebileceğinden dolayı, toplu verilerin kullanımı bir toplulaştırma sapması sorununa neden olabilir (Halıcıoğlu, 2007). Bu noktada ikili veri seti kullanımı politika yapıcılar için nokta atışı tespitler sağlayabilir. Bu sebepten dolayı, bu çalışmanın literatüre ilk katkısı, Türkiye'nin en çok turizm ticareti yaptığı Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile arasındaki döviz kuru ve turizm ticari dengesi ilişkisini ikili veri seti kullanarak incelemek ve politika yapıcılar için daha detaylı analizler sağlamaktır. Türkiye üzerine yapılan önceki çalışmalar, döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin simetrik olduğunu varsaymaktadır. Bu varsayımın göre ulusal paranın değer kazanmasının (değer kaybetmesi) turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisi, değer kaybetmesinin (değer kazanması) etkisinden farksızdır. Ancak bu varsayım geçerli olmayabilir (bkz. Bahmani-Oskooee ve Fariditavana, 2015; Bahmani-Oskooee ve Halıcıoğlu, 2017; Işık vd. 2019, Doğru vd. 2019). Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015)'ya göre simetrik modellerde döviz kurunun ticaret dengesi üzerindeki etkileri anlamsız bulunursa bu durum model spesifikasyonu nedeniyle ortaya çıkabilmektedir. Bir diğer ifade ile, döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde simetrik etkisi ile birlikte asimetric etkisinin de var olabileceğinin dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır.

Asimetrik etki, bir değişkene gelen negatif ve pozitif şokların birbirinden ayrıştırılması sonucu bu şokların bağımlı değişken üzerindeki etkilerinin büyüklüğünün eşit olmaması durumudur. Buna göre, döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi hem ARDL hem de NARDL ile incelemek bu ilişkinin doğasını daha doğru şekilde ortaya konulmasını sağlar. Bu çalışmanın literatüre ikinci katkısı ise turizm ticaret dengesi-döviz kuru ilişkisini analiz ederken döviz kurunun simetrik etkileri ile birlikte asimetrik etkilerini de dikkate almasıdır. Bu bağlamda, döviz kuru ve turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi daha detaylı ve doğru şekilde inceleyebilmek için Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen doğrusal gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (ARDL) ile Shin vd. (2014) tarafından geliştirilmiş doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (NARDL) yaklaşımları birlikte kullanılmıştır. Bu sınaama için Türkiye'nin en önemli beş turizm partneri ile arasındaki döviz kuru ve turizm ticaret dengesi ilişkisi için 2003-2019 periyodu çeyreklik verilerden yararlanılmıştır. Çalışmanın geri kalan kısmı şu şekilde ilerleyecektir. Birinci bölümde, J-Eğrisi hipotezinin hem mal hem turizm ticaret dengesi ile ilgili teorik ve ampirik literatür incelenmiştir. İkinci bölümde, turizmin dünya ve Türkiye ekonomisindeki yeri betimsel analizler ışığında sunulmuştur. Üçüncü bölümde ise bu çalışmada izlenen ampirik metodoloji, veri ve bulgular ortaya konulmuştur. Son olarak, sonuç bölümünde çalışmanın amacı, ele alınan başlıklara ilişkin genel değerlendirme ve ampirik analiz sonuçları neden-sonuç bağlamında verilmiş ve politika önerileri sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

J-EĞRİSİ HİPOTEZİ LİTERATÜR İNCELEMESİ

Bu bölümde uluslararası ekonominin temel araştırma sorunsallarından biri olan J-Eğrisi hipotezinin tanımı verilecek ve ardından bu hipotezi konu alan literatür kapsamlı bir biçimde ortaya konulacaktır. Bu doğrultuda literatür, J-Eğrisi hipotezinin teorik çerçevesi, dış ticaret dengesi-döviz kuru ilişkisini konu alan ampirik çalışmalar ve turizm ticaret dengesi-döviz kuru ilişkisini konu alan ampirik çalışmalar şeklinde üç kısımda incelenecektir.

1.1 J-Eğrisi Hipotezinin Teorik Çerçevesi

Teorik literatürde döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan ilk yaklaşım Alfred Marshall (1923) tarafından ileri sürülen ve Abba Lerner (1944) tarafından geliştirilen “esneklikler yaklaşımı” diğer ismiyle Marshall-Lerner (M-L) koşuludur. Bu yaklaşıma göre, ülkeler arasında mal fiyatları ve gelirlerin kısa dönemde değişmediği varsayımı altında, ülkeler arasındaki fiyat farklılıklarının döviz kurlarının hareketlerinden kaynaklandığı savunulmaktadır. Ulusal parası değer kaybeden ülkelerin mallarının ucuzlaması sonucu bu ülkelerin mallarına olan talebin artacağı ve ithal mallarının fiyatlarının ise ulusal para birimi cinsinden pahalılaşması neticesinde ithal mallara yönelik talebin azalacağı ve dolayısıyla uzun dönemde bu ülkelerin dış ticaret dengelerinin iyileşeceği görüşü hâkimdir. Buna göre M-L koşulu, yabancı bir ülkenin yerel ülkeden ithalat talebi esnekliği ile yerel ülkenin o ülkeye olan ihracat arz esnekliği toplamı mutlak değer içinde 1’den büyük olursa, yerel ülkenin ticaret dengesinin uzun dönemde iyileşeceğini ifade etmektedir (Arize, 1994).

Bir diğer görüş, ulusal paranın değer kaybı sonucu ticaret dengesinin her zaman iyileşmeyebileceğidir (bkz. Cheong, 2005; Bahmani-Oskooee vd. 2005; Peker, 2008). Bu durum esneklikler yaklaşımının fiyat ve hacim (miktar) etkilerinden

kaynaklanabilmektedir. Özellikle, döviz kurundaki değişimden kaynaklanan dış ticarete konu malların fiyat ve hacim (miktar) etkileri kısa ve uzun dönemde farklılaşabilmektedir. Magee (1973) ve Junz ve Rhomberg (1973)'e göre, ulusal paranın değer kaybı kısa dönemde ticaret dengesini kötüleştirecek fakat zaman içinde bu etki tersine dönerek uzun dönemde ticaret dengesini iyileştirecektir. Literatürde J-Eğrisi hipotezi olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre ulusal paranın değer kaybı sonucu ticaret dengesinde meydana gelen kötüleşme fiyat etkisinden kaynaklanmaktadır ve zaman içinde hacim (miktar) etkisi bu kötüleşmeyi tersine çevirmekte ve ticaret dengesini iyileştirmektedir. Bir başka ifadeyle, ulusal para değer kaybettiğinde ithal malları yabancılar için görece olarak daha pahalı ve ihracat malları ise görece olarak daha ucuz hale gelir, ancak ihracat ve ithalat miktarları eş zamanlı olarak değişim göstermez. Bu nedenle, daha pahalı ithalat ticaret dengesini olumsuz etkilerken, daha ucuz ihracat kısa vadede hemen yanıt vermez. Bunun sebebi ulusal paranın değer kaybından önce yapılan ithalat ve ihracat sözleşmeleri, döviz kuru geçişkenliği ve miktar ayarlama gecikmeleridir (Magee, 1973). Buna göre, döviz cinsinden yapılan ithalat ve ihracat sözleşmeleri sonucu yerel ülkede ulusal paranın değer kaybı sonrası ithalat görece olarak daha pahalı hale geldiği için daha fazla ödeme yapılacaktır. Aynı şekilde ulusal para birimi değer kaybeden ülkede döviz kuru geçişkenliğinin yüksek olması fiyatların yükselmesine sebep olur ve bunun sonucunda ithalat daha pahalı hale gelir. Fiyat etkilerinden dolayı talebin yerli ürünlere kayması ve ucuz ihracat mallarına olan talebin artması da miktar ayarlama gecikmesini ifade etmektedir.

Junz ve Rhomberg (1973), Magee (1973) çalışmasındaki gecikmelere benzer şekilde döviz kurundaki değişimler sonrası dış ticaretteki bu miktar gecikmelerini beş farklı aşama şeklinde tanımlamıştır. Buna göre, ulusal paranın değer kaybından sonra ilk olarak “tanıma gecikmesi” (recognition lag) meydana gelir. Bu aşama, ithalatçıların ve ihracatçıların ulusal paranın değer kaybı sonrası oluşan fiyat değişimini fark ettikleri dönemi ifade eder. İkinci aşama ise “karar verme gecikmesi” (decision lag) olarak ifade edilmektedir. Yeni oluşan uluslararası fiyatlardan dolayı ithalat veya ihracat için gerekli kararların verildiği aşamadır. Üçüncü aşama ise “teslimat gecikmesi” (delivery lag) olarak tanımlanmaktadır. Bu gecikmede alıcı ve satıcılar fiyat değişikliğine hemen adaptasyon sağlayıp işlemlerini yapsalar bile ödemelerin ancak malların teslimatından sonra yapılacağı ifade edilmektedir. Dördüncü aşama ise “yenilenme gecikmesi” (replacement lag) şeklinde belirtilmektedir. Bu aşama yeni malların satın alınmasından

önce mevcut olan malların tüketilmesi nedeniyle oluşan gecikme şeklinde tanımlanmaktadır. Beşinci olarak ise firmaların “üretim gecikmesi” (production lag) olarak tanımlanmaktadır. Bu gecikme dönemi, üreticilerin (satıcıların) mevcut pazara ürün sağlarken, arzını başka bir pazardaki fırsatları değerlendirmek için o pazara kaydırmak ve katlanılacak maliyet ve zorlukları kabul etmeye veya mevcut arz kapasitesini artırmaya ikna edilmesi gerektiğini ifade eder. Tüm bu gecikmeler sonucu ticaret dengesinin ulusal paranın değer kaybından kısa dönemde negatif etkileneceği görüşü savunulmaktadır.

Literatürde döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişki üzerine çok sayıda ampirik çalışma bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucu ulusal paranın değer kaybının dış ticaret dengesi üzerindeki etkisine yönelik literatürde ortak bir görüş oluşmamıştır. Gelecek bölümde J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini test etmek üzere yapılan ampirik çalışmalar ve bu çalışmaların bulguları ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

1.2 J-Eğrisi Hipotezinin Ampirik Literatür İncelemesi

Bu bölümde J-Eğrisi hipotezi ampirik literatürü mal ticaretini konu alan ve turizm ticaretini konu alan çalışmalar olmak üzere iki grupta incelenecektir. İlk olarak dış ticaret dengesi üzerine Türkiye haricindeki ülkeler için yapılan çalışmalar, ardından Türkiye üzerine yapılan çalışmalar ayrı ayrı sunulacaktır. Sonrasında ise turizm ticaret dengesi için Türkiye dışındaki ülkeler için yapılan çalışmalar ve Türkiye üzerine yapılan çalışmalar incelenecektir. Bu bağlamda literatür hem dış ticaret dengesi hem de turizm ticaret dengesi için Cheng (2020)'de olduğu gibi üç farklı model tahminine göre gruplandırılacaktır. Bunlardan ilki ticaret dengesi (TD) modeli, ikincisi esneklikler yaklaşımı (ithalat ve ihracat modelleri) ve üçüncüsü de alınan ödeme (inpayments) ile yapılan ödeme (outpayments) yaklaşımlarıdır.

Ampirik literatürde döviz kurunun ve gelirin dış ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin analiz edilmesinde en çok kullanılan model ticaret dengesi modelidir (bkz. Rose ve Yellen, 1989; Bahmani-Oskooee, 1985; Bahmani-Oskooee vd. 1999, Hacker ve Hatemi J. 2004; Bahmani-Oskooee ve Harvey, 2010; Bahmani-Oskooee vd. 2018; Sivrikaya ve Ongan, 2019). Model şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$TD_t = c_0 + c_1RY_t + c_2RY_t^* + c_3RKUR_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada TD = ticaret dengesi = İHR/İTH, RY = reel yerel gelir, RY* = reel yabancı gelir, RKUR = reel efektif döviz kurudur.

Ampirik çalışmalarda modeldeki değişkenleri temsilen araştırma sorusuna veya kullanılan örneklemin gözlem sıklığına bağlı olarak farklı değişkenler kullanılabilir. Buna göre, ithalat (İTH) ve ihracat (İHR) olmak üzere bağımlı değişken ticaret dengesini temsilen İHR-İTH, İTH-İHR, İHR/İTH, İTH/İHR kullanılırken; reel gelir değişkenleri ülkelerin Gayri Safi Milli Hasılları (GSMH), sanayi üretim endeksleri ile temsil edilebilmektedir. Reel efektif döviz kuru değişkeni için ise çoğunlukla bir birim yabancı paraya karşılık gelen ulusal para miktarı veya tersi şekilde bir birim ulusal paraya karşılık gelen yabancı para miktarı veya sepet kur kullanılmaktadır.

Modelde yer alan yerel gelir (c_1) değişkeninin beklenen işareti negatiftir. Bunun sebebi yerel gelir arttığında ithal mallara olan talebin artması sonucu ticaret dengesinin kötüleşmesidir. Yabancı gelir arttığında ise yerel ülke ihracatına olan talebin artması dış ticaret dengesini iyileştirir. Bu nedenle yabancı gelirin katsayısı (c_2) pozitif olması beklenmektedir. Bununla birlikte, döviz kurunun katsayısının (c_3) ticaret dengesi üzerinde gerçekleşmesi beklenen etkisi ise pozitiftir. Ulusal para birimi değer kaybettiğinde o ülkenin malları uluslararası piyasada daha ucuz hale gelir ve o mallara talep artar. Böylece yerel ülkenin ihracatı artarak dış ticaret dengesini pozitif olarak etkiler.

Ticaret dengesi yaklaşımının dezavantajı her bir ithalat ve ihracat fonksiyonuna eş zamanlı gelen döviz kuru şoklarının dinamik etkilerini sadece ticaret dengesi üzerindeki net değişime odaklanarak kaçırmasıdır. Öte yandan, döviz kurunun değer kaybetmesinin yanı sıra ticaret dengesinde meydana gelen iyileşme 5 farklı durumdan dolayı gerçekleşmiş olabilir. Bunlardan birincisi ithalatın düşmesi ile ihracatın artması, ikincisi ithalatta düşük bir artışa karşılık ihracatta büyük artış yaşanması, üçüncüsü ithalatın sabit kalması ile ihracatın artması, dördüncüsü ithalatın azalması ve ihracatın sabit kalması ve beşincisi ise ithalatta büyük düşüş ile ihracata küçük düşüş yaşanmasıdır (Cheng, 2020;22). Ticaret dengesi modeli, döviz kuru-ticaret dengesi ilişkisinde bu beş farklı durumdan hangisinin geçerli olduğu konusunda herhangi bir bilgi sunmamaktadır.

İkinci yaklaşım olan “esneklikler yaklaşımını” benimseyen çalışmalarda (Goldstein ve Khan, 1978; Rose, 1991; Rosensweig ve Koch, 1988; Wang ve Lee, 2012, Pandey, 2013; Eita, 2013; Olasubomi, 2019; Adams ve Metwally 2020) toplulaştırılmış (aggregate) fiyat ve miktar endekslerinin vekil değişken olarak kullanıldığı ithalat ve ihracat talep modelleri şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$R\dot{I}TH_t = d_0 + d_1RY_t + d_2RKUR_t + \gamma_t \quad (2)$$

$$R\dot{I}HR_t = e_0 + e_1RY_t^* + e_2RKUR_t + v_t \quad (3)$$

Modelde yer alan $R\dot{I}TH$ = reel ithalat veya ithalat miktar endeksi, $R\dot{I}HR$ = reel ihracat veya ihracat miktar endeksi, RY = reel yerel gelir, RY^* = reel yabancı gelir ve $RKUR$ = reel efektif döviz kurunu ifade etmektedir.

Esneklikler yaklaşımında ithalat ve ihracatın fiyat esnekliklerini tahmin etmek için toplam fiyat ve hacim değişkenleri vekil değişkenler olarak kullanılmaktadır. Ancak bu yaklaşımın dezavantajı nominal ithalat ile ihracat veya vekil değişken serileri toplulaştırılmış fiyat endeksleri ile reel hale getirildiğinde birbirinden farklı malların esnekliklerinin hesaplanmasında toplulaştırma sapması meydana gelmektedir. Bu durum sonuçların sapmalı olmasına yol açabilmektedir.

Son olarak üçüncü yaklaşım olan “alınan ödeme ve yapılan ödeme” yaklaşımında (Bahmani- Oskooee ve Goswami, 2004; Baek ve Koo, 2009; Iqbal, 2015; Azizan ve Sek, 2014; Cambazoğlu ve Güneş, 2016, Topçu ve Özdemir, 2019; Guo, 2020) dış ticaret modelleri denklem (4) ve (5)’te gösterildiği şekilde tanımlanmaktadır:

$$\dot{I}THD_t = f_0 + f_1RY_t + f_2RKUR_t + u_t \quad (4)$$

$$\dot{I}HRD_t = g_0 + g_1RY_t^* + g_2RKUR_t + w_t \quad (5)$$

Burada $\dot{I}THD$ = ithalatın parasal değeri, $\dot{I}HRD$ = ihracatın parasal değeri, RY = reel yerel gelir, RY^* = reel yabancı gelir ve $RKUR$ = reel ikili döviz kurudur.

Alınan ve yapılan ödeme yaklaşımının benimsendiği çalışmalarda diğer yaklaşımlardan farklı olarak ticaret esnekliklerini tahmin ederken toplulaştırma sapmasından kaçınmak için ikili örneklemelerden yararlanılmıştır. Ancak nominal ithalat, ihracat ve döviz kuru değişkenlerinin her birini reel hale getirmek için farklı fiyat endeksleri kullanılmamaktadır. Bu modelde de değişkenlerin toplulaştırılmış fiyat

endeksleri ile reel hale getirilmesi sonuçlarda sapmalara neden olabilmektedir (Cheng, 2020; 4).

Dış ticareti konu alan ve turizm ticaretini konu alan çalışmalar bu üç farklı model tahminine göre toplulaştırılmış, ikili ve ayrıştırılmış veri kullanılan çalışmalar olarak detaylandırılacaktır. İlk olarak ticaret dengesi modelini benimseyen çalışmalar sonrasında ise sırasıyla esneklikler yaklaşımı ile ödemeler yaklaşımlarını ele alan çalışmalar ortaya konulacaktır. Bu bağlamda, toplulaştırılmış, ikili ve ayrıştırılmış veri seti kullanılarak yapılan çalışmalar için önce teoriyle uyumlu sonuçlar raporlayan sonrasında ise teoriyi desteklemeyen sonuçlar raporlayan çalışmalar çerçevesinde sunulacaktır.

1.2.1 Dış Ticaret Dengesini Konu Alan Çalışmalar

Ampirik literatürde döviz kuru ve dış ticaret dengesi (mal ihracat-ithalat dengesi) ilişkisini konu alan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. J-Eğrisi teorisinin test edildiği bu çalışmalarda döviz kurundaki değişimlerin dış ticaret dengesi üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerine yönelik sonuçlar net değildir. Bu bölümde döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişki Türkiye dışındaki ülkeleri konu alan ve Türkiye'yi konu alan çalışmalar olmak üzere iki alt başlıkta sunulacaktır.

1.2.1.1 Türkiye Dışındaki Ülkeler İçin J-Eğrisi Hipotezini Analiz Eden Çalışmalar

Ampirik literatürde J-Eğrisi hipotezinin toplulaştırılmış, ikili ve ayrıştırılmış veri seti kullanılarak analiz edildiği pek çok çalışma vardır. “*Toplulaştırılmış*” veri setinin kullanıldığı çalışmalar ilgili ülke ile dünyanın geri kalanı ya da ilgili ülke ile en çok ticaret yaptığı ülkelerin toplam dış ticareti ya da ağırlıklı ortalamaları alınarak oluşturulan karşı ülke grubu arasındaki döviz kuru ile dış ticaret dengesi ilişkisini inceleyen çalışmalardır. “*İkili-karşılıklı*” (bilateral) dış ticaret ilişkilerinin analiz edildiği çalışmalarda ise ülkelerin birebir karşılıklı olarak ihracat ve ithalat verileri kullanılarak dış ticaretin fiyat ve gelir esneklikleri tahmin edilmektedir. Son olarak “*ayrıştırılmış*” veri seti kullanılan çalışmalarda ülkeler arasındaki dış ticaretin fiyat ve gelir esneklikleri endüstri veya mal düzeyinde veriler kullanılarak analiz edilmektedir.

J-Eğrisi teorisinin geçerliliğinin test edildiği ekonometrik çalışmalarda döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki kısa dönem dinamiklerini ve bu iki değişken arasında uzun dönemde ilişkinin olup olmadığını analiz etmek için genellikle hata düzeltme modeli

(Error Correction Model-ECM) ve otoregresif dağıtılmış gecikme modeli (Autoregressive Distributed Lag-ARDL) tahmin edilmiştir. Literatürde bu analiz yöntemlerinden farklı bir yaklaşım ile söz konusu ilişkiyi ele alan çalışmalar da mevcuttur. Bunlar çalışmada ayrıca açıklanacaktır.

Uluslararası iktisat literatüründe döviz kurunun değer kaybının dış ticaret dengesi üzerine etkisine yönelik kısa ve uzun dönem etkileri açıklamaya yönelik ilk teorik ve ampirik katkı Magee (1973) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada Smithsonian Anlaşması¹ sonucu Amerikan Dolar'ının değerinin düşmesinin Amerika'nın dış ticaret dengesini iyileştirmediği aksine dış ticaret dengesini kısa dönemde kötüleştiği gözlemlenmiştir. Magee (1973) dış ticaretteki bu kötüleşmenin ulusal paranın değer kaybından önce yapılan ithalat ve ihracat sözleşmeleri, döviz kuru geçişkenliği ve miktar ayarlama gecikmelerinden kaynaklanmış olabileceğini ifade etmiştir.

Magee (1973) çalışmasını takiben mal ticareti ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi "toplulaştırılmış veri" kullanarak analiz eden ve J-Eğrisi hipotezini destekleyen sonuçlar elde eden pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Bahmani-Oskooee (1985) Almon modeli yaklaşımından² faydalandığı çalışmasında Yunanistan, Hindistan, Güney Kore ve Tayland için modeldeki değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin bulunduğunu ve J-Eğrisi hipotezinin Tayland hariç tüm ülkeler için geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

1980'li yıllara gelirken ticaret problemleri yaşayan Avustralya'nın 1983 yılında yerel parasını dalgalanmaya bırakmasıyla birlikte ticaret dengesi birçok araştırmacı için merak konusu haline gelmiştir. Bahmani-Oskooee ve Pourheydarian (1991) bu konu ile ilgilenmişler ve Avustralya doları ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışmada Avustralya'nın dünya ile olan ticaret dengesi modeline para arzı değişkenleri de eklenmiştir. Para arzı değişkenlerinin modele dahil edilmesini Bahmani-Oskooee ve Pourheydarian (1991) yerel para arzının dünya para arzına oranla daha hızlı büyümesinin dış ticaret açığına neden olabileceği şeklinde ifade etmişlerdir. 1977Ç1-1988Ç1 dönemi gözlemlerinin kullanıldığı bu çalışmada, ticaret dengesi yerel gelirden negatif, dünya geliri ve para arzından pozitif etkilenmektedir. Ayrıca Avustralya

---

¹ 41971 yılında sanayileşmiş on ülkenin (Almanya, Amerika, Belçika, Birleşik Krallık, Fransa, Hollanda, İsveç, İtalya, Japonya ve Kanada) doların yerel para birimlerine karşı devalüe edilmesini kararlaştırdığı toplantıda imzalanan anlaşmadır.

² Dağıtılmış gecikme modellerinden olan bu yaklaşım Almon (1965) tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşım açıklayıcı değişkenlerin bugünkü değerlerinin yanı sıra geçmiş değerlerini de modele dâhil etmektedir.

Dolar'ının değer kaybetmesinin dış ticaret dengesi üzerinde J-Eğrisi etkisi yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

Jung ve Doroodian (1998) ise Japonya'nın 13 ticari partneri ile arasındaki döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisini araştırmıştır. Shiller gecikme modelinin³ kullanıldığı bu çalışmada 1975Ç1-1990Ç1 dönemi ele alınmıştır. Modelin açıklayıcı değişkenleri arasında diğer çalışmalardan farklı olarak para arzı ve kamu harcamaları farkı da yer almaktadır. Çalışmada kamu harcamalarının tepki yayılmalarını dikkate almak için eklendiği ifade edilmektedir. Elde edilen sonuçlarda toplam çıktı ile kamu harcamaları farkının ticaret dengesini pozitif, para arzı farkının ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlı biçimde etkiledikleri görülmektedir. Japon Yen'i değer kaybettiğinde ise Japonya'nın 13 ticaret partneri ile arasındaki ticaret dengesi kısa dönemde negatif ve uzun dönemde tam tersi olarak pozitif etkilenmektedir. Benzer şekilde, Japonya'nın ticaret dengesinde J-Eğrisi teorisinin geçerli olup olmadığını test etmek için Gupta-Ramakrishnan (1999) yaptığı çalışmada 1975Ç1-1996Ç4 arasındaki periyod Johansen eş-bütünleşme⁴, etki tepki fonksiyonları (Impulse-Response Function-IRF) ve vektör hata düzeltme modeli (Vector Error Correction Model-VECM) analizleri ile ele alınmıştır. Japon Yen'inin değer kaybetmesi sonucu 7 ülkeyle (Almanya, Amerika, Fransa, İtalya, Kanada, Güney Kore ve İngiltere) olan toplam ticaret dengesinin kısa dönemde kötüleştiği fakat uzun dönemde bu etkinin yerini iyileşmenin aldığı görülmektedir. Yeni Zelanda için J-Eğrisi hipotezinin geçerli olup olmadığını analiz eden ilk çalışma Narayan (2004) tarafından ortaya konulmuştur. 1970-2000 döneminin incelendiği çalışmada ARDL sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmazken, IRF analizi sonuçlarına göre Yeni Zelanda Dolar'ı değer kaybettiğinde ticaret dengesi üç dönem kötüleştikten sonra iyileşmektedir. Ayrıca ticaret dengesi ile yabancı gelir arasında çift yönlü Granger nedesellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Fiji'nin ticaret dengesi ile ilgili yaşadığı sorunlar da araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Bu bağlamda Narayan ve Narayan (2004) 1970-2000 dönemi için döviz kurunun Fiji'nin ticaret dengesi üzerindeki etkisini ve değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını dinamik en küçük kareler (Dynamic Ordinary Least Squares,

³Shiller (1973) tarafından geliştirilmiş dağıtılmış bir gecikme tahmincisidir. Bu yaklaşım değişkenlerin gecikmelerinin olasılıksal olarak değiştiğini varsaymaktadır. Diğer bir ifadeyle gecikmeli katsayılar arasındaki korelasyon katsayılarının en düşük veya en yüksek seviyelerinin dönemden döneme değişebileceğini dikkate almaktadır. Böylece parametreler üzerinde kısıtlama yapmamaktadır.

⁴ Johansen ve Juselius (1991) tarafından geliştirilen eş-bütünleşme testidir.

DOLS) tamamen modifiye edilmiş en küçük kareler (Fully Modified Ordinary Least Squares, FMOLS) ve varyans ayrıştırması (Variance Decomposition, VD) gibi farklı yaklaşımlardan da yararlanarak sınamıştır. Analiz sonuçları, değişkenler arası uzun dönemli ilişkinin olduğunu, yerel ve yabancı gelirin ticaret dengesinin en önemli belirleyicileri olduklarını ve kısa dönemde döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde negatif ve uzun dönemde ise pozitif etkisi olduğunu göstermektedir. Phong vd. (2017) tarafından Vietnam ve 22 ticari partneri arasındaki döviz kuru ile toplam ticaret dengesi ilişkisini incelemek için yaptıkları analizlerde değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu, yerel ve yabancı ülke reel gelirlerinin dış ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin hem kısa hem de uzun dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca ulusal para birimi değer kaybettiğinde ticaret dengesini kısa dönemde negatif etkilediği ve zamanla bu etkinin tersine dönmesiyle uzun dönemde pozitif etkileyerek iyileştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Nijerya'nın ticaret dengesi üzerine daha önce yapılan çalışmaların aksine Obasanmi ve Fidelis (2016) Nijerya'nın petrol ihracatı haricindeki ticaret dengesini dikkate almıştır. Obasanmi ve Fidelis (2016)'e göre petrolün piyasadaki arz ve talebi OPEC tarafından kontrol edildiği için bu sebepten dolayı döviz kuru hareketleri (fiyat etkisi) arz veya talep durumunu etkilememektedir. Bu bağlamda 1985-2014 dönemini en küçük kareler (Ordinary Least Square, OLS) ve dağıtılmış gecikme (Distributed Lag, DL) modeli ile tahmin ettikleri analiz sonuçlarında ticaret dengesini yerel reel gelirin kısa dönemde, dünya gelirinin ise hem kısa hem de uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediği görülmektedir. Öte yandan, ulusal para değer kaybettiğinde ticaret dengesi üzerindeki etkisi J-Eğrisi teorisini desteklemektedir.

Literatürde bazı çalışmalar birden fazla ülke için toplulaştırılmış veri kullanarak bu ülkeler için J-Eğrisi etkisinin geçerli olup olmadığını analiz etmiştir. Bu çalışmalarda bazı ülkeler için hipotezin desteklendiği bazı ülkeler içinse desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Örneğin, Bahmani-Oskooee ve Malixi (1992) Asya, Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinden 13 ülke için J-Eğrisi teorisinin geçerliliğini inceledikleri çalışmada her ülke için OECD ile arasındaki ticaret dengesi konu alınmıştır. Almon yaklaşımı analiz sonuçlarına göre ulusal para birimi değer kaybının o ülkenin ticaret dengesini kısa dönemde olumsuz etkilediği fakat uzun dönemde olumlu etkilediği durumlar sadece Brezilya, Yunanistan, Hindistan ve Pakistan için gerçekleşmiştir. Ayrıca ulusal paranın değer kaybı ticaret dengesini uzun dönemde Mısır, Peru, Filipinler, Portekiz, Tayland ve Türkiye için olumlu etkilemektedir. Adeniyi vd. (2011) döviz kuru ve ticaret dengesi

arasındaki ilişkiyi analiz ettikleri çalışmalarında Gambiya, Gana, Nijerya ve Sierra Leone için yaptıkları analiz sonuçlarında tüm modellerde yabancı gelir ticaret dengesi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahipken, sadece Nijerya ve Sierra Leone için döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkinin J-Eğrisi teorisini desteklediği görülmektedir. Ayrıca Gana ve Gambiya için ise ters J-Eğrisi⁵ özelliğinin olduğu tespit edilmiştir.

Öncekilerden farklı bir yöntem izleyen Hacker ve Hatemi J. (2003) 5 ülke (Norveç, Belçika, Hollanda, Danimarka ve İsveç) için toplulaştırılmış ve 3 ülke (Norveç, Hollanda ve İsveç) için de ayrıca ikili veri setlerini analizlerde kullanmıştır. Dikkate alınan veri periyodu ülkelerin verilerinin olup olmamasına göre değişmektedir ancak genel kapsam 1977Ç1-2000Ç3 ve 1976A1-1999A12 olarak değerlendirilmiştir. Analizlerde 5 ülkenin OECD ile 3 ülkenin Almanya ile arasındaki ticaret dengesi incelenmiştir. Döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi incelemek için Johansen eş-bütünleşme ve VECM analizleri kullanılmıştır. Danimarka, İsveç ve Hollanda için ikili aylık veri seti ve Norveç ile İsveç için toplulaştırılmış çeyreklik veri seti sonuçları J-Eğrisi hipotezini desteklemektedir.

Farklı bir yaklaşımla Nusair (2017) 16 Avrupa ülkesinin her biri ile OECD arasındaki döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisini doğrusal yöntemlerin yanı sıra doğrusal olmayan ARDL (Non-Linear ARDL-NARDL) yöntemini kullanarak incelemiştir. Çalışmada açıklayıcı değişkenler ile bağımlı değişken arasında doğrusal olmayan bir ilişkinin olabileceği gerekçesiyle NARDL modeli tahmininin daha doğru sonuçlar verebileceği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, 1994Ç1-2015Ç2 döneminin dikkate alındığı çalışmada ARDL analizi sonuçlarına göre dört ülke hariç tüm ülkeler için değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu, döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde kısa dönemde on ülke için istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahipken uzun dönemde ise bu durum sadece iki ülke için geçerli bulunmuştur. Ancak J-Eğrisi teorisini destekler sonuca ulaşamamıştır. Öte yandan, NARDL analizi sonuçlarına göre iki ülke hariç tüm ülkeler için değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu ve Ermenistan, Hırvatistan, Macaristan, Bulgaristan, Gürcistan, Polonya, Slovakya, Slovenya, Çekya ve Ukrayna için J-Eğrisi teorisinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Bu ülkeler için ulusal para birimleri değer kaybettiğinde OECD ile aralarındaki ticaret dengesi kısa dönemde kötüleşip, uzun

---

⁵ Ters J-eğrisi özelliği döviz kurunun değer kaybı sonrası ticaret dengesinin önce iyileşmesi, sonrasında ise kötüleşmesi durumunu ifade eder.

dönemde ise iyileşmektedir. Ayrıca Estonya hariç tüm ülkeler için döviz kurunun değer kaybının ticaret dengesi üzerinde uzun dönemde pozitif etkisi olduğu görülmektedir.

Ampirik literatürde teoriyle çelişen sonuçlar ortaya koyan da pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, literatürdeki ilk çalışmalardan Bahmani-Oskooee (1989), Bahmani-Oskooee (1985) çalışmasındaki döviz kuru değişkeninin tanımını değiştirerek analizini tekrarlamış ve dört ülke (Güney Kore, Hindistan, Tayland ve Yunanistan) için de ters J-Eğrisi özelliği olduğu sonucuna ulaşmıştır. Rose ve Yellen (1989) ise Amerika'nın hem dünya hem de G7 ülkeleri (Almanya, Kanada, Fransa, Japonya, İtalya ve İngiltere) ile olan ticaretini 1960Ç1-1985Ç4 dönemi için ele almışlardır. Toplulaştırılmış veriyi dikkate alarak yapılan Engle Granger (1987) ve Stock Watson (1986) eş bütünleşme analizleri sonuçlarına göre yerel ve yabancı çıktıyla beraber doların değer kaybının da ticaret dengesi üzerinde hem kısa dönem hem de uzun dönemde etkisinin olmadığı, diğer bir ifadeyle J-Eğrisi hipotezinin desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır. İkili veriyi dikkate alan analiz sonuçlarında ise yerel ve yabancı gelirin ticaret dengesi üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı ancak sadece Almanya ve İtalya için döviz kurunun uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Buluswar vd. (1996) tarafından Hindistan'ın dış ticareti ve döviz kuru ilişkisinin 1985Ç1-1992Ç4 dönemi için analiz edildiği çalışmada sonuçlar J-Eğrisi hipotezinin desteklenmediğini ancak M-Eğrisi özelliği olduğunu göstermektedir. Magee (1973) M-Eğrisini, ulusal paranın değer kaybı sonucu ticaret dengesinin önce iyileşip ardından kötüleştiği sonra tekrar iyileşip tekrar kötüleşmesi sonucu aldığı şekil olarak tarif etmektedir. Hindistan üzerine yapılan bir diğer çalışmada Singh (2004) 1975Ç2-1996Ç3 veri periyodu için farklı bir yaklaşım olarak Johansen eş-bütünleşme analizinden faydalanmıştır. Buna göre hem kısa hem de uzun dönemde ulusal paranın değer kaybının ticaret dengesi üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Gelişmekte olan ekonomilerden Çin'in en çok ticaret yaptığı Japonya ve Amerika arasındaki toplam ticaret dengesi ve döviz kuru ilişkisi Weixian (1999) tarafından incelenmiştir. Bu çalışmada 1986A1-1996A6 arasındaki dönem Engle ve Granger eş-bütünleşme analizi ve Almon yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Ancak para arzı değişkenlerinin de yer aldığı test edilen modeldeki değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı raporlanmıştır. Weixian (1999) bu durumun ticaret dengesi modelinden kaynaklandığını, esneklikler yaklaşımının daha iyi sonuçlar verebileceği şeklinde yorumlamıştır. Öte yandan, Lal ve Lowinger (2002) döviz kuru ve ticaret

dengesi arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla 7 Doğu Asya ülkesini (Endonezya, Singapur, Güney Kore, Malezya, Filipinler, Tayland ve Japonya) en çok ihracat yaptıkları 15 ülke ile olan ticaretleri için incelemişlerdir. Çalışmada özellikle kriz yıllarını da kapsayan 1980Ç1-1998Ç4 dönemi dikkate alınmıştır. Tüm örneklem grupları için değişkenler arası en az bir eş-bütünleşme ilişkisi bulunmasına rağmen, sadece Güney Kore için döviz kurunun ticaret dengesi üzerindeki etkisi uzun dönemde negatif ve anlamlı bulunmuştur.

Az gelişmiş ülkelerden Pakistan için J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini araştıran Rehman ve Afzal (2003) ise 1972Ç1-2002Ç4 dönemi için yerel ve dünya gelirin ticaret dengesi üzerindeki işaretlerini sırasıyla negatif ve pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulmuşlardır. Yerel para biriminin değer kaybetmesi ise ticaret dengesi üzerinde yalnızca kısa dönem için negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Khatoon ve Rahman (2009) uzun yıllardır dış ticaret açığı sorunuyla mücadele eden Bangladeş ile en önemli yirmi ticaret partneri için döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmek adına 1972-2006 dönemini analiz etmişlerdir. Buna göre hem kısa hem de uzun dönem için döviz kurunun Bangladeş'in dış ticaret dengesi üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu ve sadece döviz kurundan ticaret dengesine tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir çalışmayı Bahmani-Oskooee ve Kutun (2009) 11 Doğu Avrupa ülkesinin her biri ile dünya arasındaki döviz kuru ve ticaret dengesi için gerçekleştirmişlerdir. 1990A1-2005A6 dönemi verileri kullanılarak yapılan bu çalışmada Bulgaristan, Hırvatistan ve Rusya için J-Eğrisi hipotezinin desteklendiği ancak Kıbrıs Rum Kesimi, Macaristan, Polonya, Türkiye, Çekya, Slovakya, Ukrayna ve Romanya için ise desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Güney Afrika için yapılan ampirik çalışmada Ziramba ve Chifamba (2014) tarafından elde edilen sonuçlara göre değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca ticaret dengesi üzerinde reel yerel gelirin negatif ve dünya gelirin de pozitif etkisi olduğu ancak Güney Afrika için döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir.

Trabelsi ve Jelassi (2016) literatüre farklı bir ampirik yaklaşım ile katkıda bulunmuştur. Tunus ile Avrupa Birliği (AB) arasındaki ticaret dengesi ve döviz kuru ilişkisinin incelendiği çalışmada diğer çalışmaların aksine döviz kuru hariç modeldeki tüm değişkenler nominal olarak ele alınmıştır. Kalman Filtresi⁶ analizinden yararlanılan

⁶ Kalman (1965) tarafından geliştirilen algoritmik bir yöntemdir. Bu yaklaşım dinamik modeller için minimum varyans tahmini sağlamaktadır.

bu çalışmada ulusal paranın değer kaybetmesinin ticaret dengesi üzerinde hem kısa hem de uzun dönem için etkisi bulunmamaktadır. Benzer yaklaşım kullanılan bir diğer çalışma Jelassi vd. (2017) tarafından 1993Ç1-2014Ç3 dönemi için Tunus ile dünyanın geri kalanı arasındaki ticaret dengesi üzerine yapılmıştır. Model Trabelsi ve Jelassi (2016) makalesinde olduğu gibi oluşturulmuş ancak Kalman Filtresi analizi ARDL ve ECM yöntemleri ile birlikte kullanılmıştır. Tunus'un dünya ile olan ticaret dengesinin, ulusal paranın değer kaybı sonucu kısa dönemde kötüleşmediği, uzun dönemde de iyileşme göstermediği ve J-Eğrisi teorisini desteklemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Ticaret dengesi yaklaşımının yanı sıra J-Eğrisi teorisinin geçerliliğinin “*esneklikler yaklaşımı*” ile ele alındığı çalışmalardan biri Rosensweig ve Koch (1988) tarafından gerçekleştirilmiştir. Amerika'nın dünya ile olan ticaret dengesinin incelendiği çalışmada çapraz korelasyon fonksiyonu (Cross Correlation Function, CCF)⁷ analizinden yararlanılmıştır. Elde edilen sonuçlarda döviz kurunun ithalat ve ihracat modellerinde kısa dönemde kötüleşmeye ancak uzun dönemde iyileşmeye sebep olduğu raporlanmıştır. Esneklikler yaklaşımının benimsendiği diğer bir çalışma Jamilov (2011) tarafından ortaya konulmuştur. Azerbaycan ile Euro bölgesi arasındaki döviz kuru ile petrol dışındaki ticaret dengesi ilişkisini 2006-2009 dönemi için incelemiştir. Jamilov (2011) Azerbaycan Manat'ının değer kazanırken petrol ihracatının da arttığını ve bu durumun analiz sonuçlarında sapmaya neden olabileceğini gerekçe göstererek petrol dışındaki ticaret dengesini incelemiştir. Johansen, VECM ve IRF analizlerinden faydalanan çalışmada yabancı gelir ihracat için pozitif ve yerel gelir ithalat için negatif etkiye sahiptir. Bununla birlikte, ulusal para biriminin değer kaybetmesi Azerbaycan'ın Euro bölgesi ile ticaret dengesinde J-Eğrisi teorisini desteklemektedir.

Döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Namibya için ele alan ilk çalışmayı Eita (2013) gerçekleştirmiştir. Dünya ile olan ticaret dengesinin incelendiği çalışmada 1991-2011 dönemi dikkate alınmıştır. Buna göre dünya gelirinin ihracat üzerinde, yerel gelirin ise ithalat üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan, döviz kurunun ithalat ve ihracat esnekliğinin toplamı 1'den büyüktür. Bu durum ulusal paranın değer kaybı sonrası uzun dönemde Namibya'nın ticaret dengesinin iyileştiğini ifade etmektedir. Pandey (2013) döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Hindistan için araştırmıştır. 1993-2011 periyodunun incelendiği çalışmada her iki model için en az bir eş-bütünleşme ilişkisi olduğu

⁷ Bu istatistiksel yaklaşım sinyalleri izleyerek seriler arasındaki ilişkilerin görüntülenmesini sağlamaktadır. Bu sayede değişkenler arasındaki ilişki tahmin edilebilmektedir.

raporlanmıştır. Yerel gelirin ithalat modelinde, dünya gelirin ise ihracat modelindeki etkileri pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ulusal paranın değer kaybetmesinin hem yerel ihracatı hem de ithalatı artırdığı tespit edilmiştir.

Olasubomi (2019) Nijerya'nın ticaret dengesi üzerine çalışma yapmıştır. Döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi 1986-2015 için incelemiştir. Esneklikler yaklaşımı analiz sonuçları yerel gelir attığında ticaret dengesinin kötüleştiği ancak ulusal para birimi değer kaybettiğinde ticaret dengesinin etkilenmediği görülmektedir. Guo (2020) ise döviz kuru ile ticaret dengesi ilişkisini Çin için endüstriyel bazda incelemiştir. Guo (2020) Amerika ile Çin arasındaki ticaret savaşları ve Çin'in yüksek dış ticaret fazlasına sahip olması sonucu ticaret dengesi ile döviz kuru arasındaki ilişkisinin dikkat çektiğini belirtmiştir. Buna göre 2008A1-2018A6 dönemini 8 endüstri ticaret dengesi için analiz etmiştir. Sonuçlar ulusal para değer kaybettiğinde sadece kimya, orman ve metal endüstri ticaret dengelerinde uzun dönemde iyileşme görülmektedir. Diğer endüstrilerde döviz kuru ile ticaret dengesi arasında anlamlı bir etki bulunamamıştır. Bir diğer ifadeyle J-Eğrisi teorisi geçerli değildir.

Toplulaştırılmış veri kullanılan çalışmalarda ülkelere göre sonuçlar değişiklik göstermektedir. Ancak gelişmiş ve az gelişmiş ülke ekonomilerinin incelendiği çalışmalarda genellikle J-Eğrisi teorisini destekleyen sonuçlara ulaşılmıştır. Öte yandan, gelişmekte olan ülkeler için yapılan çalışmalarda sonuçların net olmadığı görülmektedir. Ayrıca toplulaştırılmış veri kullanımında bir ülkenin diğer ülkelerin tamamı ile aynı şekilde ticaret yaptığı varsayımı sonuçlarda yanılgıya neden olabilir. Çünkü herhangi bir ülkenin diğer her ülkeyle ayrı bir ticaret ilişkisi bulunmaktadır.

Yukarıda sayılan sebeplerle döviz kuru ve mal ticareti dengesi arasındaki ilişkiyi incelemek için ticaret dengesi yaklaşımında ikili (bilateral) veri setinin kullanıldığı çok sayıda çalışma da bulunmaktadır. Bunlardan bazıları inceledikleri ikili ticaret dengelerinin tamamında J-Eğrisi etkisi olduğuna dair kanıtlar sunarken, bazılarında ülkeler arasında değişen bulgular elde edilmiştir. Bununla birlikte, bu çalışmada ikili ticaret dengesine ilişkin çalışmalar bulgularına göre şu şekilde gruplandırılmıştır. (i) tüm ikili analizler için J-Eğrisi etkisi vardır, (ii) bazı ikili analizler için J-Eğrisi etkisi vardır, (iii) kısa dönem için döviz kuru-ticaret dengesi arasında anlamlı bir ilişki yoktur ama uzun dönemde pozitif ilişki vardır, (iv) ne kısa ne de uzun dönem için döviz kuru-ticaret dengesi arasında anlamlı ilişki yoktur, (v) hem kısa hem uzun dönemde döviz kuru-ticaret dengesi arasında pozitif ilişki vardır, (vi) kısa dönemde pozitif, uzun dönemde negatif ilişki vardır.

İlk gruptaki tüm ikili analizler için J-Eğrisi etkisi olduğuna dair kanıtlar sunan çalışmalardan örneğin, Nadenichek (2006) döviz kuru ile ticaret dengesi ilişkisini Amerika ile G7 ülkeleri için analiz etmiştir. Önceki yaklaşımlardan farklı olarak yapısal vektör otoregresif model (Structural Vector Autoregressive, SVAR), yapısal vektör hata düzeltme modeli (Structural Vector Error Correction Model, SVECM) analizlerinden yararlanılmıştır. Sonuçlar, Amerikan Dolar'ı değer kaybettiğinde, Amerika'nın G7 ülkeleri ile arasındaki ikili ticaret dengesinde her durum için J-Eğrisi teorisinin geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Benzer bir çalışma Hussain ve Bashir (2013) tarafından Pakistan ile en önemli iki ticaret partneri Amerika ve İngiltere ile arasındaki ticaret dengesi üzerine yapılmıştır. Analiz sonuçları değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğunu gösterirken her iki modelde de yerel gelirin katsayısı negatif ve yabancı gelirin katsayısı ise pozitif olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Öte yandan, ulusal para biriminin değer kaybetmesi Pakistan'ın Amerika ve İngiltere ile ticaret dengelerinde J-Eğrisi teorisini desteklemektedir. Pakistan üzerine bir diğer çalışmayı Suleman vd. (2015) yapmıştır. Döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi son yıllarda ikili ticaretinin hızla arttığı İran için ele alan çalışmada Pakistan'ın gelirinin artması ticaret dengesini iyileştirirken, diğer yandan, ulusal paranın değer kaybetmesi ticaret dengesini kısa dönemde negatif uzun dönemde ise pozitif etkilemektedir. Rasekhi vd. (2015) döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde etkisinin olup olmadığını belirlemek için İran ve Çin arasındaki ikili ticareti incelemiştir. Çalışmada seriler arası eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu ve yerel ile yabancı gelirin ticaret dengesini sırasıyla negatif ve pozitif etkilediği görülmektedir. Ayrıca ulusal para biriminin değer kaybetmesinin İran ile Çin arasındaki ticaret dengesinde J-Eğrisi teorisini destekleyen bulguya ulaşılamamıştır.

İkili ticaret dengesi modeli ile döviz kuru ve dış ticaret dengesi ilişkisinde farklı ikili gruplar için farklı sonuçlar elde edilen çalışmaların sayısı ilk gruptakilerle göre çok daha fazladır. Örneğin, Bahmani-Oskooee ve Kantipong (2001)'un Tayland ve en çok ticaret yaptığı Amerika, Almanya, Japonya, İngiltere ve Singapur analiz sonuçlarına göre Tayland ile Japonya ve Amerika arasındaki ticari denge, ulusal para biriminin değer kaybetmesi sonucu kısa vadede kötüleşirken, uzun vadede iyileşmektedir. Ancak diğer ülkeler için J-Eğrisi hipotezini destekleyici sonuçlara ulaşılamamıştır. Onafowora (2003) 3 Güneydoğu Asya Ülkeler Birliği (ASEAN) üyesinin (Tayland, Endonezya, Malezya) Amerika ve Japonya ile ticaret dengesi üzerine inceleme gerçekleştirmiştir. 1997 Asya Finansal Krizi'nin de dikkate alındığı tahmin sonuçlarına göre Tayland-Amerika,

Tayland-Japonya ve Malezya-Japonya ticaret dengelerinin yerel gelirden pozitif, yabancı gelirden ise negatif etkilendiği görülmektedir. Bununla birlikte, Tayland için ulusal para biriminin değer kaybetmesi sonucu her iki ülke ile de ticaret dengesi için M-Eğrisi özelliği bulunmuştur. Öte yandan, Endonezya ve Malezya'nın para birimleri değer kaybettiğinde hem Japonya hem de Amerika ile ticaret dengelerinde kısa dönemde kötüleşme gözlenirken, bu durumun uzun dönemde ortadan kalkarak iyileşmeye döndüğü tespit edilmiştir. Sahlan vd. (2008) döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Malezya'nın Amerika, Singapur, İngiltere ve Japonya ile ikili ticareti için incelemiştir. 1970-2003 döneminin incelendiği bu çalışmada test edilen modelin sonuçlarına göre ulusal para biriminin değer kaybetmesinin Malezya'nın İngiltere ve Japonya ile ticaret dengesi üzerinde etkisi bulunmazken, Singapur ve Amerika ile ticaret dengesinde kısa dönemde kötüleşmeye, uzun dönemde ise iyileşmeye neden olduğu görülmektedir. Bahmani-Oskooee ve Goswami (2003) Japonya ile 9 temel ticaret partneri (Avustralya, Kanada, Amerika, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya ve İsviçre) üzerine çalışma yapmışlardır. Buna göre Japonya'nın geliri İngiltere ile olan ticaret dengesini iyileştirirken, Fransa'nın geliri Japonya ile olan ticaret dengesini kötüleştirmektedir. Öte yandan, Yen'inin değer kaybetmesi Almanya ve İtalya ile olan ticaret dengesinde kısa dönemde kötüleşmeye neden olurken, uzun dönemde bu etkinin ortadan kalkmasına ve iyileşmesine neden olmaktadır. Dokuz ülke arasından sadece bu iki durum için J-Eğrisi hipotezi geçerli bulunmuştur. Arora vd. (2003) yaptıkları çalışmada Hindistan ile toplam ticaretinin yarısından fazlasını oluşturan Fransa, İngiltere, Avustralya, Almanya, Amerika, İtalya ve Japonya ile arasındaki ticaret dengesini konu almışlardır. Ulusal para birimi değer kaybettiğinde Hindistan ve 7 ticaret partneriyle arasındaki ticaret dengesi üzerinde kısa dönemde anlamlı bir etki oluşmazken, uzun dönemde ise Almanya, Japonya, Avustralya ve İtalya için iyileşme meydana gelmektedir. Ancak J-Eğrisi teorisi geçerli bulunmamıştır. Bahmani-Oskooee ve Ratha (2004) Amerika'nın toplam ticaretinin %47'sini oluşturan 13 ülkeyle (Ekvador, Meksika, Pakistan, Şili, Güney Afrika, Endonezya, Güney Kore, İsrail, Arjantin, Singapur, Malezya ve Hindistan) ikili döviz kuru ve ticaret dengesini incelemiştir. Ulusal paranın değer kaybı sonucu sadece Güney Kore, Güney Afrika, Şili ve Meksika ile arasındaki ticaret dengesi kısa dönemde olumsuz etkilenirken, uzun dönemde iyileşmiştir. Avustralya ile en büyük 23 ticari partneri için döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkinin J-Eğrisi teorisini destekleyip desteklemediğini belirlemek için Bahmani-Oskooee vd. (2005)'in yaptıkları analizlerde 16 örneklem için değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir.

Bununla birlikte, sadece Yeni Zelanda ve Güney Kore ile ticaret dengesinde J-Eğrisi teorisi geçerli bulunmaktadır. Bahmani-Oskooe ve Wang (2006) da Çin üzerine çalışmışlardır. En çok ticaret yaptığı Kanada, Tayland, Singapur, Hong Kong, Belçika, İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Avustralya, Hollanda, Amerika ve Japonya ile arasındaki ticaret dengesi üzerine yapmış oldukları çalışmada test edilen modelde 1997 Asya Krizi'ni temsilen kukla değişken kullanmışlardır. Buna göre 13 örneklemin 8'inde kukla değişken negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Öte yandan, döviz kurunun kısa ve uzun dönemde Çin'in yalnızca Avustralya, Amerika, Fransa ve Almanya ile ticaretinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ratha ve Kang (2007) döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi bir başka Güney Asya ülkesi Güney Kore ve 8 temel ticari partneri (İngiltere, Japonya, Amerika, Kanada, Filipinler, Tayland, Malezya ve Endonezya) için ele almışlardır. Sonuçlar yerel gelirin Güney Kore'nin ticaret dengesi için belirleyici olduğunu göstermektedir. Ayrıca ulusal para birimi değer kaybettiğinde Güney Kore ile İngiltere, Tayland, Kanada, Malezya ve Japonya arasındaki ticaret dengesinde kısa ve uzun dönemde anlamlı bir etkiye rastlanmazken, sadece Amerika ve Endonezya için J-Eğrisi teorisinin desteklendiği tespit edilmiştir. Hsing (2009) Nikaragua, El Salvador, Guatemala, Kosta Rika, Honduras ve Dominik Cumhuriyeti ile Amerika⁸ arasındaki ticaret dengesi üzerine çalışmıştır. Çalışmada 1982-2006 dönemi için yerel ülke geliri arttığında ticaret dengesi Guatemala, Kosta Rika, Dominik Cumhuriyeti ve Honduras için kötüleşirken, yabancı gelir arttığında ise El Salvador için iyileşmektedir. Diğer yandan, ulusal para biriminin değer kaybetmesi sonucu Kosta Rika, El Salvador ve Dominik Cumhuriyeti'nin Amerika ile ticaret dengesi uzun dönemde iyileşirken, J-Eğrisi teorisi sadece Dominik Cumhuriyeti ile Amerika arasındaki ticaret dengesi için geçerlidir. Bahmani-Oskooe ve Harvey (2010) Malezya'nın en çok ticaret yaptığı 13 ticaret partneriyle (Çin, Fransa, Amerika, Japonya, Hindistan, Hong Kong, Güney Kore, Filipinler, İngiltere, Tayland, Endonezya, Almanya ve Avustralya) arasındaki ticaret dengesi üzerine yaptıkları çalışmada elde edilen sonuçlara göre, Malezya Ringgit'inin değer kaybetmesi Malezya'nın Almanya ile ticaret dengesinde kısa dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahipken, uzun dönemde Fransa, Hindistan, Singapur, Endonezya ve Almanya ile ticaret dengesini iyileştirdiği görülmektedir. Bir diğer ifadeyle, J-Eğrisi hipotezi sadece Malezya ve Almanya örneğinde geçerli bulunmuştur. Bahmani-Oskooe ve Harvey (2012) ise Singapur ile 13

---

⁸ Bu ülkeler Orta Amerika Serbest Ticaret Anlaşmasına üye ülkelerdir.

temel ticaret partneri (Avustralya, Hong Kong, Filipinler, Amerika, Kanada, Hindistan, Kore, Malezya, Japonya, Çin, Tayland, İngiltere ve Suudi Arabistan) arasındaki ikili döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisini incelemişlerdir. Buna göre Singapur Dolar'ının değer kaybetmesi Singapur'un sadece Kanada, Filipinler, Suudi Arabistan ve Amerika ile ticaret dengesini kısa dönemde kötüleştirirken uzun dönemde ise etkinin sona ermesiyle iyileştirmektedir. Ampirik literatürde Güney Kore'nin ticaret dengesi üzerine az sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri de Ratha ve Kang (2012) tarafından ticaretinin üçte ikisinden fazlasını oluşturan 29 ticaret partneri için ortaya konulmuştur. Çalışmada 1988Ç1-2011Ç1 dönemi ele alınmış olup, diğer çalışmalardan farklı olarak üç ayrı dönem incelenmiştir. Asya Finansal Krizi sebebiyle bazı ülkeler için kriz öncesi ve sonrası tüm örneklem, bazıları için kriz öncesi ve bazıları için ise kriz sonrası dönem değerlendirilmiştir. Güney Kore ulusal parasının değer kaybetmesi sonucu tüm örneklem setinde sadece kriz öncesi dönemde Güney Kore ile Meksika, Belçika, Avusturya ve Hong Kong arasındaki ticaret dengesinde kısa dönemde kötüleşme uzun dönemde iyileşme görülmektedir. Diğer dönem ve örneklem setlerinde kısa ve uzun dönem etkileri farklılaşmakta ya da görülmemektedir. Nijerya'nın ticaret dengesi üzerine Babatunde (2014) tarafından ortaya konulan çalışmada döviz kuru ile ticaret dengesi ilişkisini en çok ticaret yaptığı Amerika, Hindistan, Japonya, Portekiz, İngiltere, Almanya, Çin, Fransa, İspanya, Hollanda, Güney Kore ve Brezilya için incelenmiştir. Sonuçlar ulusal para biriminin değer kaybetmesinin Nijerya ile tüm ticari partnerleri için kısa dönemde bir etkisinin olmadığını, öte yandan, uzun dönemde diğer ülkelerin aksine Fransa, Çin, Hindistan ve Japonya için iyileşmeye neden olduğunu göstermektedir.

Döviz kurunun ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin doğrusal olduğu varsayımının oldukça katı bir varsayım olduğunu ileri süren bazı çalışmalar yine inceledikleri örneklerde çok farklı bulgular elde etmişlerdir. Bu çalışmalar söz konusu doğrusal olmama durumunu NARDL model tahmini ile dikkate almıştır. Örneğin, Bahmani-Oskooee vd. (2018)'ne göre döviz kurunun ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin doğrusal olduğu varsayımı analizler için eksik veya hatalı sonuçlara neden olabilmektedir. Bu sebeple Çin'in 21 ticaret partneriyle arasındaki ticaret dengesi için farklı bir ampirik yaklaşım olan NARDL yönteminden de faydalanmışlardır. Çalışmada Çin Renmimbi'si değer kaybettiğinde Çin'in 15 ticaret partneriyle arasındaki ticaret dengesinde kısa ve uzun dönem için J-Eğrisi teorisinin geçerli olmadığı, ancak İspanya, Amerika, Meksika, İtalya, Rusya ve Almanya ile J-Eğrisi hipotezinin geçerli olduğu görülmektedir. Ongan vd. (2018) Amerika'nın temel ticaret partnerleri İsrail, Kanada,

İngiltere, Hollanda, İtalya, Şili, Almanya, Japonya, Fransa, Güney Kore, İrlanda ve Meksika ile olan ticaret dengesinin incelendiği çalışmada döviz kurunun asimetrik etkilerinin olabileceği varsayımı ile NARDL analizinden de yararlanılmıştır. ARDL analizi sonuçlarına göre Amerika'nın İtalya, Hollanda, Meksika ve Fransa ile ticaret dengesinde J-Eğrisi hipotezi geçerli olurken NARDL analizi sonuçlarına göre bu ülkelere ek olarak İrlanda, Güney Kore, Japonya ve İsrail için de J-Eğrisi hipotezi geçerli bulunmuştur. Ayrıca NARDL analizi ışığında 11 ülke için döviz kurunun kısa dönemde asimetrik özelliğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde, Bahmani-Oskooee vd. (2019) döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Bangladeş ile en büyük 11 ticaret partneri (Çin, Fransa, Almanya, Hindistan, Güney Kore, Japonya, Singapur, Amerika, İngiltere, Malezya ve Kanada) için incelemiştir. Ulusal para biriminin değer kaybetmesi sonucu Bangladeş'in Kanada ve Hindistan ticaret dengesinde kısa dönemde kötüleşme ile uzun dönemde iyileşme görülürken, döviz kuru şokları ayrıştırıldığında aynı etkiler Amerika, Kanada ve Malezya için geçerli olmuştur. Bir diğer ifadeyle, ARDL sonuçlarında J-Eğrisi hipotezi Bangladeş ile Kanada ve Hindistan için geçerli iken, NARDL analizinde J-Eğrisi hipotezi Kanada, Amerika ve Malezya için geçerli, Hindistan için geçersiz hale gelmiştir. Benzer şekilde, Sivrikaya ve Ongan (2019) döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi İngiltere ve en önemli 17 ticaret partneri (Almanya, Amerika, Avusturya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Güney Kore, Hollanda, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya, Japonya, Kanada, Norveç, Portekiz ve Yunanistan) için incelemiştir. Döviz kurunun kısa dönemde İngiltere ile Avustralya, Finlandiya, Güney Kore, İspanya, İsveç, Japonya, Kanada ve Yunanistan arasındaki ticaret dengesinde asimetrik etkilere sahip olmasına rağmen poundun değer kaybetmesinin İngiltere'nin ticari partnerleri ile arasındaki ticaret dengesinde kısa ve uzun dönem etkilerinin J-Eğrisi teorisini destekler nitelikte olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

İkili veri setinden yararlanılan çalışmalardan üçüncü gruptakilerde ise döviz kuru-ticaret dengesi ilişkilerinden bazıları veya tamamında kısa dönem için anlamlı etkilere ulaşılamazken, uzun dönem için ulusal paranın değer kaybının uzun dönemde ticaret dengesine olumlu etkide bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Örneğin, Shirvani ve Wilbratte (1997) çalışmasında Amerika'nın G7 ülkeleri ile döviz kuru ve ticaret dengesini incelemiştir. Çalışmada tüm ülke örneklemi için döviz kurunun ticaret dengesinde kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı ancak uzun dönemde iyileşme sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda J-Eğrisi hipotezinin desteklenmediğini ifade etmişlerdir. Zhang (1999)'ın Çin'in Japonya ve Amerika ile

ticareti için incelediği çalışmada, Çin'in her iki ülke için, ulusal para birimi değer kaybettiğinde ticaret dengesi uzun dönemde iyileşmektedir ancak kısa dönemde herhangi olumsuz bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir. Amerika üzerine diğer bir çalışma Bahmani-Oskooee ve Brooks (1999) tarafından G7 ülkeleri ile arasındaki döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisi üzerine yapılmıştır. Buna göre İngiltere ve Kanada hariç tüm örneklerde değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Öte yandan, Almanya, Fransa, Japonya ve İtalya için kısa dönemde doların değer kaybı ticaret dengesini etkilemezken, uzun dönemde iyileştirmektedir. Diğer bir çalışmada Bahmani-Oskooee ve Ratha (2004) döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisini Amerika ve en çok ticaret yaptığı 18 ülkeyle (Avustralya, İngiltere, Danimarka, Kanada, Japonya, İspanya, Almanya, İsviçre, Finlandiya, Fransa, İrlanda, Norveç, Hollanda, İtalya, İsveç, Belçika, Avusturya ve Yeni Zelanda) ayrı ayrı incelemiştir. Çalışmada Amerikan Dolar'ının değer kaybetmesinin tüm ülkeler için kısa dönemde teoriye uygun sonuçlar vermediği ancak Almanya, İtalya, İsveç, Yeni Zelanda, Fransa, Danimarka, İsviçre, Japonya, Avusturya ve İrlanda için uzun dönemde teoriyi destekler nitelikte sonuçlar verdiği görülmektedir. Az gelişmiş ekonomilerden Malezya üzerine yapılan bir çalışmada da Yuen-Ling vd. (2008) döviz kuru ile ticaret dengesi ilişkisini Amerika ile ticareti için araştırmışlardır. Bu çalışmada uzun dönemde değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin varlığı ve yerel-yabancı gelirlerin ticaret dengesi üzerinde sırasıyla pozitif ve negatif etkiye sahip olduğu raporlanmıştır. Ayrıca ulusal para biriminin değer kaybı sonrası kısa dönemde Malezya ile Amerika arasındaki ticaret dengesinde herhangi bir etkiden söz edilmezken uzun dönemde iyileşme meydana gelmektedir. Öte yandan, Bahmani-Oskooee ve Cheema (2009) da olumsuz sonuç bulan bir diğer çalışma Pakistan ve 13 temel ticari partneri Suudi Arabistan, Fransa, İtalya, Hong Kong, Kuveyt, Amerika, Malezya, Japonya, Güney Kore, Almanya, Birleşik Arap Emirlikleri, İngiltere ve Çin arasındaki döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisi üzerine çalışmışlardır. 1980-2003 döneminin dikkate alındığı çalışmada Pakistan Rupee'si değer kaybettiğinde ticaret partnerleriyle arasındaki ticaret dengesinde kısa dönemde anlamlı bir etki söz konusu olmazken, uzun dönemde Çin, Hong Kong, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Japonya için iyileşme göstermektedir.

Dördüncü grup çalışma ise inceledikleri ikili ticaret dengesi modellerinde ne kısa ne de uzun dönemde döviz kuru ile ticaret dengesi arasında istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bunlardan Wilson ve Tat (2001), Singapur ile en çok ihracat yaptığı ülkelerden biri olan Amerika arasındaki ikili ticaret

dengesi ve döviz kuru ilişkisini analiz ettikleri çalışmada ulusal para biriminin değer kaybetmesi sonucu Singapur ile Amerika arasındaki ticaret dengesinin kısa dönemde ve uzun dönemde teorik olarak beklenen etkiye sahip olmadığını raporlamıştır. Çin'in G7 ülkeleri ile arasındaki döviz kuru ile ticaret dengesi ilişkisi Ahmad ve Yang (2004) tarafından incelenmiş ve yapılan analiz sonuçlarına göre J-Eğrisi teorisi hiçbir ülke için geçerli olmadığı ifade edilmiştir. Perera (2011) döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Sri Lanka ve en önemli ticaret partnerleri Hindistan, Hong Kong, Singapur, Japonya, İngiltere ve Amerika için incelemiştir. Analiz sonuçları Sri Lanka Rupee'sinin değer kaybetmesinin Japonya, Hong Kong, Amerika, İngiltere, Singapur ve Hindistan ile ticaret dengesi üzerinde hem kısa hem de uzun dönemde bir etkisinin olmadığını ve J-Eğrisi teorisinin geçersiz olduğunu ifade etmektedir. Khalid (2017) ise Pakistan ile Hindistan ve Sri Lanka arasındaki ticaret dengesi üzerine yaptıkları çalışmada ulusal paranın değer kaybı sonrası Pakistan'ın ticaret partnerleri ile arasındaki ticaret dengesinde J-Eğrisi özelliği olmadığını göstermişlerdir.

Beşinci grup çalışmalardan örneğin Narayan (2006) çalışması literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak ulusal paranın değer kaybının iki ülkenin ticaret dengesi üzerinde hem kısa hem de uzun dönemde pozitif etki ettiğini göstermiştir. Çin-Amerika ticaret dengesi-döviz kuru ilişkisinin analiz edildiği bu çalışmada tahmin sonuçları Çin Renmimbi'si değer kaybettiğinde hem kısa hem de uzun dönemde ticaret dengesini iyileştirdiğine işaret etmektedir.

Altıncı gruptaki çalışmalar ise diğerlerinden farklı olarak ulusal paranın değer kaybının ticaret dengesi üzerinde kısa dönemde pozitif, uzun dönemde ise negatif etkiler yarattığı sonucuna ulaşmışlardır. Örneğin, Umoru ve Eboime (2013) Nijerya'nın Amerika ile arasındaki döviz kuru ile petrol ticareti dengesi⁹ üzerine bir araştırma yapmışlardır. Bu bağlamda yerel ve yabancı gelirlerin ticaret dengesi üzerinde etkisi bulunmazken, Nijerya Naira'sı değer kaybettiğinde Nijerya'nın Amerika ile olan petrol ticareti dengesi kısa dönemde iyileşirken uzun dönemde kötüleşmektedir. Farklı bir metodolojik yaklaşım izleyen çalışma Ongan ve Pabuçcu (2017) tarafından ortaya konulmuştur. Brezilya ile en büyük ikinci ticaret partneri Amerika arasındaki ticaret dengesi için Granger nedensellik, doğrusal olmayan otoregresif egzojen model (non-linear autoregressive exogenous, NARX) ve uyarlanabilir nöro-bulanık çıkarım sistemi

---

⁹ Bunun sebebi Nijerya'nın ihracatının %95'ini petrol ve gazlar oluşturduğu şeklinde ifade edilmiştir.

(adaptive neuro-fuzzy inference system, ANFIS)¹⁰ analizlerinden yararlanılmıştır. Buna göre ulusal para biriminin değer kaybetmesinin ticaret dengesini pozitif, değer kazanmasının ise negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak sonuçlar J-Eğrisi teorisini desteklememektedir.

Ampirik literatürde ikili veri seti ile doğrusal modellerden faydalanılan çalışmalarda genel itibari ile gelişmiş ve az gelişmiş ülke grupları için yapılan analizlerde az sayıda örneklem grubu için J-Eğrisi teorisini destekleyen sonuçlar elde edilirken gelişmekte olan ülke gruplarında daha fazla örneklem teorii desteklemektedir. Ancak yakın zamanda doğrusal olmayan model tahminleriyle beraber gelişmiş ülke gruplarını dikkate alan çalışmalarda da J-Eğrisi teorisini destekleyen sonuçlar artmaktadır.

Toplulaştırılmış ve ikili veri setinden yararlanılan çalışmaların yanı sıra ayrıştırılmış, yani iki ülke arasındaki ticareti sektörel veya mal bazında ele alan, çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri Kanada ile en önemli ticaret partneri Amerika arasındaki ticaret dengesi üzerine Bahmani-Oskooee ve Bolhasani (2008) tarafından gerçekleştirilmiştir. Döviz kuru ile 152 emtia ticaret dengesi arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada ticaret dengesinde ulusal para biriminin değer kaybetmesi sonucu kısa dönemde 100 emtia için kötüleşme görülürken, uzun dönemde bu etkinin iyileşmeye döndüğü sadece 50 durum vardır. Bir diğer ifadeyle, Kanada ile Amerika arasındaki 50 emtia ticaret dengesi için J-Eğrisi hipotezi geçerlidir. Benzer şekilde Bahmani-Oskooee ve Hajile (2009) de J-Eğrisi teorisinin geçerliliğini İsveç ve Amerika arasındaki 87 endüstri için incelemişlerdir. Çalışmada, ulusal para biriminin değer kaybetmesi, İsveç ile Amerika arasındaki dayanıklı veya dayanıksız mal endüstrilerini ayırmaksızın 87 endüstri için ticaret dengesi içinde kısa dönemde kötüleşme ile uzun dönemde iyileşmenin görüldüğü 23 endüstri bulunmaktadır.

Bahmani-Oskooee ve Mitra (2009)'ya göre Amerika ile Hindistan arasındaki ticaret dengesi genel olarak toplulaştırılmış ve ikili veri setleriyle ele alındığı için sonuçlarda toplulaştırma sapmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Bahmani-Oskooee ve Mitra (2009) Amerika ile Hindistan ticaret dengesini 38 endüstri için araştırmışlardır. Bulgulara göre, ulusal para biriminin değer kaybetmesi kısa dönemde Amerika ve Hindistan arasındaki 38 endüstri ticaret dengesinden 22'si için negatif ve anlamlı etkiye sahipken sadece 8 endüstri için J-Eğrisi özelliği bulunmaktadır. Soleymani vd. (2011) ise Malezya ile Çin arasındaki ticaret dengesi için 53 endüstriyi analiz etmiş ve sonuçları

---

¹⁰ NARX ve ANFIS yaklaşımları sırasıyla Junior ve Barreto (2007) ile Jang (1993) tarafından geliştirilen değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ilişkileri incelemek için kullanılan yöntemlerdir.

döviz kurunun Malezya ile Çin arasındaki 53 endüstri ticaret dengesinden kısa dönemde negatif ve uzun dönemde pozitif ve istatikselsel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu yalnızca 10 durum olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca dayanıklı ürünlerin ticaretinin dayanıksız ürünlerin ticaretine oranla döviz kuru değışimlerine daha duyarlı olduğu saptanmıştır. Bahmani-Oskooee ve Hegerty (2011) J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğini Amerika ile Meksika arasındaki 102 endüstri için test etmişlerdir. Yerel ve yabancı gelirler ticaret dengesi üzerinde örneklemelerin yaklaşık yarısında istatikselsel olarak anlamlı etkiye sahiplerdir. Öte yandan, ulusal para değeri kaybı ticaret dengesini 19 endüstri için kısa dönemde kötüleştirirken, 24 endüstri için uzun dönemde iyileştirmektedir. Bir diğer ifadeyle, Amerika ile Meksika ticaret dengesinde 19 endüstri için J-Eğrisi hipotezi geçerli bulunmuştur. Soleymani ve Saboori (2012) Malezya'nın en önemli ticaret partneri Japonya ile ticaretinde 67 endüstri için inceleme yaptıkları çalışmada yerel ülke para biriminin değeri kaybı sonucu Malezya ile Japonya ticaret dengesinde kısa dönemde istatikselsel olarak anlamlı etkiye sahip 24 endüstri bulunurken, uzun dönemde 22 endüstri için ticaret dengesi iyileşmektedir.

Bahmani-Oskooee ve Hosny (2013) Mısır ve Amerika arasındaki 36 endüstri ticaretinde (iki ülke arasındaki ticaretin %73'ünü oluşturmaktadır) ulusal paranın değeri kaybı sonucu Mısır ile Amerika arasındaki ticaret dengesinde kısa dönemde kötüleşmenin uzun dönemde iyileşme ile sona erdiği 16 endüstri bulunmuştur. Bahmani-Oskooee ve Xu (2013) ise döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Japonya ve Çin üzerine ikili ve ayrıştırılmış (73 endüstri) şekilde incelemişlerdir. Bu çalışmada ikili örneklem sonuçlarında iki ülkenin gelirleri ticaret dengesinde hem kısa hem de uzun dönemde istatikselsel olarak anlamlı iken döviz kurunun etkisi sadece kısa dönemde negatif ve istatikselsel olarak anlamlı bulunmuştur. Öte yandan, Yen'in değeri kaybının Japonya ile Çin arasındaki 73 endüstri ticaret dengesinden kısa dönemde 69 durumda istatikselsel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Ancak kısa dönemde negatif etkilenen ticaret dengesinin uzun dönemde pozitive döndüğü 24 örneklem bulunmuştur. Benzer biçimde, Bahmani-Oskooee vd. (2017) çalışmalarında Amerika ile Güney Kore arasındaki ticaret dengesi için 69 emtia üzerine inceleme gerçekleştirmişlerdir. Test edilen model için Amerikan Dolar'ının değeri kaybının Amerika ile Güney Kore arasındaki 69 emtia ticareti dengesi arasından kısa dönemde 48'inde istatikselsel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülürken, bu etkilerin uzun dönemde iyileşmeye döndüğü 24 duruma rastlanmıştır. J-Eğrisi teorisinin geçerliliğini Wu (2018) Çin ve Avustralya için sektörel bazda incelemiştir. 19 endüstri üzerine yapılan bu çalışmada

ulusal paranın değer kaybı sonucu kısa dönemde Çin ile Avustralya arasındaki 13 endüstri ticaret dengesi kötüleşirken, bunlardan sadece 4 tanesi uzun dönemde iyileşme göstermiştir. Amusa ve Fadiran (2019) ise Güney Afrika'nın en önemli ticaret partnerlerinden biri olan Amerika ile arasındaki 23 endüstri ticaret dengesini araştırmışlardır. Buna göre, ulusal paranın değer kaybı sonrası Güney Afrika ile Amerika arasındaki ticaret dengesinin kısa dönemde kötüleştiği ancak uzun dönemde bu kötüleşmenin iyileşmeye döndüğü 8 endüstri tespit edilmiştir.

Ampirik literatürde J-Eğrisi hipotezinin geçerliliği için mal veya endüstri düzeyindeki çalışmalar çoğunlukla Amerika için yapıldığı ve genellikle geçersiz olduğu görülmektedir. Öte yandan, dayanıklı ve dayanıksız ürünlerin döviz kuru değişimlerinden etkilenip etkilenmemesi ülkeden ülkeye değişmektedir.

1.2.1.2 Türkiye İçin J-Eğrisi Hipotezini Analiz Eden Çalışmalar

Bu bölümde döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişki için Türkiye üzerine yapılan çalışmalar ele alınacaktır. İlk olarak toplulaştırılmış veri setinden yararlanılan, ardından ikili veri setinin kullanıldığı ve son olarak da ayrıştırılmış veri setinin kullanıldığı çalışmalar aktarılacaktır. Bu bağlamda her veri seti için önce J-Eğrisi teorisini destekleyen çalışmalar verilecek ardından teoriyle çelişen çalışmalar ortaya konulacaktır.

Toplulaştırılmış gözlemlere dayanan veri setlerinden faydalanan çalışmalardan Durusoy ve Tokatlıoğlu (1997) Türkiye'nin dünyanın geri kalanı ile olan ticareti üzerine yaptıkları çalışmada yerel ve dünya para arzı değişkenlerini de ekledikleri modelde Almon yaklaşımını kullanmışlardır. Elde edilen sonuçlarda, Türk Lirası'nın (TL) değer kaybetmesinin Türkiye ile dünya ticaret dengesi üzerinde J-Eğrisi özelliği taşıdığı görülmektedir. Benzer şekilde Kılıç vd. (2018) Türkiye'nin dünya ile olan dış ticaret dengesi üzerine yaptıkları çalışmada 1990-2015 ile 1998Ç1-2016Ç3 dönemi birlikte incelenmişlerdir. Çeyreklik gözleme dayalı sonuçlarda yerel gelirin hem kısa hem de uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip olduğu raporlanmıştır. Öte yandan, yıllık gözleme dayalı analiz sonuçları J-Eğrisi hipotezini desteklemezken, çeyreklik gözleme dayalı sonuçlar J-Eğrisi hipotezini desteklemektedir. Bu durumu Kılıç vd. (2018) kurun ticaret dengesine etkilerinin bir yıl içinde başlayıp bitebileceği için gözlenemeyebileceği şeklinde açıklamışlardır.

Toplulaştırılmış veri setinden faydalanan yapılan çalışmalarda teoriyle çelişen sonuçlar da elde edilmiştir. Örneğin, Akbostancı (2004)'nin Türkiye'nin Almanya ve

Amerika ile toplam ticaret dengesini ele aldıkları çalışmada yerel gelir kısa dönemde ticaret dengesini negatif etkilerken TL'nin değer kaybı sonucu Türkiye ile dünya arasındaki ticaret dengesinde J-Eğrisi hipotezi desteklenmemektedir. Teoriyle çelişen sonuçlar raporlayan bir diğer çalışma Yazıcı (2006) tarafından ortaya konulmuştur. Türkiye'nin dünya ile olan tarım sektörü ticaret dengesini ele almıştır. Toplulaştırılmış veri kullanılarak yapılan sektörel bazdaki bu ilk çalışmada TL'nin değer kaybetmesinin Türkiye ile dünya arasındaki tarım sektörü ticaret dengesi için kısa dönemde iyileşme, uzun dönemde ise kötüleşme ve ardından tekrar iyileşme göstermektedir. Yazıcı ve Klasra (2008) ise Türkiye'nin dünya ile imalat ve madencilik sektörü ticaret dengesi üzerine çalışma yapmışlardır. Her iki modelde de değişkenler arası uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Yerel ve dünya gelirleri iki ticaret dengesinde de sırasıyla negatif ve pozitif etkilere sahip olup istatikselsel olarak anlamlıdır. Öte yandan, ulusal paranın değer kaybının Türkiye'nin imalat ve madencilik sektörü ticaret dengesinde kısa dönemde iyileşmeye, uzun dönemde önce kötüleşmeye sonra tekrar iyileşmeye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Diğer bir çalışma Altıntaş ve Çetin (2008) tarafından Türkiye'nin dünya ile ticaret dengesi üzerine gerçekleştirilmiştir. Ampirik analiz için 1989A1-2005A12 dönemi ele alınmıştır. Test edilen modele 1994, 2000 ve 2001 krizleri için 3 adet kukla değişken eklenmiştir. Analiz sonuçlarına göre 1994 ve 2000 ekonomik krizleri ticaret dengesi üzerinde negatif ve istatikselsel olarak anlamlı etkiye sahip olmasına rağmen 2001 krizi anlamsız bulunmuştur. Diğer yandan, TL değer kaybettiğinde Türkiye'nin dünya ile ticaret dengesinde kısa dönemde bir kötüleşmeye rastlanırken, uzun dönemde herhangi bir etkinin varlığından söz edilememektedir. Türkiye'nin dünya ile olan hizmet sektörü ticaret dengesi için Yazıcı (2010) 1986Ç1-1998Ç3 periyodunu Almon yaklaşımı ile incelemiştir. Türk Lirası'nın değer kaybı sonrası Türkiye ile dünya arasındaki hizmet sektörü ticaret dengesi kısa dönemde iyileşirken, uzun dönemde önce kötüleşip sonra tekrar iyileşmektedir. Ayrıca sadece yerel gelirin katsayısı hizmet ticaret dengesi üzerinde negatif ve istatikselsel olarak anlamlı bulunmuştur.

Türkiye'nin dünya ile arasındaki ticaret dengesini sektörel bazda ancak toplulaştırılmış veri setiyle ilk defa Durmaz (2015) incelemiştir. 1990A1-2012A12 periyodu için 58 endüstri üzerine yapılan çalışmada yerel gelir 7 endüstri ticaret dengesini negatif, yabancı gelir ise 6 endüstri ticaret dengesini pozitif etkilemektedir. Bununla birlikte, ulusal para birimi değer kaybettiğinde Türkiye ile dünya arasındaki 58 endüstri

ticareti dengesinde kısa dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki görülmezken, uzun dönemde 11 endüstri için iyileşme tespit edilmiştir.

Karamelikli (2016) döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi farklı bir yaklaşım ile ele almıştır. Çalışmada, dünya ile arasındaki ticaret dengesi için 2003A1-2015A10 ile 2003Ç1-2015Ç2 olarak 2 farklı gözlem setinden yararlanılmıştır. Bunun sebebi farklı periyodların farklı sonuçlar verip vermeyeceğini gözlemlemek şeklinde açıklanan çalışmada ilgili periyodlar hem doğrusal hem de doğrusal olmayan sınır testi yaklaşımı ve hata düzeltme modeli aracılığıyla incelenmiştir. Çeyreklik örnekleme değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiye rastlanılamazken, aylık örnekleme değişkenlerin uzun dönemli ilişkiye sahip olduğu ve uzun dönemde döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde asimetric etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak TL'nin değer kaybetmesi sonucu, Türkiye ile dünya arasındaki ticaret dengesinde hem kısa hem de uzun dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki bulunmuştur.

Yılmaz vd. (2017) ise Türkiye'nin dünya ile ticaret dengesi ve döviz kuru ilişkisini 1989-2014 yılları için incelemişlerdir. Çalışmada yerel gelir ticaret dengesini pozitif etkilerken dünya geliri negatif etkilemektedir. Ancak ulusal para biriminin değer kaybı sonrası Türkiye'nin dünya ile olan ticaret dengesinde kısa dönemde olumsuz etki bulunmasına rağmen uzun dönemde herhangi bir etkiye rastlanılamamıştır. Benzer şekilde Kösekahyaoğlu ve Karataşlı (2018) Türkiye'nin AB ile olan ticaret dengesi üzerine inceleme yapmışlardır. 1994Ç1-2016Ç4 dönemini ele alan çalışmada yaygın olarak kullanılan yöntemlerin yanı sıra FMOLS tahmin yöntemi ve Granger Nedensellik analizleri de kullanılmıştır. TL'nin değer kaybetmesi Türkiye ile AB arasındaki ticaret dengesi üzerinde hem kısa hem de uzun dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Ayrıca ticaret dengesinden yerel gelire ve reel döviz kurundan diğer tüm değişkenlere tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Esneklikler yaklaşımından faydalanan Bal vd. (2017) ise TL'nin değer kaybetmesinin Türkiye ile AB arasındaki ticaret dengesini hem kısa hem de uzun dönemde iyileştirdiği sonucuna ulaşmıştır.

Ampirik literatürde Türkiye'nin döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi "ikili" veri seti kullanarak inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak J-Eğrisi teorisini destekleyen çalışma sayısı oldukça azdır. Örneğin, Bal ve Demiral (2012) Türkiye'nin Almanya ile ticaret dengesi üzerine bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. 2002A1-2012A9 periyodunun test edildiği modelde değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Öte yandan, TL değer kaybettiğinde Türkiye ile Almanya

arasındaki ticaret dengesinin kısa dönemde negatif etkilendiği ancak uzun dönemde bu etkinin pozitive döndüğü sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan, Halıcıoğlu (2007) yapmış olduğu çalışmada döviz kuru ile ticaret dengesi ilişkisini Türkiye için hem en büyük 9 ticaret partneriyle (Avusturya, Hollanda, Fransa, Amerika, Almanya, İngiltere, İtalya, İsviçre ve Belçika) hem de dünyayla incelemiştir. Sonuçlar ulusal para birimi değer kaybettiğinde Türkiye'nin dünya, Almanya, İtalya, Amerika, İsviçre ve Hollanda ile olan ticaret dengesinin uzun dönemde iyileştiğini göstermektedir. Ancak diğer tüm durumlar için döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Peker (2008) ise çalışmada TL'nin değer kaybetmesinin Türkiye ve Amerika ticaret dengesi üzerinde kısa ve uzun dönemde negatif etkisinin olduğu ve sadece uzun dönem için istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Halıcıoğlu (2008) ise Türkiye'nin en önemli 13 ticaret partneriyle (Avusturya, Hollanda, Japonya, Fransa, Danimarka, Amerika, İsviçre, Almanya, İngiltere, İsveç, İtalya, İsviçre ve Belçika) arasındaki ticaret dengesini incelemiştir. 1985Ç1-2005Ç4 periyodu analiz sonuçlarına göre TL'nin değer kaybetmesiyle kısa dönemde Türkiye ile ticaret partnerleri arasındaki ticaret dengesinde herhangi bir etki görülmezken, uzun dönemde Amerika ve İngiltere için iyileşmektedir. Demirtaş (2014) çalışmasının sonuçlarına göre ise yerel gelir ticaret dengesini negatif etkilemektedir. Bununla birlikte ulusal paranın değer kaybetmesinin Türkiye ile Almanya arasındaki ticaret dengesi üzerinde kısa ve uzun dönem için pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Eren (2019) ise Türkiye'nin en önemli ticaret partnerleri Rusya, Çin ve Almanya ile arasındaki dış ticaret dengesi üzerine bir araştırma gerçekleştirmiştir. Diğer çalışmalardan farklı olarak modele yerel ve yabancı ülke nüfusları, Brent petrol fiyatları ve 2008 krizini temsilen kukla değişken dahil edilmiştir. Buna göre, Türk Lirası'nın değer kaybetmesi, Türkiye'nin Almanya ve Çin ile olan dış ticaret dengesini hem kısa hem de uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Diğer taraftan bu durum Rusya ile ticaret dengesi için tam tersi sonuçlar ortaya koymuştur.

Ayrıştırılmış veri setinden yararlanılan çalışmalardan Vural (2016) döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Türkiye ve Almanya için 99 endüstri için araştırmıştır. 2002-2014 periyodunu aylık olarak ele alan çalışmada modeli iki ülke arasındaki ilgili endüstri ihracatının ithalatına oranı bağımlı değişkeni, yerel ve yabancı sanayi üretim endeksleri ve reel döviz kuru bağımsız değişkenleri oluşturmaktadır. Bulgular, ulusal para birimi değer kaybettiğinde Türkiye ve Almanya arasındaki 20 endüstri ticaret dengesinde kısa dönemde kötüleşme ve uzun dönemde iyileşme

görülürken, 12 endüstri ticaret dengesinde de kısa dönemde iyileşme ve uzun dönemde kötüleşme görülmektedir. Ciftci (2020) ise döviz kuru ile ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Türkiye'nin Amerika ile olan sermaye, ara malı ve tüketim malları ticaret dengesi üzerine çalışmıştır. 2002A1-2019A12 periyodunun incelendiği çalışmada Türkiye'nin ve Amerika'nın gelirleri ticaret dengesini üç modelde de kısa ve uzun dönem için sırasıyla negatif ve pozitif etkilemektedir. Öte yandan, ulusal paranın değer kaybetmesi sermaye ve tüketim malları ticaret dengesi modellerinde hem kısa hem de uzun dönemde, ara malları ticaret dengesinde ise sadece uzun dönemde pozitif ve istatikselsel olarak anlamlı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Bahmani-Oskooee ve Durmaz (2020) J-Eğrisi teorisinin geçerliliğini Türkiye ve AB ile arasındaki 57 endüstri ticaret dengesi için test etmişlerdir. Çalışmada döviz kurunun etkilerinin asimetrik olup olmadığını belirlemek için NARDL yaklaşımından da faydalanmışlardır. Doğrusal ARDL sonuçları dikkate alındığında ulusal paranın değer kaybetmesi uzun dönemde 8 endüstri ticaret dengesini kötüleştirirken 13 endüstri ticaret dengesini iyileştirmektedir. Ancak NARDL sonuçları dikkate alındığında bu değer kaybının 32 endüstri ticaret dengesini iyileştirdiği ve 30 endüstri ticaret dengesinde de asimetrik özelliğe sahip olduğu görülmektedir. 57 endüstri ticaret dengesinin sadece 6'sında J-Eğrisi teorisi geçerli bulunmuştur. Benzer şekilde, Bahmani-Oskooee ve Karamelikli (2020) Türkiye ve Amerika arasındaki dış ticaret dengesini incelemişlerdir. İki ülke arasındaki 45 endüstrinin ele alındığı çalışmada 2003A1-2018A10 periyodu incelenmiştir. ARDL sonuçlarında ulusal paranın değer kaybetmesi kısa dönemde 18 endüstri ticaret dengesinde istatikselsel olarak anlamlı etkiye sahipken, uzun dönemde 24 endüstri ticaretini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği görülmektedir. Öte yandan, NARDL sonuçlarında ise kısa dönemde 28 endüstri ticaret dengesinin bu değer kaybından anlamlı bir şekilde etkilendiği görülürken, uzun dönemde 25 endüstri ticaret dengesi pozitif etkilenmektedir.

Türkiye'nin ticaret dengesini konu alan çalışmalarda doğrusal ve doğrusal olmayan yaklaşımlar dikkate alındığında genel itibari ile J-Eğrisi hipotezinin desteklenmediği ifade edilebilir. Doğrusal model tahminlerinde Türk Lirası'nın değer kaybının ticaret dengesini kısa dönemde kötüleştirmedeği veya istatikselsel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülürken uzun dönemde iyileştirdiği tespit edilmiştir. Ayrıca döviz kurunun toplulaştırılmış, ikili ve ayrıştırılmış çalışmalar için hem kısa hem de uzun vadede asimetrik etkilere sahip olduğu da raporlanmıştır. Bu çalışmalarda Türk Lirası'nın değer kaybının ticaret dengesini iyileştirdiği görülmektedir. Doğrusal ve doğrusal

olmayan model tahminleri sonuçları dış ticaret açıklarını kapatmada döviz kuru politikalarının etkili olabileceğini göstermektedir.

1.2.2. Turizm Ticari Dengesini Konu Alan Çalışmalar

Ampirik literatürde döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Döviz kurunda meydana gelen değişikliklerin turizm ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin incelendiği bu çalışmalarda J-Eğrisi hipotezinin geçerliliği test edilmiştir. Elde edilen ampirik sonuçlar ışığında literatürde ortak bir görüş oluşmamıştır. Bu bölümde döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişki Türkiye dışındaki ülkeleri konu alan ve Türkiye'yi konu alan çalışmalar olmak üzere iki alt başlıkta ele alınacaktır. Ayrıca bu başlıklar altında yapılan çalışmalar toplulaştırılmış ve ikili veri kullanılan çalışmalar olarak detaylandırılacaktır.

1.2.2.1 Türkiye Dışındaki Ülkeler İçin J-Eğrisi Hipotezini Analiz Eden Çalışmalar

Bu bölümde döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişki için Türkiye dışındaki ülkeleri konu alan çalışmalar ele alınacaktır. Farklı ülkeler, analiz teknikleri ve veri setlerinin kullanıldığı bu çalışmalarda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Literatürdeki toplulaştırılmış veri setinin kullanıldığı çalışmalar genellikle esneklikler yaklaşımını benimsemişlerdir. Buna göre ;

$$RTUH_t = g_0 + g_1RF_t + g_2RY_t + g_3RKUR_t + w_t \quad (6)$$

$$RTUG_t = h_0 + h_1RF_t^* + h_2RY_t^* + h_3RKUR + q_t \quad (7)$$

olmak üzere, ithalat modelinde $RTUH$ = reel turizm harcamaları, RF = yerel turizm fiyatları, Y = reel yerel ülke geliri ve $RKUR$ = reel efektif döviz kurunu ifade etmektedir. İhracat modeline bakıldığında ise $RTUG$ = reel turizm gelirleri, RF^* = dünya turizm fiyatları ve Y^* = reel dünya gelirini temsil etmektedir. İthalat ve ihracat modelinde g_1 , h_1 ve g_3 'ün katsayılarının sıfırdan küçük olması, g_2 , h_2 ve h_3 katsayılarının ise sıfırdan büyük olması beklenmektedir. Bu durum fiyatlar arttığında ithalat ve ihracatın azalacağını ifade etmektedir. Bununla birlikte reel yerel ve yabancı gelirin artması ithalat ve ihracatı artırması beklenirken doların değer kaybetmesinin ithalatı azaltacağı ancak ihracatı artıracığı öngörülmektedir.

Turizm ticaret dengesi alanındaki ilk çalışma Vogt (2008) tarafından yapılmıştır. Amerika'nın dünya ile olan turizm ticaret dengesi için 1973-2002 veri periyodu Engle-Granger ve hata düzeltme modeli ile incelenmiştir. Modele 11 Eylül 2001'de New York'ta meydana gelen terör saldırısının etkisini de dikkate almak amacıyla kukla değişken eklenmiştir. Elde edilen sonuçlar Amerika ile dünyanın geliri yükseldiğinde turizm ithalatının ve ihracatının arttığını göstermektedir. Ancak Amerikan Doları değer kaybettiğinde dünya ile olan turizm ticaret dengesi kısa dönemde iyileşirken uzun dönemde kötüleşmektedir.

Bazı çalışmalar esneklikler yaklaşımı ile turizm ticaret dengesi modelini birlikte kullanmışlardır. Bu çalışmalardan ilki Cheng vd. (2013a) tarafından Amerika ile en çok turizm ihracatı yaptığı 5 ülke (İngiltere, Kanada, Japonya, Fransa ve Almanya) arasındaki toplam turizm ticaret dengesi için yapılmıştır. Ticaret dengesi model denklem (8)'de şu şekilde tanımlanmıştır;

$$TD_t = j_0 + j_1Y_t + j_2Y_t^* + j_3RKUR + k_t \quad (8)$$

Modelde yer alan TD = turizm gelirleri – turizm giderleri, Y = reel yerel gelir, Y* = reel yabancı gelir ve RKUR = reel döviz kuru endeksi¹¹ şeklinde tanımlanmıştır. Bağımsız değişkenlerin katsayı beklentileri sırasıyla negatif (j_1), pozitif (j_2) ve kısa dönemde negatif (j_3) ile uzun dönemde pozitif (j_3) beklenmektedir. Cheng vd. (2013a) çalışmalarında 1973Ç1-2010Ç4 periyodunu VAR, IRF ve VD analizlerinden yararlanarak incelemişlerdir. Sonuçlar Amerikalı turistlerin gelir esnek, yabancı turistlerin ise fiyat (döviz kuru) esnek özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ancak 5 ülkeyle turizm ticaret dengesinde J-Eğrisi hipotezi geçerli bulunmamıştır. Benzer şekilde Cheng vd. (2013b) çalışmasında test edilen model aynı olmakla birlikte turizm ithalatı ve ihracatı için yurt dışından Amerika'ya gelen ve Amerika'dan yurt dışına giden turist sayıları kullanılmıştır. Farklı bir metodolojik yaklaşımın benimsendiği bu çalışmada yapısal kırılmayı dikkate alan vektör otoregresif model (Structural VAR) ve IRF yöntemlerinden yararlanılmıştır. Buna göre ihracat gelirleri döviz kuru hareketlerine karşı yüksek esnekliğe sahipken Amerikan Doları'nın değer kaybı Amerika'nın 5 ticaret partneri ile arasındaki ticaret dengesini kısa dönemde negatif etkilemektedir.

¹¹ Bir birim yabancı paraya karşılık gelen dolar miktarı olarak tanımlanmaktadır.

Chi (2015), önceki Vogt (2008) ve Cheng vd. (2013a, 2013b) gibi esneklikler yaklaşımını benimsemiştir. Chi (2015) reel döviz kurunu bir birim yabancı paraya karşılık gereken dolar miktarı şeklinde tanımlamış ve beklenen katsayısı ithalat modeli için pozitif, ihracat modeli için negatif olduğunu ifade etmiştir. Buna göre döviz kurunda artış meydana geldiğinde turizm fiyatlarının artacağı ve turizm gelirlerinin azalacağı öngörülmektedir. Aynı şekilde döviz kurunda azalış meydana geldiğinde yabancı turizm fiyatlarının düşeceği ve o ülkeye olan turizm talebinin artacağı beklenmektedir. Amerika üzerine yapılan bu çalışmada örneklem seti genişletilerek döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişki 11 ticaret partneri (Fransa, İtalya Almanya, Avustralya, Hindistan, Meksika, Japonya, Kanada, Güney Kore, Brezilya ve İngiltere) için araştırılmıştır. 1960-2011 dönemi için ARDL ve ECM analizlerinden yararlanılmıştır. Bununla beraber her iki modelde de turizm ticaretini etkileyebilecek dışsal faktörler (1978 ve 2001 yılları için kukla değişken) dikkate alınmıştır. Elde edilen sonuçlarda, ulusal para biriminin değer kaybetmesinin Amerika ile 11 ülke arasındaki turizm ticaret dengesinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir. Diğer taraftan dünya geliri Amerika'nın turizm ticaret dengesi üzerinde belirleyici olmaktadır.

İkili veri setinden yararlanan çalışmalardan Doğru vd. (2019) Amerika ile Meksika, Kanada ve İngiltere arasındaki turizm ticareti-döviz kuru ilişkisi için ticaret dengesi modelini tahmin etmişlerdir. 1996A1-2017A6 döneminin ele alındığı çalışmada döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisinin simetrik ve asimetric etkilerin dikkate alınması için ARDL ve NARDL yaklaşımlarından yararlanılmıştır. Test edilen ticaret dengesi modelleri ;

$$TD_t = l_0 + l_1Y_t + l_2Y_t^* + l_3RKUR_t + s_t \quad (9)$$

$$TD_t = n_0 + n_1Y_t + n_2Y_t^* + n_3RKUR_t^+ + n_4RKUR_t^- + n_t \quad (10)$$

şeklinindedir. Kurun simetrik ve asimetric etkilerini ayırtırmak için denkem (9) denklem (10)'daki formda yeniden yazılmıştır. Buna göre ikili veri setlerinde TD giden yerli turist sayısı / gelen yabancı turist sayısı, Y ve Y*'yi yerel ve yabancı reel gelirler, RKUR'u bir birim yabancı paraya karşılık gelen dolar miktarı ile $RKUR^+$ ve $RKUR^-$ değişkenleri reel döviz kurunun pozitif ve negatif bileşenlerine ayrılmış hali olarak tanımlanmıştır. Burada yerel gelirden meydana gelen artışın turizm talebini artıracığından ve turizm ticaret dengesinin tanımından dolayı $l_1, n_1 > 0$ olarak beklenmektedir. Ayrıca aynı durum

yabancı gelir için dikkate alındığında $l_2, n_2 < 0$ olarak öngörülmektedir. Döviz kurunun tanımı gereği ulusal para da meydana gelen artış kısa dönemde turizm ticaret dengesini negatif uzun dönemde ise pozitif etkilemesi beklenmektedir. Analiz sonuçları Amerika'nın Kanada ve İngiltere ile olan ticaretinde kurun etkisinin simetrik, ancak Meksika ile turizm ticaretinde asimetrik olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Amerikan Doları değer kaybettiğinde Amerika'nın Kanada ve İngiltere ile arasındaki turizm ticaret dengesi hem kısa hem de uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilenirken, Meksika ile turizm ticaret dengesinde herhangi bir etki bulunmamaktadır.

Ampirik literatürde toplulaştırılmış ve ikili veri seti ayırmaksızın turizm ticaret dengesinin incelendiği çalışmaların tamamına yakını Amerika ve ticaret partnerleri üzerine yapılmıştır. Öte yandan genel itibari ile bu çalışmalarda J-Eğrisi hipotezini destekler nitelikte sonuçlar bulunamamıştır.

1.2.2.2. Türkiye İçin J-Eğrisi Hipotezini Analiz Eden Çalışmalar

Bu bölümde döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişki için Türkiye'yi konu alan çalışmalar ele alınacaktır. İlk olarak “toplulaştırılmış” veri setinin ardından ise ikili veri setinin kullanıldığı çalışmalar sunulacaktır. Türkiye'yi konu alan çalışmalarda farklı yaklaşımlar bir arada kullanılmıştır. Bu bağlamda döviz kuru ile turizm ticaret dengesi için ilk çalışmayı esneklikler ve ticaret dengesi yaklaşımları ile Akay vd. (2016) ele almışlardır. Cheng vd. (2013a, 2013b) ve Chi (2015) tarafından ele alınan metodolojik yaklaşımın benimsendiği bu çalışmada Türkiye'nin dünya ile arasındaki turizm ticaret dengesi için 1998Ç4-2011Ç4 dönemi Johansen eş bütünleşme analizi ve hata düzeltme modeli ile incelenmiştir. Buna göre, yerel gelirin katsayısı turizm ithalatı ve ticaret dengesi modelinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Öte yandan, yabancı gelirin katsayısı ise hem turizm ihracatı hem de ticaret dengesi modelinde pozitif ve anlamlı etkilere sahiptir. TL'nin değer kaybetmesinin Türkiye'nin dünya ile arasındaki turizm ticaret dengesinde ithalat ve ihracat modellerindeki toplam esnekliğinin 1'den az olduğu sonucuna ulaşılırken, ticaret dengesi modelinde kısa dönemde herhangi bir etkisinin olmadığı ancak uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğu ifade edilmiştir.

Benzer şekilde, Çıtak (2018) da Cheng vd. (2013a, 2013b), Chi (2015) ve Akay vd. (2016) çalışmasındaki gibi 3 farklı model ile döviz kuru ve turizm ticaret dengesi

arasındaki ilişkiyi Türkiye ve 8 AB ülkesi (Avusturya, Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Yunanistan, Hollanda ve Portekiz) için incelenmiştir. 1970-2016 yıllarını dikkate alan çalışmada, TL değer kaybettiğinde turizm gelirlerinin arttığı ancak turizm harcamalarının etkilenmediği görülmektedir. Öte yandan, ticaret dengesi modelinde Türkiye'nin 8 turizm ticari partneriyle olan toplam ticaret dengesi kısa dönemde kötüleşirken uzun dönemde iyileşmektedir. Diğer bir ifadeyle J-Eğrisi teorisi geçerlidir. Ayrıca yabancı gelir ticaret dengesini ve yerel gelir turizm harcamalarını negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilemektedir.

Toplulaştırılmış veri setinin yanı sıra Cem vd. (2019) ikili döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi İspanya ve Türkiye için analiz ederek ampirik literatüre katkıda bulunmuşlardır. Doğru vd. (2019)'nin izlediği metodolojik yaklaşımın ele alındığı bu çalışmada döviz kurunun olası asimetrik etkilerini dikkate almak için NARDL analizi de kullanılmıştır. Test edilen modelde 1996A1-2016A12 periyodu incelenmiştir. Döviz kuru değişkeninin asimetrik etkiye sahip olduğu ve Euro para biriminin değer kaybetmesi sonucu İspanya ile Türkiye arasındaki turizm ticaret dengesinde kısa dönemde kötüleşme, uzun dönemde iyileşme görülmektedir. Bununla birlikte hem doğrusal hem de doğrusal olmayan model sonuçlarında yerel ve yabancı gelirler turizm ticaret dengesini sırasıyla negatif ve pozitif etkilemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZMİN DÜNYA VE TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Bu bölümde uluslararası turizm ticaretinin gelişimi tanımlayıcı istatistikler¹² ışığında incelenecektir. İlk olarak turizm ticaretinin dünya ekonomisindeki yeri daha sonra Türkiye ekonomisindeki yeri ele alınacaktır. Turizm ticaretinin Türkiye ekonomisindeki yeri başlangıçta toplulaştırılmış veriler ile değerlendirilecek olup sonrasında da iki ülkeli veriler ışığında Türkiye'nin en çok turizm ihracatı yaptığı Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile arasındaki turizm ticareti ayrı alt başlıklar altında detaylandırılacaktır. Değerlendirmeler TCMB Ödemeler Bilançosu 6. el kitabı tanımlarına uygun şekilde TCMB'nin yayımlamış olduğu en eski tarih olan 1984 yılından başlayan veri setleri kullanılarak yapılacaktır. Bu doğrultuda Türkiye'nin Ödemeler Bilançosunda Cari İşlemler Hesabı ve bu hesabın alt kalemleri olan Mal Dengesi, Hizmet Dengesi, Birincil Gelir Dengesi ve İkincil Gelir Dengesi'nin yıllar içindeki gelişimi değerlendirildikten sonra Hizmet Dengesi başlığının alt kalemlerindeki değişimler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çalışmanın temel analiz konusu olan turizm kalemi için ise Dünya Bankası, TÜİK vb. veri tabanlarından elde edilen ilave değişkenlerle Türkiye'nin turizm ticareti için daha geniş bir perspektifte değerlendirmeler yapılacaktır.

2.1. Turizmin Dünya Ekonomisindeki Yeri

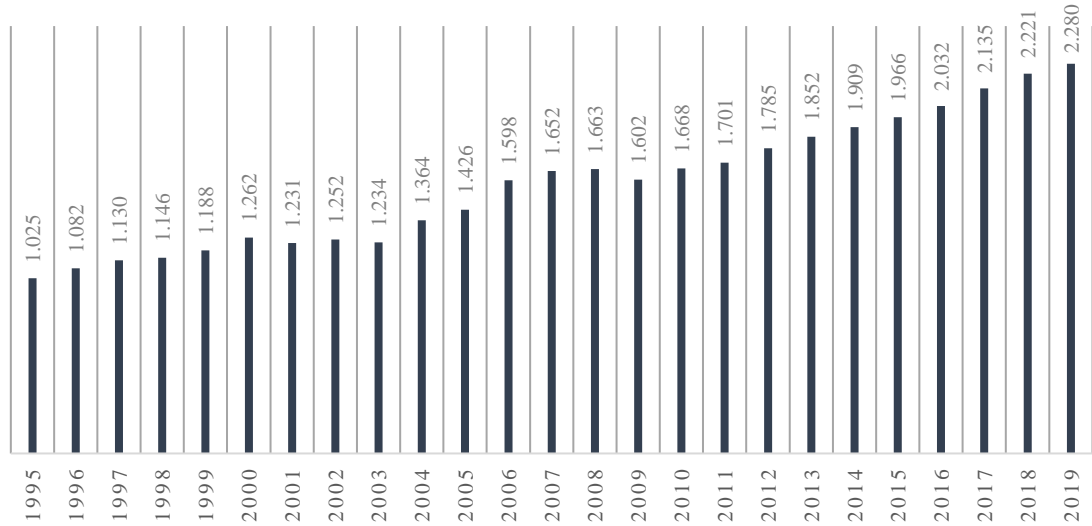
1960'lardan günümüze dünya ekonomisinde gelişen en önemli endüstrilerden biri turizmdir. Özellikle son kırk yıl içinde artan ve çeşitlenen faaliyetlere bağlı olarak ülkelere en önemli döviz girdisi sağlayan sektörlerden biri haline gelmiştir (İnançlı vd. 2012). Küreselleşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte iletişim, taşımacılık ve ulaşım alanlarında çok önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Özellikle internet alanındaki

---

¹² Bu bölümde yer alan tüm tablo ve grafiklerde kullanılan turizm ticaretine ilişkin veri setleri en güncel gözlem olan 2021 yılına kadar mevcuttur. Ancak "Covid-19" pandemisinin turizm ticareti üzerindeki etkilerinin ekonometrik analiz aşamasında dikkate alınmayacak olması sebebiyle 2019 yılına kadar olan veriler değerlendirmeye alınacaktır.

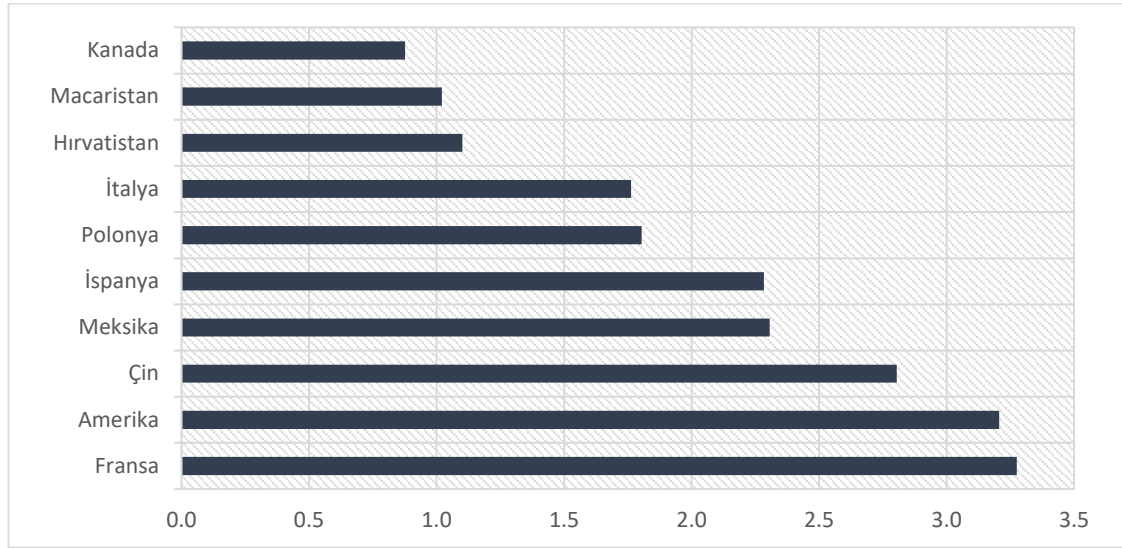
gelişmelerin bireylere konaklama, uçak bileti, yolcu transfer işlemleri ve uluslararası seyahat imkânı sağlaması ülkeler arasındaki turist akışını olumlu etkileyerek uluslararası turizmin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Grafik 2.1’de uluslararası turist sayıları gösterilmektedir. Buna göre, 1995 yılında toplam 1.025 milyar kişi farklı ülkeleri ziyaret ederken, bu sayı 2019 yılında 2.280 milyar kişiye ulaşmıştır. Söz konusu dönem için uluslararası turist sayısında %122.4’lük bir artış yaşanmıştır. Turizmdeki bu gelişme ülkeler için hem yüksek döviz girdisi elde etmelerini hem de istihdam kaynağı sağlamaktadır. Tüm bunlar dikkate alındığında turizm gelirleri farklı hizmet türlerine, istihdama, GSMH’ya, uluslararası ticarete ve ödemeler bilançosuna katkı sağlamakta önemli bir rol oynamaktadır.

Grafik 2.1: Uluslararası Turist Sayısı (Milyar Kişi)

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2019

Grafik 2.2. 1995-2019 dönemi ortalama turist sayısına göre dünyada en fazla turist çeken ilk 10 ülkeyi göstermektedir. Buna göre, söz konusu dönemde Fransa en çok turist misafir eden ülke olmuştur. Fransa’yı Amerika, Çin, Meksika, İspanya, Polonya, İtalya, Hırvatistan, Macaristan ve Kanada takip etmektedir. Bu ülkeleri sırasıyla yıllık ortalama 131, 128, 112, 92, 91, 72, 71, 44, 41 ve 35 milyon kişi ziyaret etmektedir. Türkiye bu sıralamada toplamda 638 milyon yabancı turist ile 13. sırada yer almaktadır. Bu dönemde her yıl ortalama 26 milyon kişi turistik amaçla Türkiye’ye seyahat etmiştir.

Grafik 2.2: 1995-2019 Dönemi En Çok Yabancı Turist Çeken 10 Ülke (Milyar Kişi)

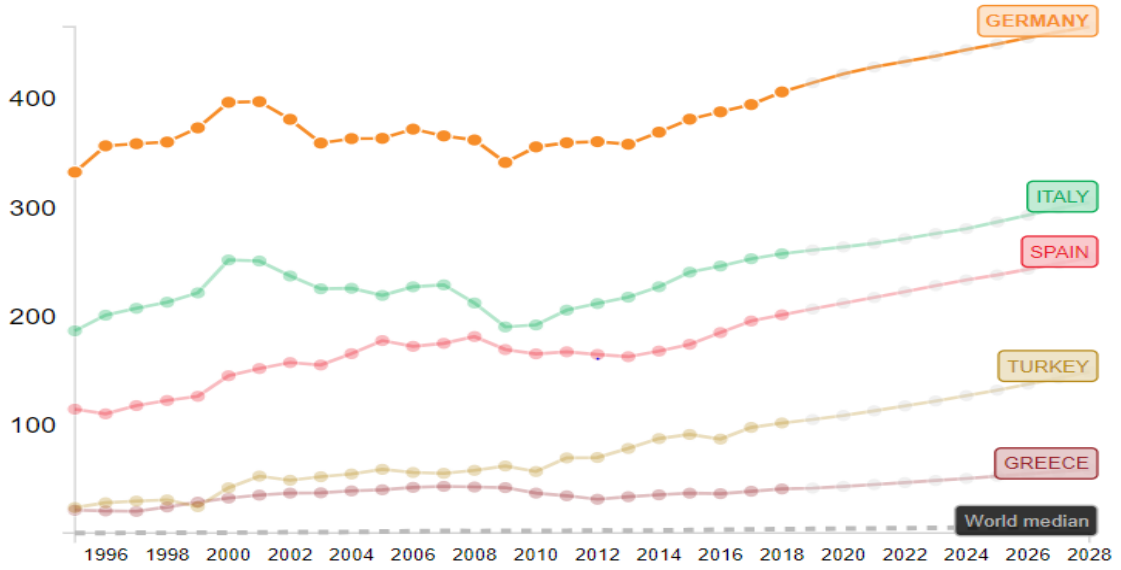
Kaynak: Dünya Bankası, 2019.

Uluslararası turist akışına paralel olarak turizm ticaretinin artması aynı zamanda ülkelerin ekonomilerini de olumlu etkilemektedir. Grafik 2.3'te bazı seçili ülkelerin seyahat gelirleri ve turizm ticaretinin GSMH'leri içinde önemli paylara sahip oldukları görülmektedir.¹³ Buna göre, 1995 yılındaki turizm ve seyahat gelirleri GSMH'lara Almanya, İtalya, İspanya, Türkiye ve Yunanistan için sırasıyla 333, 187, 115, 25 ve 22 milyar dolar katkı sağlamışlardır. Türkiye'nin Akdeniz ülkeleri arasında turizm ticaretinin ekonomiye katkısı açısından kendisine rakip ülkelere İspanya ve İtalya'nın gerisinde Yunanistan'ın ise ilerisinde olduğu görülmektedir. Yunanistan hariç tüm ülkeler için turizmin GSMH'ya yapmış olduğu katkıların özellikle 2010 yılından itibaren sürekli arttığı görülmektedir. 2018 yılına gelindiğinde ise bu rakamlar söz konusu ülkeler için 407, 258, 201, 103 ve 42 milyar dolara yükselmiştir.

Grafik 2.3'te ayrıca bu katkıların dünya bankası tarafından 2028 yılına kadar projeksiyon tahmini de yer almaktadır. Dünya Bankası projeksiyonları yakın gelecekte de turizmin bu ekonomilere katkısının artarak devam edeceğine işaret etmektedir. Bu kapsamda Almanya'nın seyahat gelirleri ve turizm ticaretinin GSMH'ya katkısının 2028 yılında 467 milyar dolara ulaşacağı, İtalya, İspanya, Türkiye ve Yunanistan için sırasıyla 305, 255, 150 ve 60 milyar dolar olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir.

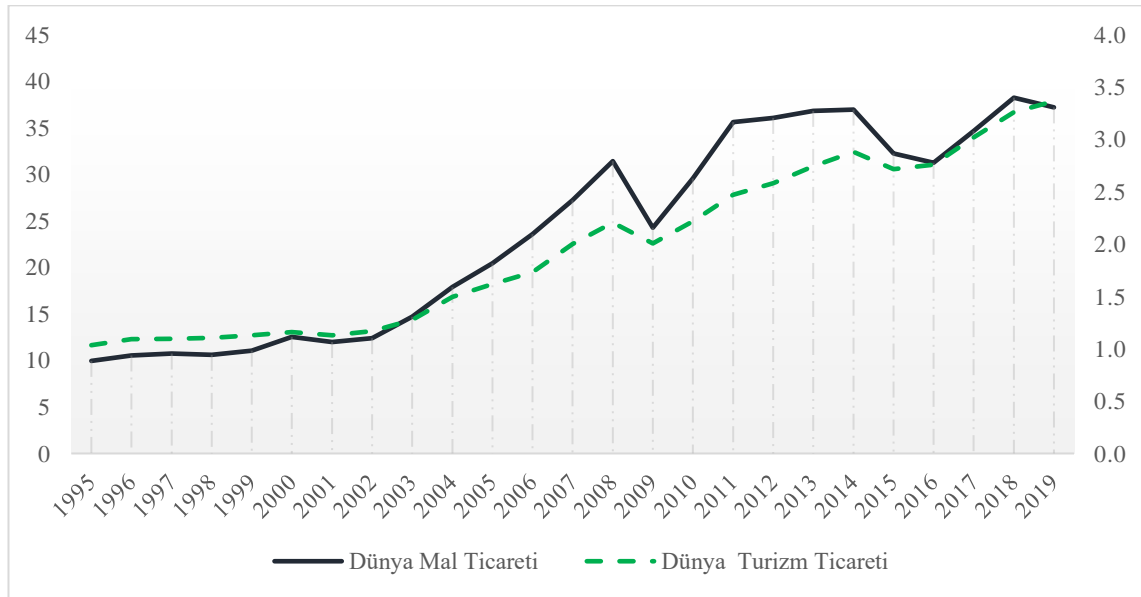
¹³ Grafik 2.3'te Türkiye'nin yanı sıra verileri gösterilmekte olan ülkeler turizm ticareti açısından Türkiye'ye benzer ve rakip ülkeler olması sebebiyle seçilmiştir.

Grafik 2.3: Seyahat ve Turizm'in Ülkelere Göre Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya Katkısı (Milyar Dolar)

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2019

Grafik 2.4'de toplam dünya mal ve turizm ticareti verileri yer almaktadır. Burada toplam dünya turizm ticareti (gelir+gider) ile toplam mal ticareti (ihracat+ithalat) arasındaki korelasyon dikkat çekmektedir. 1995 yılındaki dünya turizm ticareti yaklaşık 1 trilyon dolar iken, mal ticareti ise 10 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Yıllar itibari ile hem turizm hem de mal ticaretinin sürekli bir artış eğilimine sahip olmalarına rağmen özellikle 2008 Dünya Finansal Krizi her iki sektörün ticaretinde ciddi bir düşüş yaşanmasına neden olmuştur. Ancak sonrasında mal ticaretinde daha hızlı olmakla birlikte her iki sektörün ticaretinde yükselişler sürmüştü ve 2018 yılında turizm ticareti 3.4 trilyon dolar ile en yüksek seviyesine, mal ticareti ise 37.2 trilyon dolara ulaşmıştır. Söz konusu dönem için turizm ticareti 2.4 kat, mal ticareti 2.7 kat artmıştır. Artışlar arasındaki farkın düşük olduğu düşünülebilir ancak mal ticaretinin parasal değerinin turizm ticaretinden daha büyük olması farkın önemli miktarlarda olduğunu göstermektedir. Bu durum turizmin toplam mal ve hizmet ticareti içindeki payının azalmasına da bir açıklama niteliğindedir.

Grafik 2.4: Toplam Dünya Mal ve Turizm Ticareti (Trilyon Dolar)

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2019.

1995-2019 dönemi dikkate alındığında hizmet ithalatı ve ihracatı sırasıyla 4.4 ve 4.7 kat artmıştır. Bununla birlikte, hizmet ithalatı ve ihracatı içerisinde turizm gelirleri ve harcamaları önemli bir paya sahiptir. Tablo 2.1'e bakıldığında hem hizmet hem de turizm ithalatı ve ihracatının düzenli bir şekilde arttığı görülmektedir. Ancak 1995 yılından 2019 yılına kadar turizm gelirlerinin hizmet ihracatı içindeki payı yaklaşık %10 azalırken, turizm harcamalarının hizmet ithalatındaki payı da %13 düşüş göstermiştir. Turizm gelir ve giderlerinin payının azalmasına rağmen turizm dengesindeki ticaret fazlası artmaktadır. Ancak bilgi hizmetleri (information services), bilgisayar (computer) ve telekomünikasyon (telecommunication) sektörlerinin diğer hizmet sektörlerine oranla daha hızlı büyümesi turizmde meydana gelen olumlu gelişmenin gözlemlenmesine engel olabilir (Dünya Ticaret Örgütü Raporu, 2020).

Tablo 2.1: Toplam Dünya Hizmet ve Turizm Ticareti (Milyar Dolar)

Yıllar	Hizmet İhracatı	Hizmet İthalatı	Turizm Gelileri	Turizm Giderleri	Turizm İhracatının Hizmet İhracatındaki Payı (%)	Turizm Giderlerinin Hizmet İthalatındaki Payı (%)
1995	1292.3	1327.6	509.4	524.8	39	40
1996	1385.4	1399.2	541.7	550.3	39	39
1997	1485.5	1437.2	546.6	549.2	37	38
1998	1511.1	1445.0	551.3	554.3	36	38
1999	1592.4	1539.9	568.9	560.7	36	36
2000	1703.8	1649.9	581.6	577.5	34	35
2001	1705.1	1665.0	564.4	563.8	33	34
2002	1822.2	1751.5	581.2	586.1	32	33
2003	2019.4	1984.1	630.4	644.2	31	32
2004	2453.8	2380.6	748.8	745.7	31	31
2005	2715.5	2629.8	808.6	809.0	30	31
2006	3063.1	2934.6	874.9	857.1	29	29
2007	3653.4	3453.9	1014.6	984.6	28	29
2008	4099.4	3906.0	1125.0	1080.2	27	28
2009	3666.6	3496.6	1026.6	980.1	28	28
2010	3960.2	3779.3	1138.0	1079.5	29	29
2011	4522.5	4272.8	1276.9	1195.2	28	28
2012	4658.2	4420.1	1342.5	1239.1	29	28
2013	4948.8	4674.9	1446.3	1296.9	29	28
2014	5267.1	5065.7	1525.7	1354.4	29	27
2015	5039.1	4825.1	1468.7	1246.1	29	26
2016	5106.6	4853.5	1498.0	1261.9	29	26
2017	5535.1	5249.1	1629.7	1389.8	29	26
2018	6065.7	5693.8	1766.2	1494.0	29	26
2019	6163.3	5814.9	1815.2	1549.6	29	27

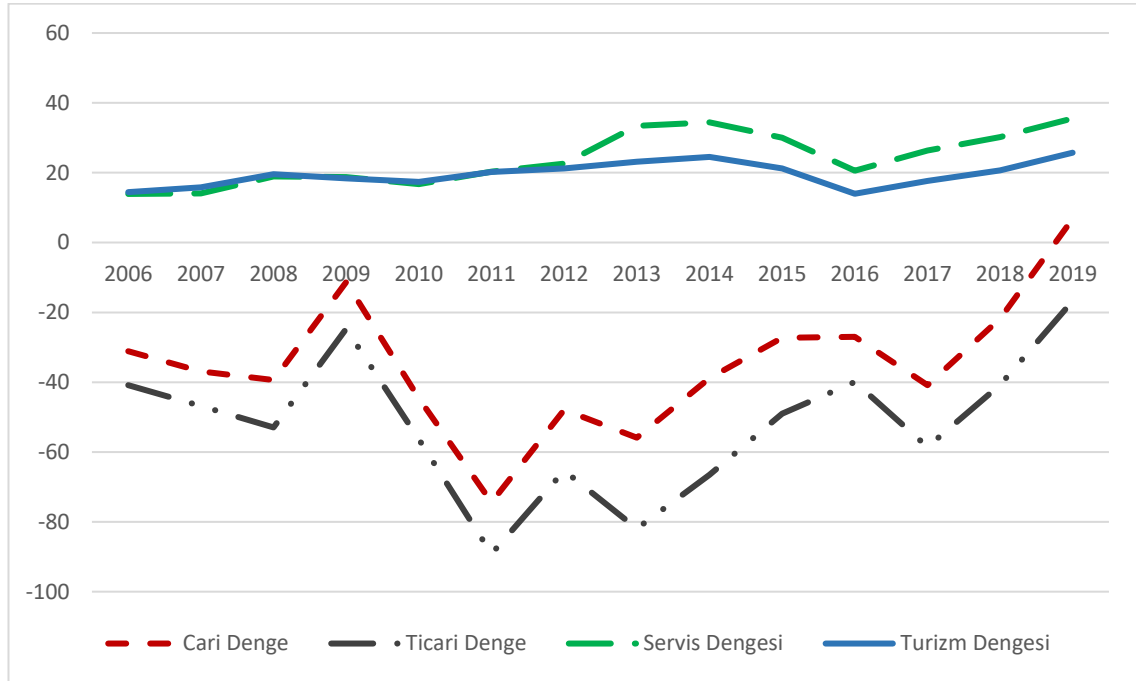
Kaynak : Dünya Bankası Veri Tabanı, 2019.

2.2. Turizmin Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Türkiye 2001 yılından itibaren 2019 yılı hariç cari açık vermektedir. Bu cari açıkların temel sebebi dış ticaret dengesi açıkları iken, turizm ticaret dengesi bu açıkları gidermede önemli paya sahiptir (Grafik 2.5). Türkiye'nin hizmet ve turizm dengesi yıllar

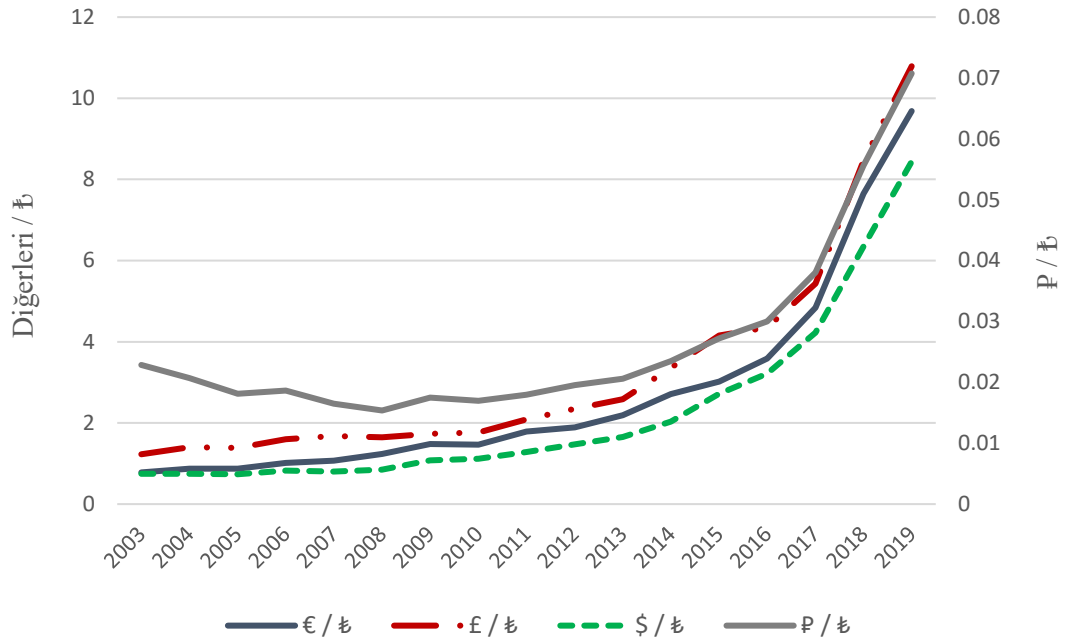
içinde fazla verirken, cari işlemler ve dış ticaret dengesi hesaplarının ise söz konusu dönemde açığa sahip oldukları görülmektedir. Bununla birlikte, cari işlemler hesabı ve dış ticaret dengesinin hareketlerinin birbirleri ile benzer olması dikkat çekmektedir. Burada turizm ticaret dengesi fazlasının dış ticaret dengesi açıkları yoluyla cari işlemler hesabı açıklarını gidermede oldukça önemli olduğu görülmektedir.

Grafik 2.5: Türkiye'nin Cari İşlemler Hesabı İstatistikleri (Milyar Dolar)

Not: Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Son yıllarda Türk Lirası'nda meydana gelen değer kayıpları oldukça dikkat çekmektedir. 2015-2016 ve sonrasında yaşanan siyasi krizler yaşanan kayıpları artırmıştır. Grafik 2.6'da reel efektif döviz kurunun yıllar içinde izlediği seyir görülmektedir. Buna göre, TL'nin değeri 2003-2019 yılları arasında Euro, Dolar, Pound ve Ruble karşısında 12.4, 11.4, 8.8 ve 3.1 kat azalmıştır. Özellikle kriz yılları ile birlikte değer kayıplarında oldukça hızlı bir seyir gözlemlenmektedir. Bu durum Türk Lirası'nın siyasal krizlere karşı kırılgan bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir.

Grafik 2.6: Reel döviz kuru – Bir Birim Yabancı Paraya Karşılık Türk Lirası (TL)

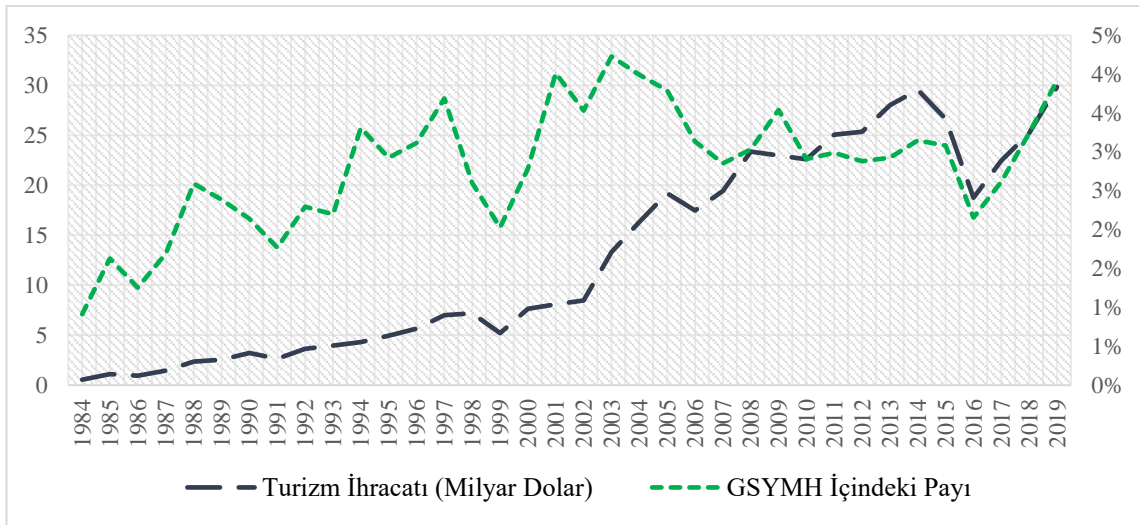
Not: Uluslararası Para Fonu (Uluslararası Finansal İstatistik), 2019.

Türkiye'nin 1980 yılında serbest piyasa ekonomisi modeline geçişiyle beraber turizmi geliştirmeye yönelik çalışmalar hız kazanmıştır. Özellikle 1982 yılında 2634 sayılı "Turizm Teşvik Kanunu"nın yürürlüğe girmesiyle Türkiye turizmi büyük bir dönüşüm ve gelişim geçirmeye başlamıştır (Demirel vd. 2007: 2). Söz konusu kanunda, turizm sektörünün düzenlenmesi, geliştirilmesi ve dinamik bir yapı haline getirilmesi planlanmıştır. Ayrıca bu kanun kültür ve turizmi koruma, gelişim bölgeleri ve turizm merkezlerinin tespiti ile geliştirilmesi, turizm yatırım ve işletmelerinin teşvik edilmesi, düzenlenmesi denetlenmesini kapsamaktadır (17635 Sayılı Resmi Gazete, 1982). Kanun kapsamında yapılan yatırımlar ve turistik tesislerin ve mevcut tesislerin yatak kapasitelerinin artırılması ve özel sektör turizm girişimlerinin desteklenmesi şeklinde atılan adımlar sayesinde turizm büyümeye, cari açıklarını kapamaya, istihdam yaratmaya ve döviz geliri sağlamaya katkıda bulunmuştur.

Grafik 2.7. Türkiye'nin turizm geliri ve bu gelirin GSMH içindeki payını göstermektedir. Turizm gelirleri 1984 yılında 0.5 milyar dolarla GSMH içinde %0.9'luk bir paya sahipken, 2019 yılında 29.8 milyar dolarla GSMH içindeki payını %3.9'a yükseltmiştir. 1999 yılında turizm ihracatının GSMH içindeki payında dünya çapında

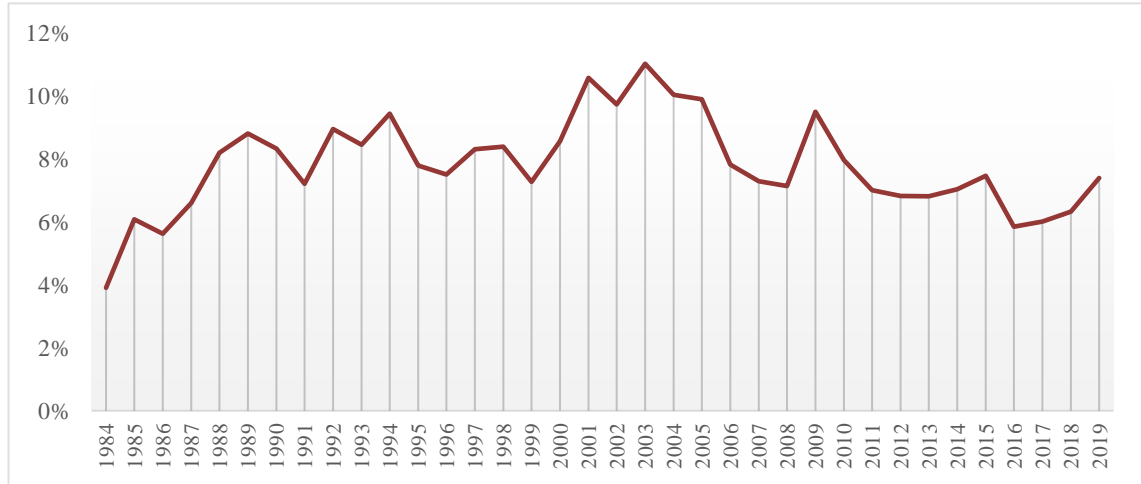
yaşanan finansal krizler (1997 Asya, 1999 Rusya) Marmara Bölgesi'nde yaşanan deprem felaketi ve rezervasyon iptalleri nedenleriyle önemli bir düşüş yaşanmıştır (TCMB Turizm Sektör Raporu, 2001;4). Bununla birlikte turizm ihracatının GSMH içindeki payı Türkiye-Rusya Uçak ve Elçilik Cinayeti siyasi krizi (2015, 2016) ve 2016 yılındaki FETÖ Darbe Girişimi siyasi krizi sebepleriyle ciddi bir düşüş yaşamış olmasına rağmen zaman içerisinde artış göstermiştir.

Grafik 2.7: Türkiye'nin Turizm Geliri ve GSMH İçindeki Payı

Kaynak : Türkiye İstatistik Kurumu.

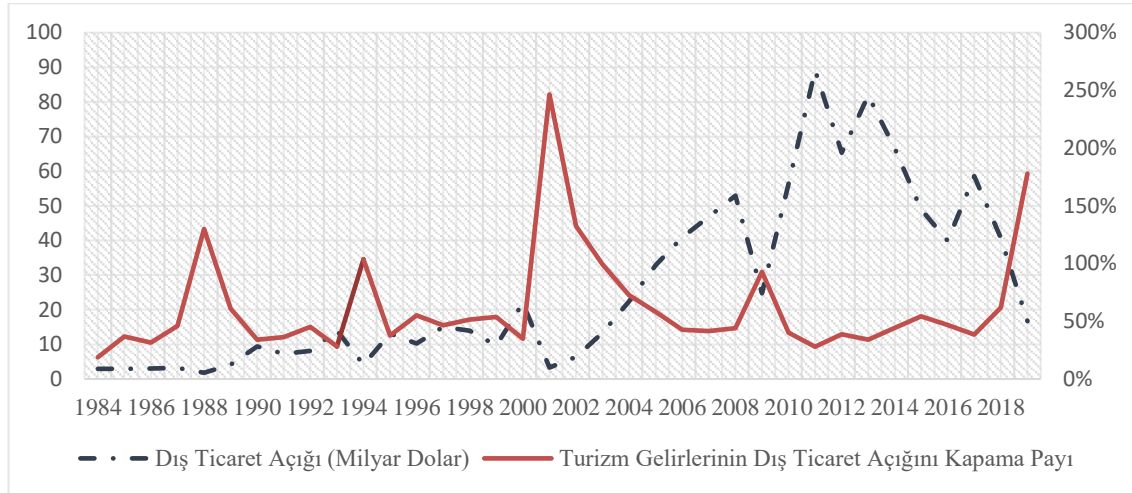
Öte yandan, turizm ticareti toplam mal ve hizmet ticaretine de katkı sağlamaktadır. Turizm ticaretinin toplam mal ve hizmet ticareti içindeki payı 1984 yılında %3.9 iken, bu pay 2003 yılında %11 ile en yüksek seviyeye ulaşmasına rağmen 2019 yılında %7.4 olarak gerçekleşmiştir (Grafik 2.8). Turizmin toplam mal ve hizmet ticaretindeki payının en yüksek olduğu dönem AB-Türkiye ilişkilerinin de en iyi düzeyde gelişme gösterdiği dönem olan 2000-2005 dönemidir. Bununla birlikte Türkiye'de turizm ticaretinin toplam mal ve hizmet ticareti içindeki payının dönem dönem dalgalanmalar olsa da %11'i aşmadığı görülmektedir.

Grafik 2.8: Türkiye’de Turizmin Toplam Mal ve Hizmet Ticareti İçindeki Payı

Kaynak : TCMB, Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) 2020.

Diğer yandan, Türkiye 1947’den itibaren dış ticaret açığı vermektedir¹⁴. Bu noktada turizm ihracatı bu açıkları kapatmada oldukça önemli bir role sahiptir. Grafik 2.9’da Türkiye’de turizm ihracatının dış ticaret açığını kapama payı gösterilmektedir. Bu pay turizm ihracat gelirlerinin dış ticaret açığına oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Görüldüğü üzere 1988 yılından beri dış ticaret açığı giderek artış eğiliminde iken turizm ihracatının bu açıkları kapama payı dönem içinde dalgalanmaktadır. 2001 yılında turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapama payı %246.5 olarak en yüksek değere ulaşmıştır. Ancak bu durum Türkiye’de meydana gelen 2001 krizi sebebiyle dış ticaret açığında önemli bir daralma gerçekleşmesi sonucu turizm ihracatının dış ticaret açığını kapama payı sıçrama yapmıştır. 1994 Türkiye Krizi ile 2008 Dünya Finansal Krizi yılları içinde benzer durumlar olduğu dikkat çekmektedir. 2019 yılına gelindiğinde ise turizm ihracatının dış ticaret açığını kapama payı %178.1 olarak gerçekleşmiştir.

¹⁴ Türkiye İstatistik Kurumu, 2018.

Grafik 2.9: Turizm İhracatının Dış Ticaret Açığını Kapama Payı (%)

Kaynak : TCMB, EVDS 2019.

Aynı şekilde hizmet ithalatı ve ihracatı içerisinde de turizm gelirlerinin payları dikkat çekmektedir (Tablo 2.2). Türkiye'nin 1984 yılı toplam hizmet ihracatı 2.5 milyar dolar iken turizm ihracatı 0.5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl turizm ihracatının hizmet ihracatı içindeki payı %22 olmuştur. 2001 yılında ise hizmet ihracatı 12.6 milyar dolar artarak 15.1 milyara ulaşırken turizm ihracatı 7.6 milyar dolar artarak hizmet ihracatı içindeki payını %53'e yükseltmiştir. 2002-2012 dönemini kapsayan 10 yıl turizm ihracatının toplam hizmet ihracatı içinde en parlak dönemine işaret etmektedir. Bu dönemde hizmet ihracat gelirlerinin ortalama %65'i turizm gelirleri kaleminden oluşmaktadır. 2012 sonrasında turizm ihracat gelirleri önceki yıllara göre artmakla birlikte daha önce ifade edildiği gibi hizmetler başlığı altındaki taşımacılık, telekomikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri gelirlerindeki artışlar nedeniyle toplam hizmet ihracatı içindeki payında gerileme olduğu gözlemlenmektedir. 2019 yılına gelindiğinde ise hizmet ihracatı 63.6 milyara ulaşırken, turizm ihracatı 29.8 milyar dolara yükselmesine rağmen turizm ihracatının hizmet ihracatındaki payı %47 olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, 1984 yılında turizm harcamaları 0.3 milyar dolar ve hizmet ithalatı da 1.5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl turizm ithalatının hizmet ithalatındaki payı %19 olmuştur. 2002-2012 dönemi ve sonrası gelişmelerin turizm ithalat giderlerinin toplam hizmet giderleri içindeki payı için turizm ihracatındaki ile benzer yapıda olduğu ifade edilebilir. 2019 yılına gelindiğinde ise turizm ithalatı 3.8 milyar dolar artarak 4.1 milyar dolara, hizmet ithalatı da 26.6 milyar dolar artarak 28.1 milyar dolara yükselmiştir. Turizm ithalatının hizmet ithalatındaki payı ise %4 azalarak %15 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2.2: Türkiye’de Hizmet ve Turizm Ticareti (Milyar Dolar)

Yıllar	Hizmet İhracatı	Turizm İhracatı	Turizm İhracatı / Hizmet İhracatı	Hizmet İthalatı	Turizm İthalatı	Turizm İthalatı / Hizmet İthalatı
1984	2.5	0.5	%22	1.5	0.3	%19
1985	3.2	1.1	%35	1.6	0.3	%21
1986	3.1	1.0	%30	1.5	0.3	%20
1987	3.9	1.5	%37	1.8	0.4	%25
1988	5.9	2.4	%40	2.1	0.4	%17
1989	6.6	2.6	%39	2.5	0.6	%22
1990	8.1	3.2	%40	3.1	0.5	%17
1991	8.4	2.7	%31	3.3	0.6	%18
1992	9.6	3.6	%38	3.8	0.8	%21
1993	10.9	4.0	%36	4.2	0.9	%22
1994	11.1	4.3	%39	4.0	0.9	%22
1995	14.9	5.0	%33	5.3	0.9	%17
1996	13.1	5.7	%43	6.4	1.3	%20
1997	19.2	7.0	%36	8.3	1.7	%21
1998	23.1	7.2	%31	9.7	1.8	%18
1999	16.3	5.2	%32	8.9	1.5	%17
2000	19.4	7.6	%39	8.1	1.7	%21
2001	15.1	8.1	%53	6.1	1.7	%29
2002	14.0	8.5	%60	6.1	1.9	%31
2003	18.0	13.3	%74	7.6	2.2	%30
2004	23.1	16.3	%71	10.3	2.7	%26
2005	27.8	19.2	%69	11.9	3.1	%26
2006	26.0	17.5	%67	12.1	3.0	%25
2007	29.9	19.4	%65	15.8	3.6	%23
2008	36.9	23.4	%63	18.0	3.8	%21
2009	35.6	23.0	%65	16.9	4.6	%27
2010	36.2	22.6	%62	19.4	5.2	%27
2011	40.8	25.1	%61	20.6	4.9	%24
2012	43.2	25.3	%59	20.7	4.1	%20
2013	58.9	28.0	%48	25.5	4.8	%19
2014	62.3	29.6	%47	27.9	5.1	%18
2015	55.5	26.6	%48	25.5	5.4	%21
2016	46.3	18.7	%40	25.8	4.8	%19
2017	53.5	22.5	%42	27.1	4.8	%18
2018	58.6	25.2	%43	28.5	4.6	%16
2019	63.6	29.8	%47	28.1	4.1	%15

Kaynak: TCMB, EVDS 2019

Öte yandan, turizm endüstrisinin gelişimi ülkeler için önemli bir istihdam kaynağı oluşturmaktadır. Turizm endüstrisinde faaliyet gösteren kurum veya kuruluşların sayısının artması bu endüstride daha fazla iş gücü ihtiyacı ortaya çıkartmaktadır. Özellikle Türkiye gibi ucuz iş gücüne sahip ülkelerde işlemlerin araç veya teknolojiye ziyade emek kullanılarak yapılmasının tercih edilmesi bu bölgelerde turizm sektörünün istihdam payını artırmaktadır (Şit, 2016:104). Bu bağlamda turizmde istihdam edilen iş gücünün toplam iş gücü içindeki payı Tablo 2.3'te gösterilmiştir.¹⁵ Turizm endüstrisinde istihdam edilen kişi sayısı 2014 yılında 1.8 milyon olarak toplam istihdam da %6.9'luk bir paya sahiptir. Bu sayı son beş yılda 482 988 kişi artarak, 2019 yılında toplam istihdam içindeki payını %1.2 artırarak %8.1'e yükselmiştir. Diğer bir ifadeyle, Türkiye'de turizmin gelişmesiyle beraber bu alandaki istihdam sayısı artmaktadır.

Tablo 2.3: Türkiye'de Turizm İstihdamı

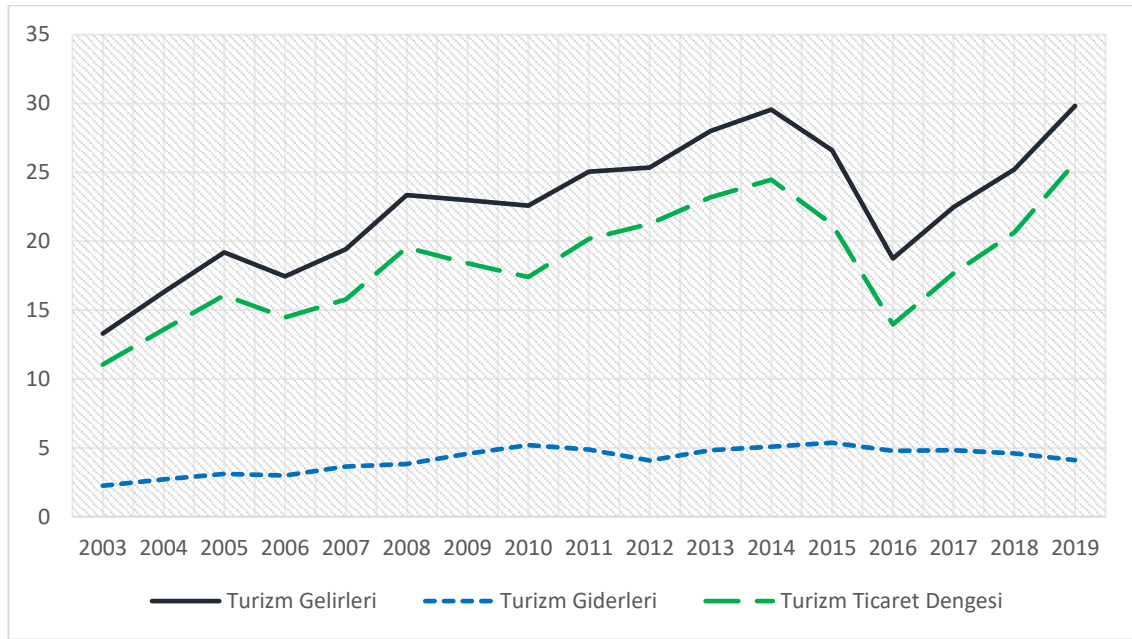
Yıllar	Turizm Endüstrisinde İstihdam Edilen Kişi Sayısı	Toplam İstihdamdaki Payı
2014	1.801.084	%6.9
2015	1.926.751	%7.2
2016	1.969.777	%7.2
2017	2.062.809	%7.3
2018	2.222.378	%7.7
2019	2.284.072	%8.1

Kaynak : OECD İstatistik, 2019

Turizm gelirleri her ne kadar ülke ekonomilerine katkı sağlasa da turizm giderlerinin yüksek olması bu faydayı azaltabilmektedir. Ancak bu noktada Türkiye diğer pek çok ülkeye göre oldukça avantajlı bir konumda bulunmaktadır. Grafik 2.10'a bakıldığında Türkiye'nin turizm ihracatı sürekli olarak ithalatından fazladır. 2003 yılında turizm harcamaları 2.2 milyar dolara ulaşırken turizm gelirleri 13.3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Yıllar içinde turizm harcamaları sabit bir seyir izlerken turizm gelirlerinde Türkiye'nin en önemli turizm ticaret partnerlerinden biri olan Rusya ile yaşamış olduğu Uçak ve Elçilik Cinayeti Siyasi Krizi (2015, 2016) ve 2016 FETÖ Darbe Girişimi sebebiyle dönem dönem azalma meydana gelse de artış eğilimi göstermektedir.

¹⁵ İstihdam verisinde önceki yıllara ait gözlemlerin bulunmaması sebebiyle veri seti 2014 yılından başlamaktadır.

Grafik 2.10: Türkiye'nin Turizm Ticaret Dengesi (Milyar Dolar)

Kaynak : Tablo 2.2'deki verilerden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

2019 yılı istatistiklerine bakıldığında turizm harcamaları 4.1 milyar dolara, turizm gelirleri ise 29.8 milyar dolara yükselmiştir. Söz konusu dönem boyunca Türkiye'nin turizm ticaret dengesi sürekli olarak fazla vermiştir. Bu bağlamda turizm Türkiye'ye ciddi bir döviz kazancı sağlamaktadır. Bu sayede özellikle dış ticaret açıklarından kaynaklanan cari açıkları gidermede turizm dengesinin önemli bir rol oynadığını ifade etmek mümkündür.

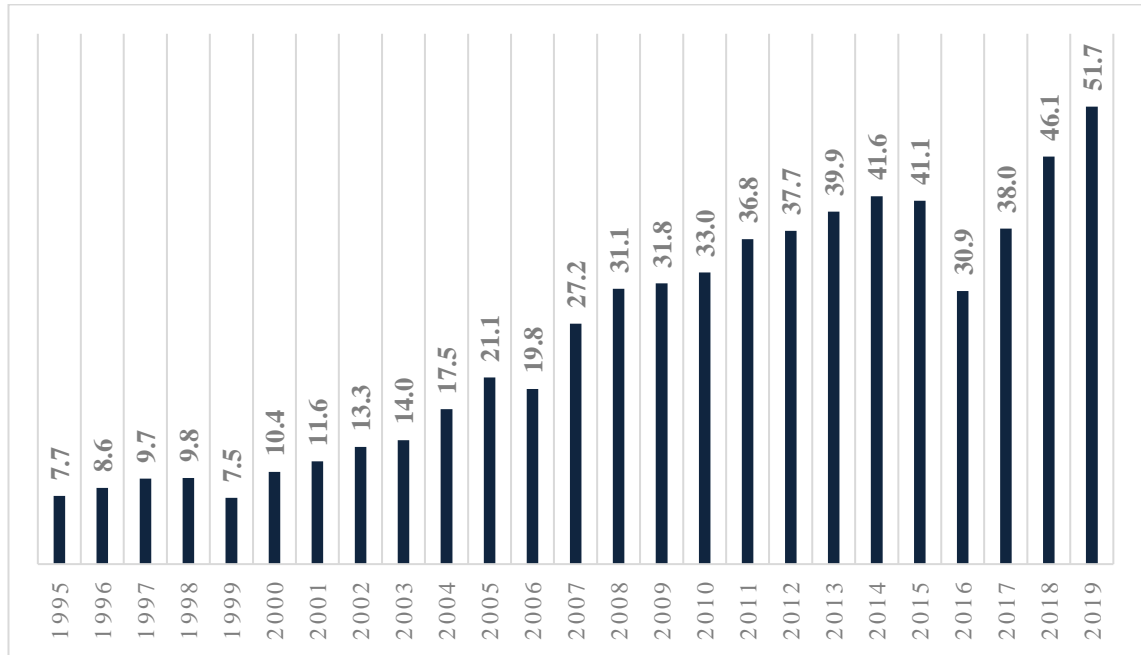
2.2.1. Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlere İlişkin Betimleyici Analiz

Son yıllarda Türkiye, yabancı turistlerin en çok tercih ettiği ülkeler arasında yer almaktadır. 1999 yılında, dünyada en çok ziyaret edilen ülkeler sıralamasında ilk 15 ülke içinde yer almazken, ilk olarak 2007 yılında 9. sıraya yükselmiş ve 2019 yılına gelindiğinde dünyada en çok ziyaret edilen ülke sıralamasında 6. sırada yer almaktadır (UNWTO, 2008-1999-2019). Ayrıca 2019 yılında en çok ziyaret edilen diğer ülkeler Fransa, İspanya, Amerika, Çin, İtalya, Meksika, Almanya, Tayland ve İngiltere olmuştur. Bu ülkeleri ziyaret eden yabancı turist sayıları ise sırasıyla 89, 83, 80, 63, 62, 41, 39, 38 ve 36 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin tarihi, kültürü, iklimi ve coğrafi konumu sayesinde farklı ülkelere gelen yabancı turist Türkiye'yi ziyaret etmektedir. Gelen yabancı turist sayılarında yıllar

itibari ile sürekli olarak artışlar gözlenmektedir (Grafik 2.11). Ancak Türkiye'yi ziyaret eden turist sayısı 2016 yılında sert bir düşüş göstermiş olsa da 1995 yılında 7.7 milyon kişi iken, bu sayı 2010 yılında 33 milyon kişiye yükselmiş ve 2019 yılında ise 51.7 milyon kişi ile tüm zamanların en yüksek rakamına ulaşmıştır.

Grafik 2.11: Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Turist Sayısı (Milyon Kişi)

Kaynak : Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Tablo 2.4'te Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin kişi başına ortalama harcaması ve harcama tercihleri yer almaktadır. Görüleceği üzere gelen yabancı turist sayısına paralel olarak Türkiye'nin turizm gelirleri de zaman içinde artış göstermiştir. Bu noktada yabancı turistler harcamalarında daha çok kişisel tercihlerde bulunmuşlardır. Kişisel harcamaların 2003 yılındaki toplam harcamalar içindeki payı %80 iken, paket-tur harcamalarının payı %20 olarak gerçekleşmiştir. Zaman içinde her iki harcama çeşidinde de artış gözlemlenmektedir. 2019 yılına gelindiğinde ise kişisel harcamalar 25.4 milyar dolarla toplam harcamalar içinde %73 pay alırken, paket-tur harcamaları 9.2 milyar dolarla toplam içindeki payını artırarak %27 olarak gerçekleşmiştir. 2003-2009 yılları arasındaki dönem kişisel harcamalar ortalama 19.8 milyar dolar iken paket-tur harcamaları da 5.7 milyar dolar olmuştur. Öte yandan, söz konusu dönemde kişi başına ortalama harcama miktarı 740 dolardan 642 dolara gerilemiştir. Bununla birlikte, yabancı turistlerin Türkiye'deki kişi başına ortalama harcaması dönem içinde yaklaşık 704 dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2.4: Gelen Yabancı Turistlerin Kişi Başına Ortalama Harcaması ve Harcama Tercihleri (Milyar Dolar)

Yıllar	2003	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019
Kişi Başına Ortalama Harcama	740	759	722	742	670	715	775	633	617	642
Kişisel Harcamalar	11.1	13.0	15.0	20.1	19.2	22.2	26.0	18.5	22.6	25.4
Toplam İçindeki Payı	%80	%76	%83	%79	%77	%77	%76	%84	%76	%73
Paket-Tur Harcamalar	2.8	4.0	3.6	5.3	5.7	6.8	8.3	3.6	7.0	9.2
Toplam İçindeki Payı	%20	%24	%17	%21	%23	%21	%24	%16	%24	%27

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2019

Yabancı turistlerin harcama tercihleri birçok harcama türünü de içinde bulundurmaktadır. Bu harcama türlerini, yeme-içme, konaklama, sağlık, ulaştırma, spor, eğitim, kültür, tur hizmetleri, ulaşım, cep telefonu dolaşım harcamaları, marina hizmetleri, diğer mal ve hizmetler, giyecek ve ayakkabı, hediyelik eşya, halı, kilim ve diğer harcamalar oluşturmaktadır. Tablo 2.5’de harcama türlerine göre turizm gelirleri ve bu harcamaların toplam turizm gelirleri içindeki payları gösterilmiştir. 2003 yılı dikkate alındığında turizm gelirlerindeki en büyük payları diğer mal ve hizmet, yeme-içme, diğer harcamalar, konaklama, giyecek ve ayakkabı, harcamaları almaktadır. Bu harcamaların 2003 yılında elde edilen gelirdeki payları ise sırasıyla %29.4, %16.3, %13.5, %13.4 ve %8.6’dır. Parasal değer olarak bu harcamalar turizm gelirlerinin 14.7 milyar dolarlık kısmını oluşturmaktadır.

Yıllar içinde turizm gelirlerinde artış yaşanırken harcama türlerinin payları dikkat çekici bir şekilde değişmiştir. 2019 yılına gelindiğinde yeme-içme harcamalarını sırasıyla diğer mal ve hizmet harcamaları, yerli uluslararası ulaştırma harcamaları, giyecek ve ayakkabı ve konaklama takip etmektedir. Verilen harcama türlerinin turizm gelirlerindeki payları ise sırasıyla %21.3, %20.1, %14.5, %12.3 ve %11.4 olarak gerçekleşmiştir.

Söz konusu dönemde yerli ulaştırma harcamaları turistlerin toplam harcamaları içindeki payı en çok artışı gösteren harcama türü olmuştur (%11.6). İkinci olarak %5 ile

yeme-içme üzerine yapılan harcamalarda önemli artış yaşandığı görülmektedir. Öte yandan, bu harcamaları %3.7 artış ile giyecek ve ayakkabı harcamaları takip etmektedir. Bu bağlamda Türkiye'yi ziyarete gelen yabancı turistlerin son yıllarda yeme-içme, diğer mal ve hizmetler, yerli ulaştırma ve giyecek ile ayakkabı kalemlerine daha çok harcama yaptıkları dikkat çekmektedir.

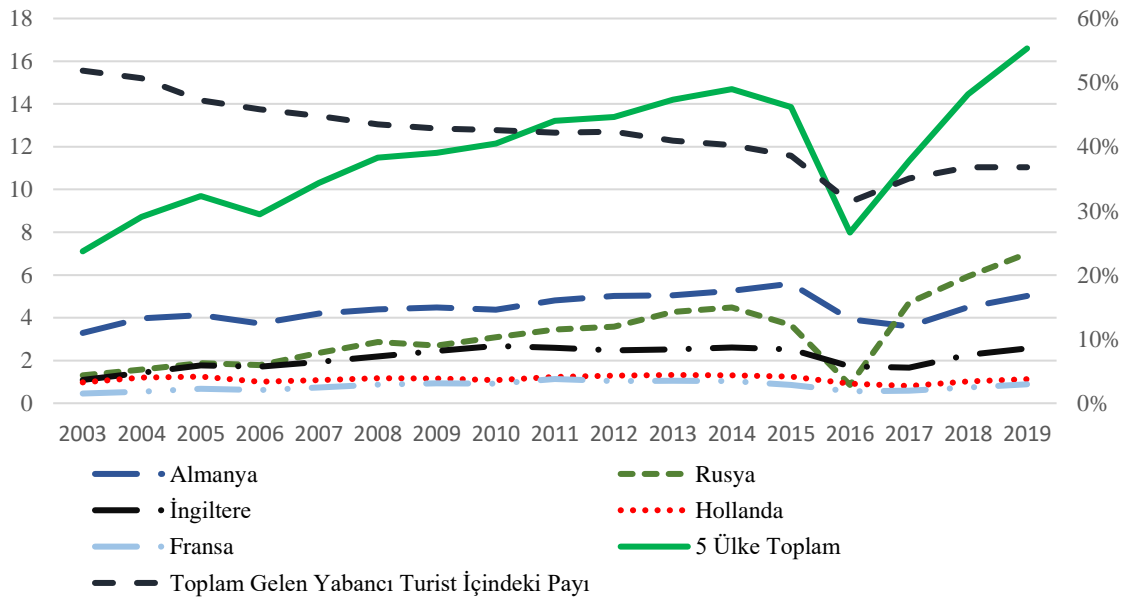
Tablo 2.5: Harcama Türlerine Göre Turizm Gelirleri ve Toplam Harcamalar İçindeki Payları

Yıllar	2003	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019
Yeme-İçme	2.55 (%16.3)	3.16 (%17.6)	3.90 (%19.1)	5.78 (%21.7)	5.84 (%23.4)	6.14 (%21.4)	6.52 (%19.7)	5.11 (%22.1)	5.93 (%21.0)	6.76 (%21.3)
Konaklama	2.11 (%13.4)	2.51 (%14.0)	2.35 (%11.5)	2.85 (%10.7)	2.53 (%10.2)	3.05 (%10.6)	4.20 (%12.7)	2.51 (%10.8)	3.30 (%11.7)	3.62 (%11.4)
Sağlık	0.20 (%1.3)	0.28 (%1.6)	0.38 (%1.9)	0.49 (%1.8)	0.43 (%1.7)	0.63 (%2.2)	0.84 (%2.5)	0.72 (%3.1)	0.86 (%3.1)	1.07 (%3.4)
Ulaştırma	0.60 (%3.8)	0.90 (%5.0)	1.26 (%6.2)	1.90 (%7.1)	1.91 (%7.7)	1.71 (%5.9)	1.96 (%5.9)	1.77 (%7.7)	1.94 (%6.9)	2.25 (%7.1)
Spor, Eğitim, Kültür	0.28 (%1.8)	0.23 (%1.3)	0.19 (%0.9)	0.18 (%0.7)	0.18 (%0.7)	0.19 (%0.7)	0.17 (%0.5)	0.30 (%1.3)	0.35 (%1.2)	0.39 (%1.2)
Tur Hizmetleri	0.16 (%1.0)	0.22 (%1.2)	0.23 (%1.1)	0.27 (%1.0)	0.22 (%0.9)	0.29 (%1.0)	0.33 (%1.0)	0.06 (%0.2)	0.12 (%0.4)	0.14 (%0.4)
Yerli Uluslararası Ulaştırma	0.45 (%2.9)	0.62 (%3.4)	0.95 (%4.7)	1.70 (%6.4)	2.13 (%8.5)	3.47 (%12.1)	4.58 (%13.8)	3.27 (%14.1)	4.19 (%14.8)	4.61 (%14.5)
Cep telefonu Dolaşım Harcamaları	0.11 (%0.7)	0.14 (%0.8)	0.18 (%0.9)	0.35 (%1.3)	0.22 (%0.9)	0.20 (%0.7)	0.17 (%0.5)	0.10 (%0.4)	0.10 (%0.4)	0.09 (%0.3)
Marina Hizmet Harcamaları	0.01 (%0.0)	0.01 (%0.0)	0.03 (%0.1)	0.04 (%0.1)	0.04 (%0.2)	0.05 (%0.2)	0.07 (%0.2)	0.06 (%0.2)	0.04 (%0.1)	0.04 (%0.1)
Diğer Mal ve Hizmetler	4.62 (%29.4)	4.95 (%27.5)	5.47 (%26.8)	6.56 (%24.6)	5.71 (%22.9)	6.51 (%22.7)	7.16 (%21.6)	4.62 (%20.0)	5.71 (%20.2)	6.39 (%20.1)
Giyecek ve Ayakkabı	1.34 (%8.6)	1.83 (%10.2)	2.15 (%10.5)	2.74 (%10.3)	2.33 (%9.3)	2.99 (%10.4)	3.63 (%11.0)	2.61 (%11.3)	3.33 (%11.8)	3.92 (%12.3)
Hediyelik Eşya	0.88 (%5.6)	1.12 (%6.2)	1.39 (%6.8)	1.78 (%6.7)	1.50 (%6.0)	1.67 (%5.8)	1.90 (%5.7)	1.02 (%4.4)	1.26 (%4.5)	1.34 (%4.2)
Halı, Kilim vb.	0.28 (%1.8)	0.41 (%2.3)	0.36 (%1.8)	0.40 (%1.5)	0.34 (%1.4)	0.36 (%1.3)	0.29 (%0.9)	0.09 (%0.4)	0.09 (%0.3)	0.12 (%0.4)
Diğer Harcamalar	2.12 (%13.5)	1.60 (%8.9)	1.58 (%7.7)	1.63 (%6.1)	1.54 (%6.2)	1.48 (%5.2)	1.34 (%4.0)	0.90 (%3.9)	1.03 (%3.6)	1.01 (%3.2)

Not: Tabloda yer alan gelirler milyar dolar cinsinden verilmiştir. Parantez içindeki oranlar bu hesaplardan elde edilen gelirin, toplam gelirdeki paylarını göstermektedir.

Yıllar itibari ile Türkiye'yi tercih eden yabancı turistlerin ülkelere göre dağılımı da dikkat çekmektedir. Bu çalışmada her ülke için söz konusu dönem boyunca toplamda kaç kişinin Türkiye'yi ziyaret ettiği hesaplanmış ve buna göre, ilk beş ülke sırasıyla belirlenmiştir. Ayrıca ilk beş ülke içinde İran da bulunmaktadır ancak İran'ın bazı verilerinde eksikliklerin olmasından dolayı bu çalışma için İran yerine altıncı sıradaki Fransa alınmıştır. 1996'dan 2019'a kadar Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk beş ülke Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa olmuştur (TÜİK, 2019). Grafik 2.12'de bu ülkelerden Türkiye'ye gelen ve yurt dışından gelen toplam yabancı turist sayıları ile Türkiye'yi ziyaret eden toplam turist sayısı içindeki payları verilmiştir. Grafiğin 2003 yılından itibaren verilmesinin sebebi çalışmanın ampirik olarak analiz edeceği dönemin bu yıldan başlamasından kaynaklanmaktadır. Bu beş ülkeden Türkiye'yi ziyaret eden kişi sayısı 2003 yılında 7.1 milyon iken, 2019 yılında bu sayı 16.6 milyon kişiye yükselmiştir. Ancak aynı dönem için beş ülkeden gelen yabancı turist sayısının, Türkiye'yi ziyaret eden toplam yabancı turist sayısı içindeki payı ise %52'den %37'ye düşmüştür.

Grafik 2.12: Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayıları (Milyon Kişi)

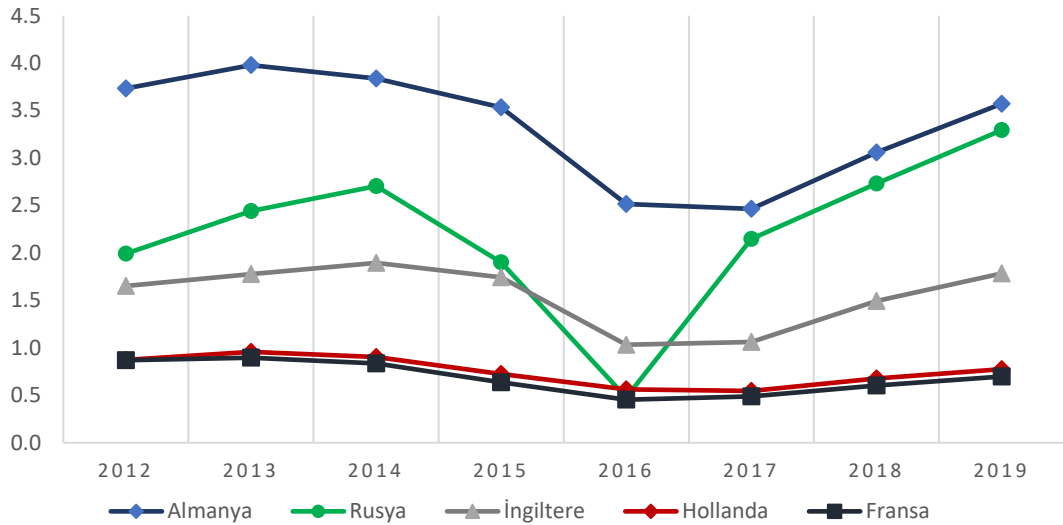

Kaynak : Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa'dan elde ettiği turizm gelirleri Grafik 2.13'te görülmektedir. Buna göre, sırasıyla Türkiye'ye en çok turist gönderen ülkeler aynı zamanda en çok turizm geliri sağlayan ülkeler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Burada gelir verisinin 2012 yılından itibaren tutarlı olarak

ulaşılabilir olmasından dolayı bu tarih başlangıç yılı olarak ele alınmıştır. 2012-2019 periyodu dikkate alındığında Fransa ve Hollanda'dan elde edilen turizm gelirlerinde daha yatay bir seyir görülürken İngiltere, Rusya ve Almanya için dalgalı bir hareket olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle Rus turistlerden elde edilen gelirden 2016 yılında meydana gelen düşüş diğer ülkelere oranla daha büyük olmuştur. Ancak diğer ülkelere kıyasla hemen ertesini yıl Rusya'dan elde edilen gelir çok hızlı bir artış göstermiştir.

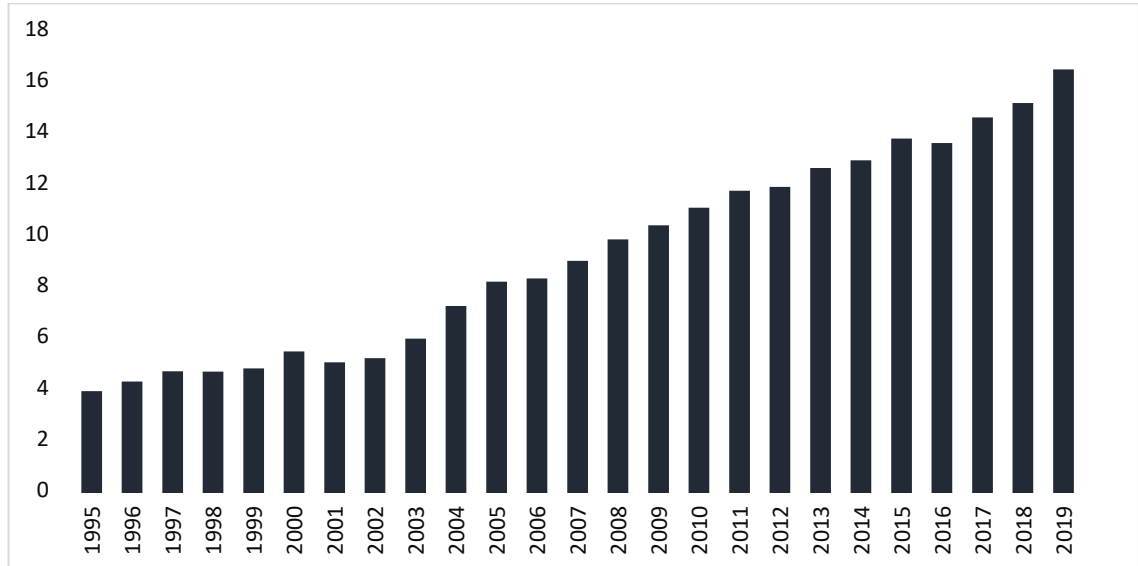
Grafik 2.13: lkelere Göre Turizm Gelirleri (Milyar Dolar)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

2.2.2. Yurt Dışını Ziyaret Eden Türkiye Vatandaşlarına İlişkin Betimleyici Analiz

Grafik 2.14 yıllar içinde yurt dışını ziyaret eden Türkiye vatandaşı sayısında önemli artışlar yaşandığını göstermektedir. Yurt dışını ziyaret eden Türkiye vatandaşı sayısında zaman zaman düşüşler görülse de 1995-2019 yılları arasındaki dönemde yurt dışını ziyaret eden vatandaş sayısı toplamda 12.5 milyon kişi artmıştır. 1995-2002 döneminde yıllık ortalama 5 milyon Türkiye vatandaşı yurt dışını ziyaret ederken 2002 yılından sonra Türkiye vatandaşlarının sayısında pozitif bir trend oluşmuştur. 2001 yılında Türkiye'de yaşanan ekonomik kriz sonucu hanehalkının gelirindeki azalmanın etkisiyle yurt dışını ziyaret eden Türk turist sayısında daralma görülmesine rağmen, 2002-2019 arasındaki dönemde yıllık yurt dışını ziyaret eden Türkiye vatandaşı sayısı yaklaşık 11.4 milyon kişi artarak 16.3 milyon kişiye ulaşmıştır.

Grafik 2.14: Yurt Dışını Ziyaret Eden Türk Turist Sayısı (Milyon Kişi)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Yıllar itibari ile yurt dışını ziyaret eden Türkiye vatandaşı sayılarında artışlar meydana gelmesine rağmen turizm giderlerinde bu durum farklı bir seyir izlemiştir. Bununla birlikte yurt dışını ziyaret eden Türk turistlerin harcama tercihleri de dikkat çekicidir. 2003-2010 yılları arasında turizm harcamaları turist sayısına paralel olarak artmıştır (Tablo 2.6). Ancak 2010 yılından itibaren harcamalar azalma eğilimi göstermektedir. 2003 yılında turistlerin yaptığı harcamaların %91.8'ini kişisel harcamalar oluşturmaktadır. Aynı yıl için paket-tur harcamaları %8.2 olarak gerçekleşmiştir. Öte yandan, 2019 yılına gelindiğinde ise kişisel harcamaların toplamdaki payı %8.4 azalarak %83.4'e gerilemiştir. Paket-tur harcamaları ise aynı oranda artış sağlayarak %16.6'ya yükselmiştir. Ayrıca kişisel harcamalar 2003-2019 döneminde ortalama 3.9 milyar dolar, paket-tur harcamaları ise 0.7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Yurtdışına giden Türk turistlerin kişi başına yaptıkları ortalama harcamaları zaman içerisinde azalmıştır. Kişi başına yapılan harcamalar 2003 yılında 710 dolar iken, bu rakam 2019 yılında 456 dolara düşmüştür. Ayrıca aynı dönemde kişi başına yapılan ortalama harcama ise 739 dolar olmuştur. Son yıllardaki bu değişim, paket-tur harcamalarının kişisel harcamalardan daha ekonomik olması ile açıklanabilir. Aynı dönem içinde TL'nin yabancı para birimlerine karşı değer kaybetmesi de bu sonucu desteklemektedir. Bunun sebebi TL'nin değer kaybı sonrasında yurt dışındaki mal ve hizmetlerin daha pahalı hale gelmesidir. Böylece yurt dışına giden Türk turistlerin daha ekonomik olan paket-tur harcamalarını tercih ettikleri şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 2.6: Yurt Dışına Giden Turistlerin Kişi Başına Ortalama Harcaması ve Harcama Tercihleri (Milyar Dolar)

Yıllar	2003	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019
Kişi Başına Ortalama Harcama	710	768	805	872	896	792	685	640	584	456
Kişisel Harcamalar	2.2	2.7	2.9	3.8	5.2	4.1	4.4	4.0	3.9	3.7
Toplam İçindeki Payı	%91	%92	%87	%89	%88	%90	%81	%80	%80	%83
Paket-Tur Harcamalar	0.2	0.2	0.4	0.5	0.7	0.5	1.0	1.0	1.0	0.7
Toplam İçindeki Payı	%9	%8	%13	%11	%12	%10	%19	%20	%20	%17

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Tablo 2.7’de yurt dışını ziyaret eden Türk turistlerin giderlerinin harcama türlerine göre sınıflandırılması yer almaktadır. Yurt dışını ziyaret eden yerli turistlerin harcama tercihlerinde bazı harcama türlerinin öne çıktığı görülmektedir. 2003 yılı dikkate alındığında turizm giderlerindeki en önemli payları diğer mal ve hizmet (%25.7), yeme-içme (%17.9), konaklama (%13.4), diğer harcamalar (%11.8), hediyelik eşya (%9.6) ve ulaştırma (%5.5) harcamaları oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu harcama türleri 2003 yılındaki toplam turizm giderlerindeki yaklaşık 2.5 milyar dolarlık kısmı açıklamaktadır. Bununla birlikte yurt dışını ziyaret eden vatandaşların harcama türlerindeki tercihleri çok fazla değişiklik göstermemiştir. Bazı harcama türlerinin toplam harcamalar içindeki paylarında azalma görülse de önemli değişimler yaşanmamıştır. 2019 yılına bakıldığında turizm harcamaları içinde payı en yüksek olan gider türü %24.3 ile yeme-içme harcamalarıdır. Bundan sonra %22.6’lık payla konaklama harcamaları gelmektedir. Üçüncü en yüksek pay %20 ile diğer mal ve hizmet harcamalarına aittir. Bu harcamaları sırasıyla %9 ile diğer harcamalar, %7.3 ile hediyelik eşya ve %5 ile ulaştırma harcamaları takip etmektedir. Buna göre, turizm giderleri içindeki payını en çok artıran harcama türü konaklamadır. Öte yandan, son yıllara bakıldığında yurt dışına giden Türk turistlerin daha çok yeme-içme, konaklama ve diğer mal ve hizmet harcamalarına bütçelerinden pay ayırdıkları görülmektedir.

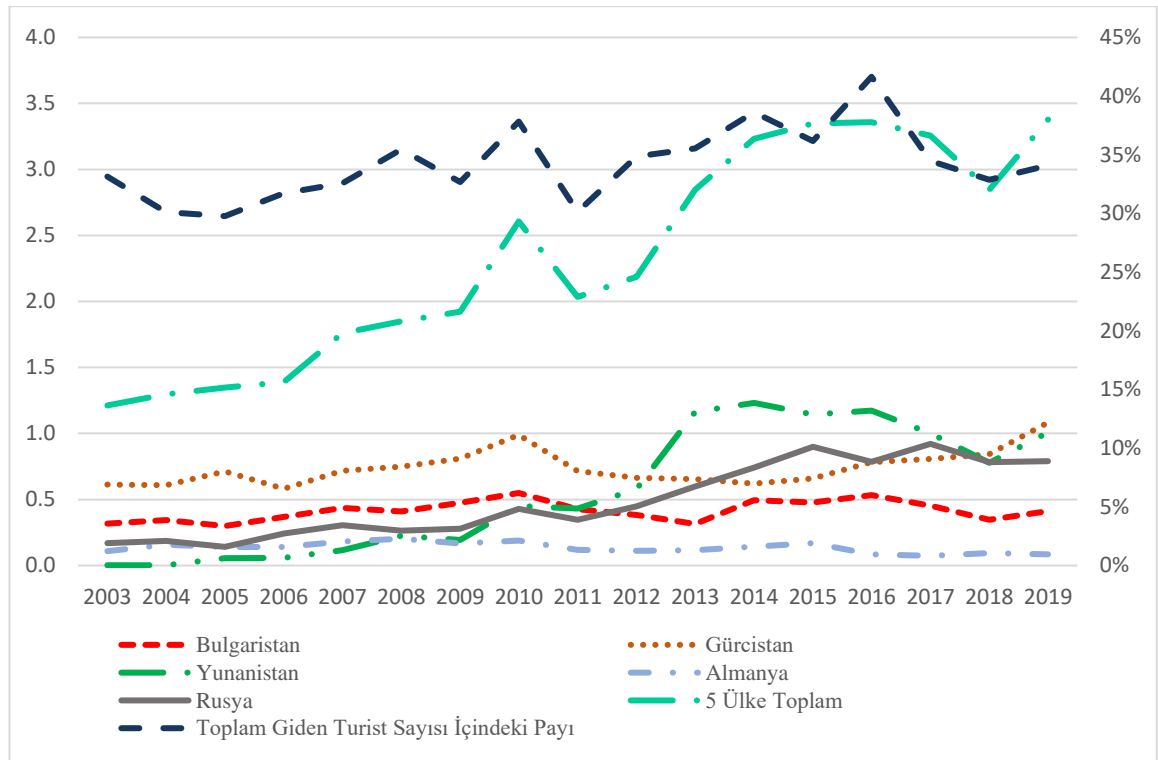
Tablo 2.7: Harcama Türlerine Göre Turizm Giderleri

Yıllar	2003	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019
Yeme-İçme	0.53 (%17.9)	0.79 (%22.7)	0.90 (%24.2)	1.19 (%25.2)	1.68 (%26.9)	1.36 (%27.6)	1.55 (%28.0)	1.12 (%21.0)	1.13 (%23.4)	1.12 (%24.3)
Konaklama	0.40 (%13.4)	0.57 (%16.2)	0.53 (%14.4)	0.75 (%15.8)	1.13 (%18.0)	1.05 (%21.4)	1.11 (%20.1)	1.04 (%19.4)	1.13 (%23.4)	1.04 (%22.6)
Sağlık	0.04 (%1.2)	0.04 (%1.0)	0.04 (%1.0)	0.03 (%0.6)	0.04 (%0.6)	0.02 (%0.4)	0.02 (%0.3)	0.02 (%0.3)	0.02 (%0.5)	0.02 (%0.3)
Ulaştırma	0.16 (%5.5)	0.19 (%5.3)	0.28 (%7.5)	0.32 (%6.8)	0.48 (%7.7)	0.34 (%6.8)	0.23 (%4.2)	0.23 (%4.3)	0.23 (%4.8)	0.23 (%5.0)
Spor, Eğitim, Kültür	0.13 (%4.2)	0.10 (%3.0)	0.04 (%1.2)	0.08 (%1.7)	0.12 (%2.0)	0.06 (%1.2)	0.01 (%0.2)	0.06 (%1.1)	0.24 (%5.1)	0.06 (%1.2)
Tur Hizmetleri	0.01 (%0.3)	0.01 (%0.3)	0.01 (%0.3)	0.00 (%0.1)	0.00 (%0.1)	0.00 (%0.1)	0.01 (%0.1)	0.00 (%0.1)	0.01 (%0.3)	0.00 (%0.1)
Yabancı Uluslararası Ulaştırma	0.12 (%4.2)	0.17 (%4.8)	0.20 (%5.4)	0.29 (%6.1)	0.56 (%8.9)	0.38 (%7.7)	0.30 (%5.4)	0.17 (%3.2)	0.21 (%4.4)	0.21 (%4.5)
Cep telefonu Dolaşım Harcamaları	0.05 (%1.8)	0.07 (%2.1)	0.08 (%2.2)	0.15 (%3.1)	0.12 (%2.0)	0.12 (%2.5)	0.10 (%1.8)	0.10 (%1.9)	0.09 (%1.8)	0.09 (%1.9)
Diğer Mal ve Hizmetler	0.76 (%25.7)	0.78 (%22.3)	0.81 (%21.9)	0.96 (%20.3)	1.07 (%17.0)	0.79 (%16.2)	1.10 (%19.9)	1.30 (%24.3)	0.87 (%18.2)	0.92 (%20.0)
Giyecek ve Ayakkabı	0.13 (%4.3)	0.15 (%4.3)	0.15 (%4.4)	0.19 (%4.1)	0.27 (%4.3)	0.16 (%3.3)	0.17 (%3.0)	0.21 (%3.9)	0.16 (%3.3)	0.17 (%3.6)
Hediyelik Eşya	0.28 (%9.6)	0.34 (%9.6)	0.33 (%8.9)	0.39 (%8.2)	0.37 (%6.0)	0.26 (%5.3)	0.47 (%8.4)	0.47 (%8.9)	0.34 (%7.1)	0.34 (%7.3)
Halı, Kiliim vb.	0.00 (%0.0)	0.01 (%0.2)	0.01 (%0.3)	0.01 (%0.2)	0.01 (%0.1)	0.00 (%0.0)	0.01 (%0.1)	0.01 (%0.2)	0.00 (%0.1)	0.00 (%0.1)
Diğer Harcamalar	0.35 (%11.8)	0.28 (%8.1)	0.32 (%8.7)	0.37 (%7.8)	0.42 (%6.7)	0.37 (%7.5)	0.47 (%8.4)	0.60 (%11.4)	0.37 (%7.6)	0.41 (%9.0)

Not: Tabloda yer alan gelirler milyar dolar cinsinden verilmiştir. Parantez içindeki oranlar bu hesaplardan elde edilen gelirin, toplam gelirdeki paylarını göstermektedir.

Türkiye’den yurt dışına ziyarete giden turistlerin en çok tercih ettikleri ülkeler arasında Gürcistan, Yunanistan, Rusya, Bulgaristan ve Almanya yer almaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’den bu ülkelere giden turist sayılarına ilişkin bilgiler Grafik 2.15’te verilmiştir. Buna göre, 2003 yılına bakıldığında Türkiye’den bu beş ülkeye giden turist sayısı 1.2 milyon kişi ile yurt dışına giden turist sayısı içinde %33’lük bir paya sahiptir. Diğer yandan, 2019 yılına gelindiğinde beş ülkeyi ziyaret eden turist sayısı 2.2 milyon kişi artarak 3.4 milyon kişiye yükselirken, toplam yurt dışına çıkan turist sayısındaki payı %1 artarak %34 olmuştur. Bu durum, yurt dışına giden Türk turistlerin bu ülkeler dışındaki ülkeleri daha az talep ettiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu çalışmada, bu ülkelerin bazılarında tek taraflı turizmin yoğun olması ve bazılarında ilişkin verilerin ise kesikli olması sebebiyle Türkiye’nin en çok turist çektiği Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile olan turizm ticareti incelenecektir.

Grafik 2.15: Türkiye’den Yurt Dışına Ziyarete Giden Turist Sayısı (Milyon Kişi)

Kaynak : Türkiye İstatistik Kurumu, 2019

2.3. Türkiye'nin En Çok Turist Çektiği Ülkeler ile İkili Turizm Ticaretinin Gelişiminin Analizi

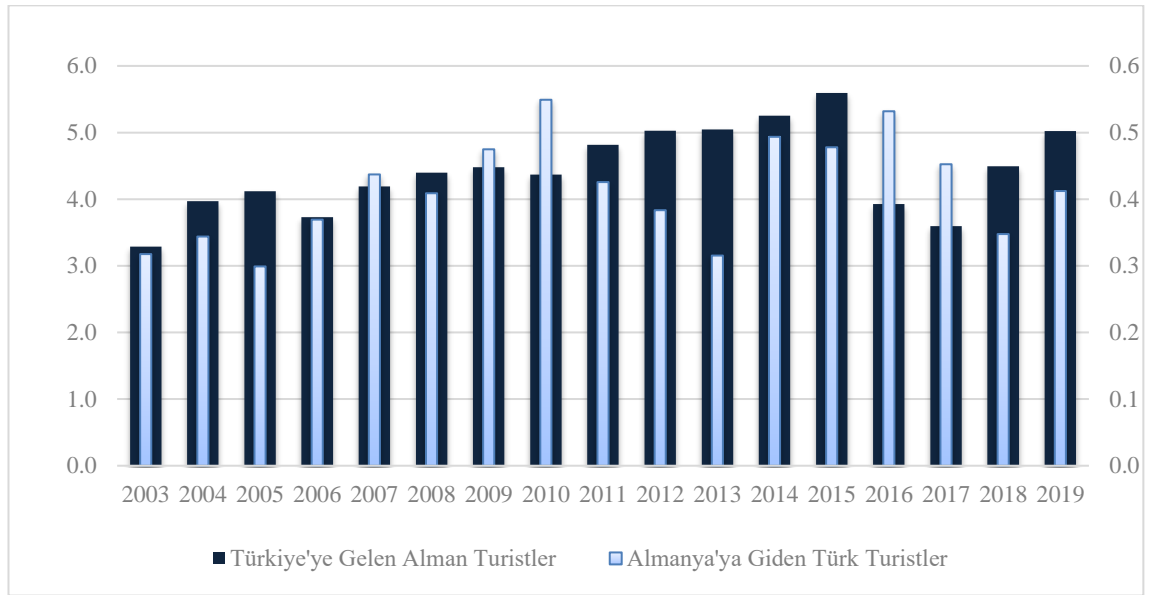
Bu bölümde Türkiye ile Türkiye'ye en çok turist gönderen Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa arasındaki turizm ticaretinin gelişimi tanımlayıcı istatistikler ışığında sunulacaktır. Bu bağlamda Türkiye-Almanya, Türkiye-Rusya, Türkiye-İngiltere, Türkiye-Hollanda ve Türkiye-Fransa için ikili turizm ticareti, gelen ve giden turist sayıları, ülkelerin turist profilleri ile turistik ziyaret amaçları incelenecektir.

2.3.1. Türkiye – Almanya İkili Turizm Ticareti

1996 yılından itibaren toplamda Türkiye'ye en çok turist gönderen ülke Almanya'dır.¹⁶ Türkiye'nin Almanya ile olan gerek ekonomik gerekse siyasi ilişkileri bu durum üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle 59 yıl önce iş gücü göçü ile Almanya'ya giden Türk göçmenler bu ilişkilerin olumlu bir şekilde ilerlemesinde önemli bir yere sahiptir (Uğuz, 2012; 177). Bu bağlamda Türkiye ile Almanya arasındaki turizm ilişkisi yıllar içinde olumlu bir seyir izlemiştir. Grafik 2.16'ya bakıldığında, 2003 yılında Almanya'dan 3.3 milyon yabancı turist Türkiye'yi ve Türkiye'den ise 0.3 milyon yerli turist Almanya'yı ziyaret etmiştir. Öte yandan, 2015 yılında Almanya'dan Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı 5.6 milyon kişi ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Türkiye için bu durum 2010 yılında yaklaşık 540 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılına gelindiğinde ise Türkiye'ye gelen Alman turist sayısı 5 milyon kişi olurken, Almanya'ya giden yerli turist sayısı yaklaşık 410 bin kişi olarak kalmıştır. Söz konusu periyod dikkate alındığında, Türkiye'nin Almanya'ya olan turizm ihracatı 2016 yılı hariç¹⁷ sürekli olarak artarken ithalatı küçük değişimlerle belli bir ortalama etrafında dalgalanmıştır.

¹⁶ Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

¹⁷Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısının 2016 yılında keskin bir düşüş yaşadığı görülmektedir. Bunun sebebi Türkiye'nin yaşadığı FETÖ darbe girişimi siyasi krizidir. Öte yandan, düşüşün 2017 yılına devam etmesi 2016 yılı olaylarının etkilerinin devam ettiğini göstermektedir.

Grafik 2.16: Türkiye – Almanya Turizmi (Milyon Kişi)

Kaynak : Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Tablo 2.8’de Almanya’dan Türkiye’ye gelen turistlerin ziyaret amaçlarına göre dağılımı gösterilmektedir. Alman turistlerin Türkiye’ye gelme amaçlarında çeşitli sebepler bulunmaktadır. Bu sebepleri akraba ve arkadaş ziyareti, alışveriş, din veya hac işlemleri, diğer sebepler, staj ve eğitim, gezi ve eğlence, sağlık ve tıbbi nedenler, transit geçiş ve iş amaçlı sebepler oluşturmaktadır. Öte yandan, yıllar içinde diğer ziyaret sebeplerinde dikkat çekici bir değişiklik gözlemlenmemiştir. Ancak gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler ve iş amaçlı gelen turist sayılarında ciddi azalmalar görülmektedir. 2019 yılına gelindiğinde gezi ve eğlence için gelen yabancı turistlerin toplam içindeki payı %9.4 azalarak %70.3’e gerilemiştir. Aynı şekilde iş amaçlı gelen turistlerin payı ise %3.1 azalarak %3.3 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca akraba ve arkadaş ziyareti için gelen turistlerin toplam içindeki payı %12.4 artarak %24.5’e yükselmiştir.

Tablo 2.8: Almanya’dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

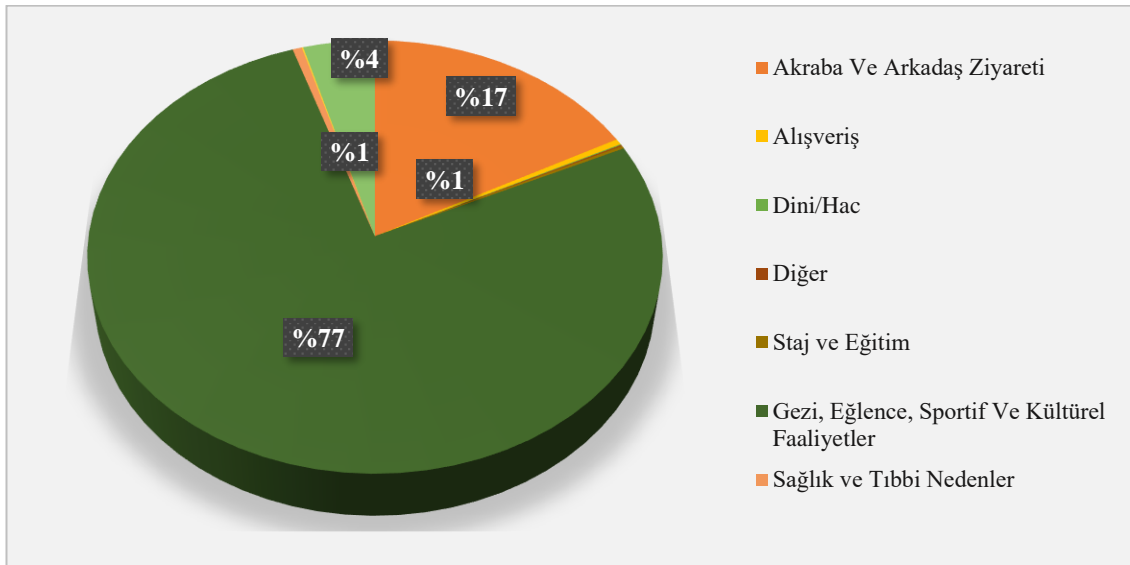
Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	512658 (%12.1)	535465 (%12.8)	497496 (%11.4)	566753 (%12.0)	575193 (%17.4)	781819 (%26.1)	944404 (%25.7)	1028929 (%24.5)
Alışveriş	20591 (%0.5)	10908 (%0.3)	9747 (%0.2)	16426 (%0.3)	13855 (%0.4)	20384 (%0.7)	25305 (%0.7)	18474 (%0.4)
Dini/Hac	6544 (%0.2)	5179 (%0.1)	1402 (%0.0)	2218 (%0.0)	1044 (%0.0)	1712 (%0.1)	1792 (%0.0)	1811 (%0.0)
Diğer	8798 (%0.2)	4274 (%0.1)	5842 (%0.1)	4263 (%0.1)	2095 (%0.1)	2409 (%0.1)	1981 (%0.1)	1268 (%0.0)

Staj ve Eğitim	19049 (%0.5)	10833 (%0.3)	11243 (%0.3)	8380 (%0.2)	2614 (%0.1)	4512 (%0.2)	3919 (%0.1)	4570 (%0.1)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	3368239 (%79.7)	3369129 (%80.4)	3627187 (%83.4)	3894647 (%82.4)	2564280 (%77.7)	2041518 (%68.2)	2540936 (%69.1)	2950255 (%70.3)
Sağlık ve Tıbbi Nedenler	16115 (%0.4)	15748 (%0.4)	16243 (%0.4)	18000 (%0.4)	15282 (%0.5)	19901 (%0.7)	35956 (%1.0)	43507 (%1.0)
Transit	709 (%0.0)	1788 (%0.0)	3095 (%0.1)	6926 (%0.1)	282 (%0.0)	2812 (%0.1)	6374 (%0.2)	6539 (%0.2)
İş Amaçlı	272276 (%6.4)	239716 (%5.7)	177713 (%4.1)	207175 (%4.4)	126194 (%3.8)	116642 (%3.9)	117996 (%3.2)	139293 (%3.3)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir.

Türkiye'yi tercih eden Alman turistlerin ziyaret amaçlarının 2012-2019 dönemi için ortalama dağılımı Grafik 2.17'de verilmektedir. Buna göre, söz konusu dönem boyunca Alman turistlerin %77'si gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler, %17'si akraba ve arkadaş ziyareti ve %4'ü din ve hac işlemleri için Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir.

Grafik 2.17: Almanya'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından türetilmiştir.

Benzer şekilde, Almanya'ya giden turistlerin ziyaret amaçlarına göre dağılımı Tablo 2.9'da verilmiştir. Türk turistlerin Almanya'yı tercih etmelerinde iş amaçlı, akraba ve arkadaş ziyaretleri ile gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyet amaçları ön plana çıkmaktadır. İş yapmak amacıyla Almanya'ya gelen turistlerin payı 2003 yılında %36.5

olurken, 2019 yılına gelindiğinde bu pay %14.6 azalarak %21.9'a gerilemiştir. Öte yandan, akraba ve arkadaş ziyaretleri amacıyla Almanya'ya gelen turistler 2003 yılında %34'lük paya sahip iken, bu pay 2019 yılında %18.5 artarak %52.5'e yükselmiştir. Diğer bir artış ise gezi ve eğlence amacıyla gerçekleştirilen ziyaretlerde yaşanmıştır. 2003 yılındaki %19.8 olan bu amaçla yapılan seyahatlerin payı 2019 yılında %4.3 artarak %24.1'e yükselmiştir. Diğer yandan, staj ve eğitim, sağlık ve tıbbi nedenler ve diğer amaçlarla yapılan seyahatlerin paylarının ise aynı dönem için %9.7'den %1.5'a düştüğü görülmektedir.

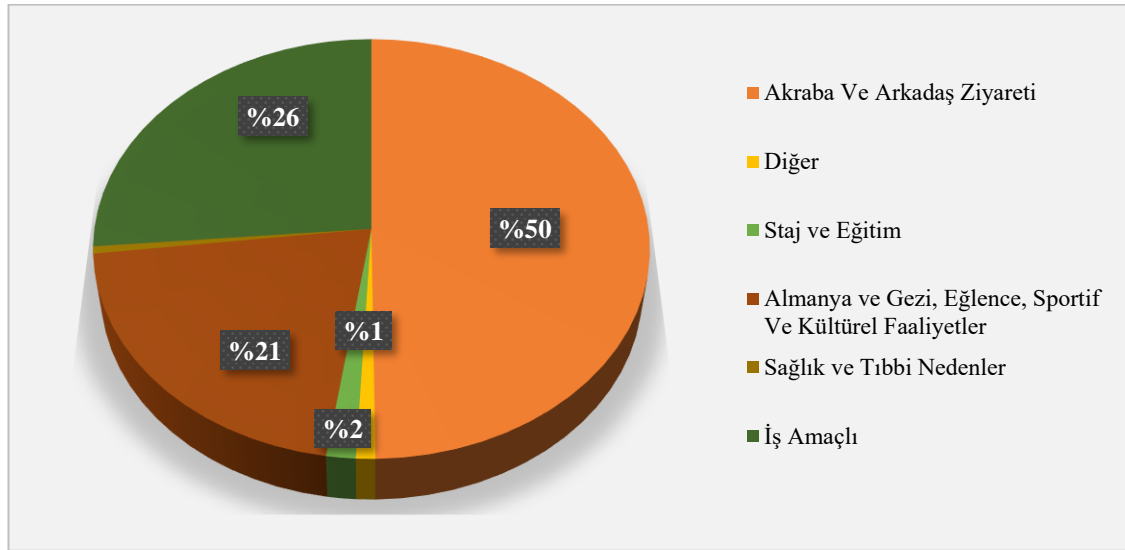
Tablo 2.9: Almanya'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	130426 (%34)	140198 (%44.5)	239724 (%48.6)	287641 (%60.2)	270549 (%50.9)	238280 (%52.7)	176744 (%50.8)	216331 (%52.5)
Diğer	20032 (%5.2)	3360 (%1.1)	4474 (%0.9)	2230 (%0.5)	2064 (%0.4)	2284 (%0.5)	-	580 (%0.1)
Staj ve Eğitim	8906 (%2.3)	8265 (%2.6)	5965 (%1.2)	9186 (%1.9)	4020 (%0.8)	6189 (%1.4)	5859 (%1.7)	4925 (%1.2)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	75965 (%19.8)	67468 (%21.4)	90205 (%18.3)	67770 (%14.2)	126123 (%23.7)	104201 (%23.0)	77173 (%22.2)	99524 (%24.1)
Sağlık ve Tıbbi Nedenler	8003 (%2.1)	949 (%0.3)	2084 (%0.4)	2419 (%0.5)	2173 (%0.4)	1183 (%0.3)	1643 (%0.5)	490 (%0.1)
İş Amaçlı	140141 (%36.5)	95144 (%30.2)	151141 (%30.6)	108681 (%22.7)	127003 (%23.9)	100276 (%22.2)	86218 (%24.8)	90367 (%21.9)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir. Hücrelerde yer alan “ - “ işaret o yıla ait gözlemin bulunmadığını göstermektedir.

2012-2019 dönemi Türkiye'den Almanya'ya giden turistlerin ziyaret amaçlarına göre ortalama dağılımı dikkat çekmektedir (Grafik 2.18). Almanya'ya giden turistlerin yarısı akraba ve arkadaş ziyareti sebebiyle seyahat etmişlerdir. Bunu %26 ile staj ve eğitim amacı ve %21 ile gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetlerde bulunma amaçları takip etmektedir. Türkiye'den Almanya'ya yapılan iş gücü göçü, akraba ve arkadaş ziyaretinin ortalama içinde önemli pay almasında önemli rol oynamaktadır.

Grafik 2.18: Almanya'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından türetilmiştir.

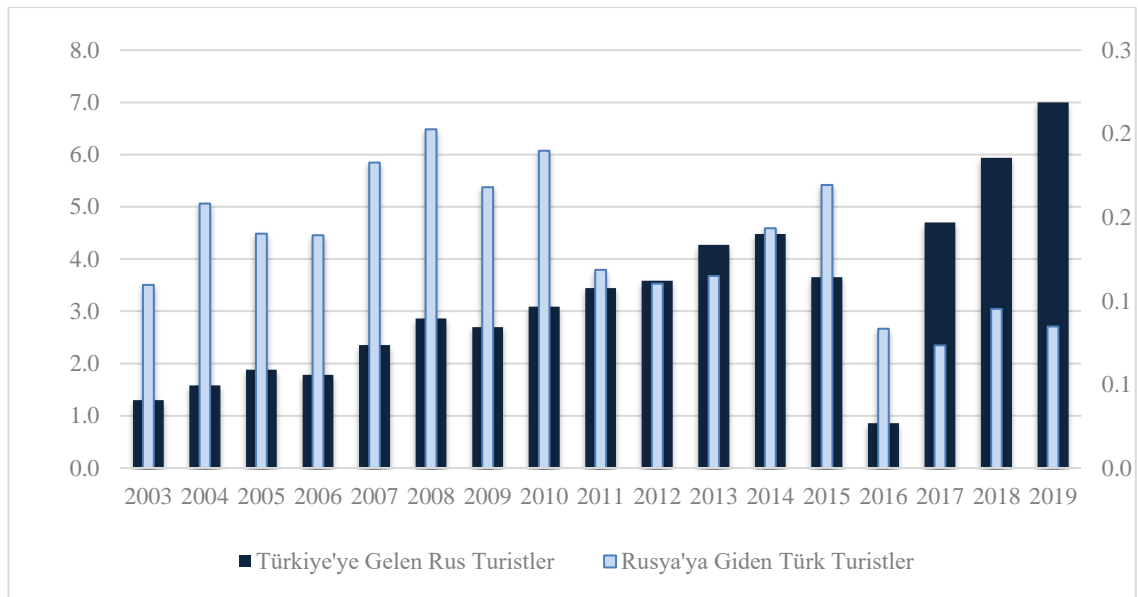
2.3.2. Türkiye – Rusya İkili Turizm Ticareti

Türkiye'nin turizm ticaretindeki en önemli ikinci partneri Rusya'dır. Türkiye'ye gelen toplam yabancı turist sayısında son otuz yılda yaşanan artış içinde Rusya'dan gelen turistlerin sayısı özellikle 2016-2018 yılları arasında 5.57 kat artmıştır. 2003 yılında Türkiye'yi 1.3 milyon Rus turist ziyaret etmiştir (Grafik 2.19). Aynı dönem Rusya'yı ziyaret eden Türk turist sayısı 100 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. Zaman içinde Rusya'dan Türkiye'ye gelen turist sayısında ciddi artışlar yaşanmasına rağmen Türkiye'den Rusya'ya giden turist sayılarında çok fazla değişiklik olmadığı görülmektedir. Öte yandan, 2015 yılından sonra Türkiye'ye gelen yabancı turist sayılarında keskin bir düşüş yaşanmıştır. Bu durumun birkaç siyasi sebebi vardır. Birincisi, 2015 yılında iki ülke arasında meydana gelen Uçak Krizi sorunudur. Bu kriz sonrasında Rus yetkililer vatandaşlarına Türkiye'ye gitmemeleri konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. İkinci sebep, 2016 yılında bir Rus büyükelçisinin Türkiye'de öldürülmesi olayıdır. Son ve diğer bir siyasi kriz ise Türkiye'nin maruz kaldığı FETÖ 2016 Darbe girişimidir. Tüm bu siyasi krizler dikkate alındığında Türkiye söz konusu dönemde uluslararası alanda riskli ve karışık bir ülke olarak değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda da sadece Rusya için değil, genel olarak 2016 yılında Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turist sayılarında düşüş yaşandığı görülmektedir. 2019 yılına baktığımızda ise Türkiye'yi

ziyaret eden Rus turist sayısının 7 milyon kişi ile en yüksek seviyeye ulaştığı görülmektedir. Öte yandan, Rusya'yı ziyaret eden Türk turist sayısında çok fazla değişiklik olmadığı göze çarpmaktadır. Bu sayı ortalama olarak 150 bin kişi bandında dalgalanmaktadır. Görüldüğü üzere Türkiye Rusya ile turizm ticaretinde net ihracatçı profiline sahip bir ülke konumundadır. Özellikle turizm ihracatı artarken ithalatının artmaması ya da değişmemesi Türkiye'nin Rusya karşısında turizm açısından çok önemli bir rekabet üstünlüğüne sahip olduğunu göstermektedir.

Grafik 2.19: Türkiye – Rusya Turizmi (Milyon Kişi)

Kaynak : Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Bununla birlikte, Rus turistlerin Türkiye'ye gelmesinde bazı sebepler önemli rol oynamaktadır. Tablo 2.10'da görüleceği üzere, 2012 yılında Rusya'dan gelen turist sayılarında din ve hac işlemleri, diğer amaçlar, staj ve eğitim, sağlık ve tıbbi nedenler ile transit geçiş sebeplerinin yanı sıra gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler, alışveriş, iş amaçlı ve akraba ve arkadaş ziyareti sebepleri daha önemli rol oynamaktadır. Rus turistlerin %85.3'ü gezmek, eğlenmek, sportif ve kültürel faaliyetlerde bulunmak için Türkiye'ye gelmektedir. Diğer taraftan %5.3'lük kısmı ise alışveriş yapmak, %5'i iş yapmak ve %3.7'si ise akraba ve arkadaşlarını ziyaret etmek amacıyla Türkiye'de bulunmaktadır. Yıllar içinde ziyaret amaçlarındaki değişim gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyet sebebiyle yapılan ziyaretlerin lehine gelişmiştir. Bu bağlamda, 2019 yılında gezmek ve eğlenmek amacıyla Türkiye'ye gelen Rus turistlerin sayısı toplam içinde %93.6 pay ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Akraba ve arkadaş ziyareti için gelen

turistlerin payı %3.1 ile ikinci sırada yer alırken iş amacıyla gelenler %2 pay ile üçüncü en yüksek paya sahip olmuştur. Öte yandan, en yüksek pay düşüşü Rusların Türkiye’yi alışveriş yapmak amacıyla yapılan ziyaretlerinde görülmektedir. Genel olarak bakıldığında Rus turistlerin Türkiye’yi tercih etmesinde gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler çok önemli rol oynamaktadır.

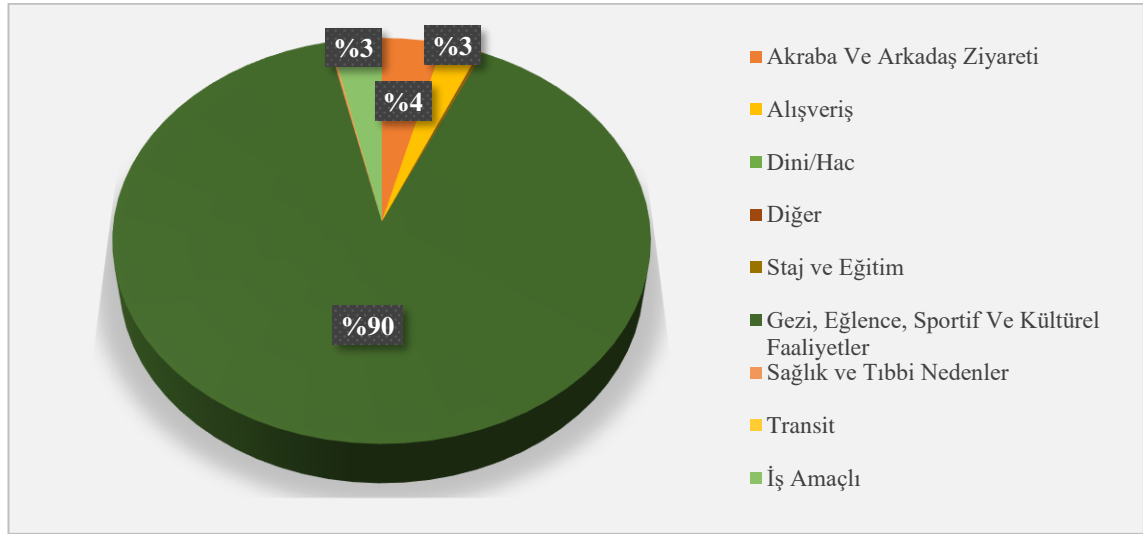
Tablo 2.10: Rusya’dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	98830 (%3.7)	94584 (%3.1)	108968 (%3.2)	125253 (%4.4)	88878 (%13.0)	204613 (%5.8)	157534 (%3.5)	161400 (%3.1)
Alışveriş	140759 (%5.3)	114003 (%3.7)	124690 (%3.6)	55095 (%1.9)	22500 (%3.3)	59574 (%1.7)	69219 (%1.5)	48928 (%0.9)
Dini/Hac	1623 (%0.1)	984 (%0.0)	2269 (%0.1)	796 (%0.0)	109 (%0.0)	502 (%0.0)	1207 (%0.0)	1315 (%0.0)
Diğer	7295 (%0.3)	5464 (%0.2)	4111 (%0.1)	2962 (%0.1)	2061 (%0.3)	2421 (%0.1)	1310 (%0.0)	5742 (%0.1)
Staj ve Eğitim	5381 (%0.2)	3497 (%0.1)	1576 (%0.0)	2541 (%0.1)	1073 (%0.2)	1776 (%0.1)	1938 (%0.0)	4065 (%0.1)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	2257839 (%85.3)	2691775 (%88.3)	3083736 (%89.3)	2552671 (%89.8)	534377 (%78.2)	3143720 (%89.2)	4119716 (%91.5)	4846878 (%93.6)
Sağlık ve Tıbbi Nedenler	2884 (%0.1)	1262 (%0.0)	7362 (%0.2)	5639 (%0.2)	1845 (%0.3)	4445 (%0.1)	6911 (%0.2)	9306 (%0.2)
Transit	634 (%0.0)	533 (%0.0)	998 (%0.0)	1168 (%0.0)	1009 (%0.1)	275 (%0.0)	1333 (%0.0)	198 (%0.0)
İş Amaçlı	131845 (%5.0)	136934 (%4.5)	118039 (%3.4)	96845 (%3.4)	31482 (%4.6)	106929 (%3.0)	141240 (%3.1)	101303 (%2.0)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir.

2012-2019 yılları arasında Türkiye’yi tercih eden Rus turistlerin ziyaret amaçları oldukça dikkat çekicidir (Grafik 2.20). Gelen turistlerin %90’ı eğlence, gezi, kültürel ve sportif faaliyetler için Türkiye’yi seçerken, %4’ü arkadaş ve akraba ziyareti ve %3’lük kesim alışveriş veya din/hac işlemleri amacıyla tercih etmektedirler. Bu durum Rus vatandaşlarının daha çok iklim şartları, doğal güzellikleri ve eğlence fırsatlarından dolayı Türkiye’yi tercih ettiklerine işaret etmektedir.

Grafik 2.20: Rusya'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından türetilmiştir.

Tablo 2.11’de Rusya’ya giden yerli turistlerin ziyaret amaçlarına göre dağılımları verilmiştir. Buna göre, iş yapmak, gezi ve eğlence ile diğer amaçlar için yapılan seyahatler Rusya’yı tercih eden Türk turistlerin başlıca amaçlarını oluşturmaktadır. İş için Rusya’ya giden turistler 2003 yılında %50.4’lük paya sahip iken, 2019 yılına gelindiğinde %49.6’ya gerilemiştir. Aynı dönemler dikkate alındığında gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler amacıyla giden turistlerin payı %20.7’den %25.2’ye yükselmiştir. Öte yandan, diğer amaçlarla yapılan seyahatlerin payı ise %5.1 azalarak %20.7’den %15.6’ya gerilemiştir. Zaman içinde küçük miktarlarda değişiklikler olsa da akraba ve arkadaş ziyareti ile staj ve eğitim için giden turistlerin payı söz konusu dönemlerde %1.5 artmış ve %9.6’ya ulaşmıştır.

Tablo 2.11: Rusya’ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

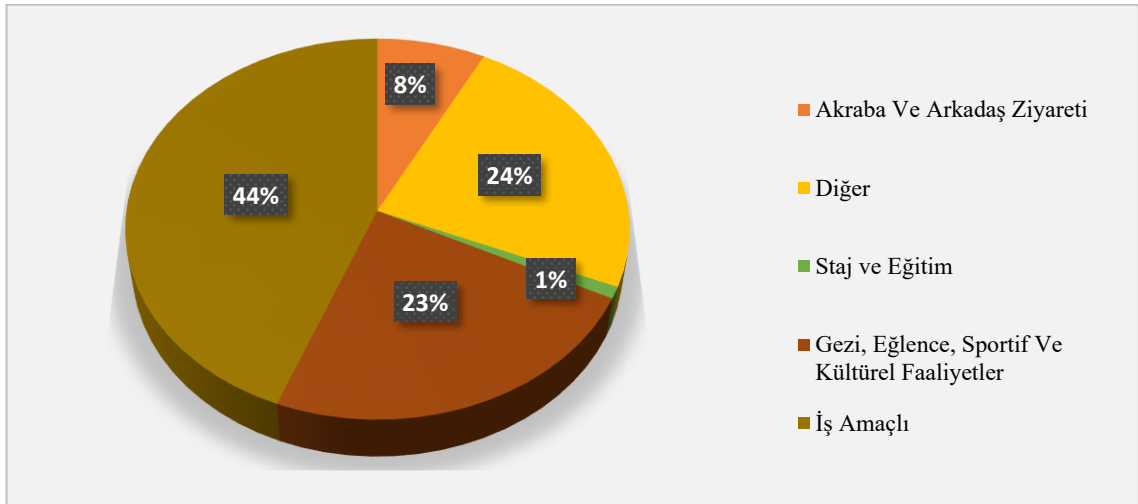
Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	6422 (%5.8)	2791 (%2.4)	9434 (%6.6)	10163 (%6)	3510 (%4.2)	8390 (%11.4)	17699 (%18.6)	8117 (%9.6)
Diğer	22847 (%20.7)	54272 (%47.2)	27964 (%19.5)	30040 (%17.7)	43044 (%51.6)	8784 (%12.0)	7552 (%7.9)	13217 (%15.6)

Staj ve Eğitim	2544 (%2.3)	-	1674 (%1.2)	1064 (%0.6)	722 (%0.9)	564 (%0.8)	2051 (%2.2)	-
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	22890 (%20.7)	17147 (%14.9)	28591 (%19.9)	60049 (%35.5)	12213 (%14.6)	13844 (%18.9)	30354 (%31.9)	21356 (%25.2)
İş Amaçlı	55657 (%50.4)	40755 (%35.4)	75784 (%52.8)	67986 (%40.2)	23886 (%28.6)	41817 (%57.0)	37510 (%39.4)	42048 (%49.6)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir. Hücrelerde yer alan “ - “ işaret o yıla ait gözlemin bulunmadığını göstermektedir.

Grafik 2.21’de ise Rus turistlerin aksine Türk turistler Rusya’ya başta iş amacı (%44) olmak üzere diğer sebepler (%24) ve gezi ile eğlence (%23) amacıyla seyahat etmiş oldukları görülmektedir. Öte yandan, akraba ve arkadaş ziyareti %8 ile en büyük dördüncü paya sahiptir. Burada Türkiye’den Rusya’ya giden turistlerin %44’ünün iş adamlarından oluştuğu düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle, Rusya’ya yapılan seyahatlerin yarıya yakını ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Grafik 2.21: Rusya’ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

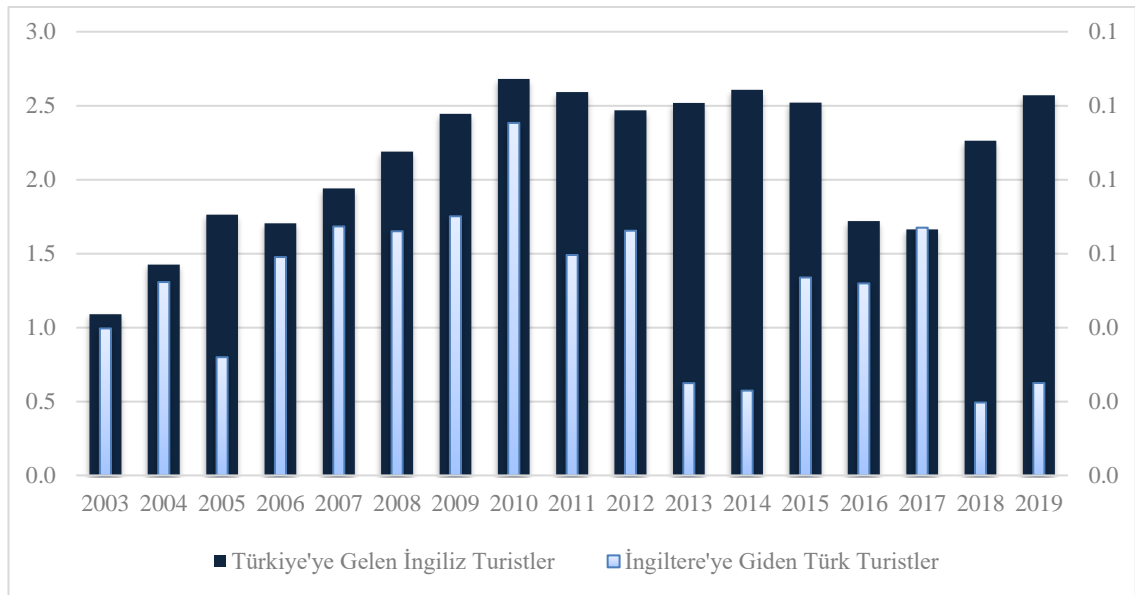
Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından türetilmiştir.

2.3.3. Türkiye – İngiltere İkili Turizm Ticareti

Türkiye’ye en çok yabancı turist gönderen üçüncü ülke İngiltere’dir. Yıllar itibari ile bakıldığında, Türkiye ile İngiltere arasındaki sosyal, ekonomik ve siyasi ilişkiler

genellikle pozitif yönlü olmuştur. Bu durum ülkeler arasındaki turizm ticaretine de yansımıştır. 2003 yılı genelinde toplamda 1.1 milyon İngiliz turist Türkiye'yi ziyaret etmiştir (Grafik 2.22). Öte yandan, sadece 39 bin Türkiye vatandaşı İngiltere'yi ziyaret etmiştir. Türkiye'ye gelen İngiliz turist sayısı 2010 yılında 2.7 milyon kişi ile en yüksek rakama ulaşırken, Türkiye'den İngiltere'ye giden 93 bin yerli turist sayısı da 2010 yılında zirve yapmıştır. 2016 yılında Türkiye'de meydana gelen siyasi karışıklıklar turizme de yansımış ve İngiltere'den gelen turist sayısında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Ancak tekrar artarak 2019 yılında 2.6 milyona ulaşmıştır. Türkiye'ye gelen turist sayılarının sürekli olarak artmasının yanı sıra İngiltere'ye giden yerli turist sayılarının artmaması ya da azalması Türkiye'nin İngiltere ile olan turizm ticaret dengesinde fazla verdiğini göstermektedir.

Grafik 2.22: Türkiye – İngiltere Turizmi (Milyon Kişi)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Ayrıca Tablo 2.12'ye bakıldığında İngiliz turistlerin Türkiye'yi tercih etmelerindeki amaçlar görülmektedir. Gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler, akraba ve arkadaş ziyareti ile iş amacıyla yapılan seyahatler toplam içinde en büyük paya sahip olmuşlardır. 2012 yılında İngiliz turistlerin %84.1'i gezmek ve eğlenmek, %7.2'si iş yapmak ve %6.9'u ise akraba ve arkadaş ziyaretinde bulunmak amacıyla Türkiye'ye gelmişlerdir. Zaman içinde gezi ve eğlence amacıyla yapılan ziyaretin payında %3.7'lik bir azalma meydana gelmiş ve 2019 yılında %80.4'e gerilemiştir. Öte yandan, akraba ve arkadaş ziyareti amacıyla yapılan seyahatler payını %3.9 artırarak %10.8'e yükselmiş ve

toplam içinde ikinci en büyük paya sahip olmuştur. İş amaçlı geziler de %1.8'lik bir düşüşle %5.4 olarak gerçekleşmiştir. Burada sağlık ve tıbbi nedenlerle seyahat eden turist sayısında ve payındaki artış dikkat çekmektedir. Yıllar içinde İngiliz turistlerin Türkiye'ye sağlık ve tıbbi sebepler ile yaptıkları seyahatler, 2019 yılında 50149 kişi ile toplam içinde %2.3'lük bir paya ulaşmıştır. Bu durum Türkiye'nin sağlık turizminin İngiliz turistler için dikkat çekici olmaya başladığına işaret etmektedir.

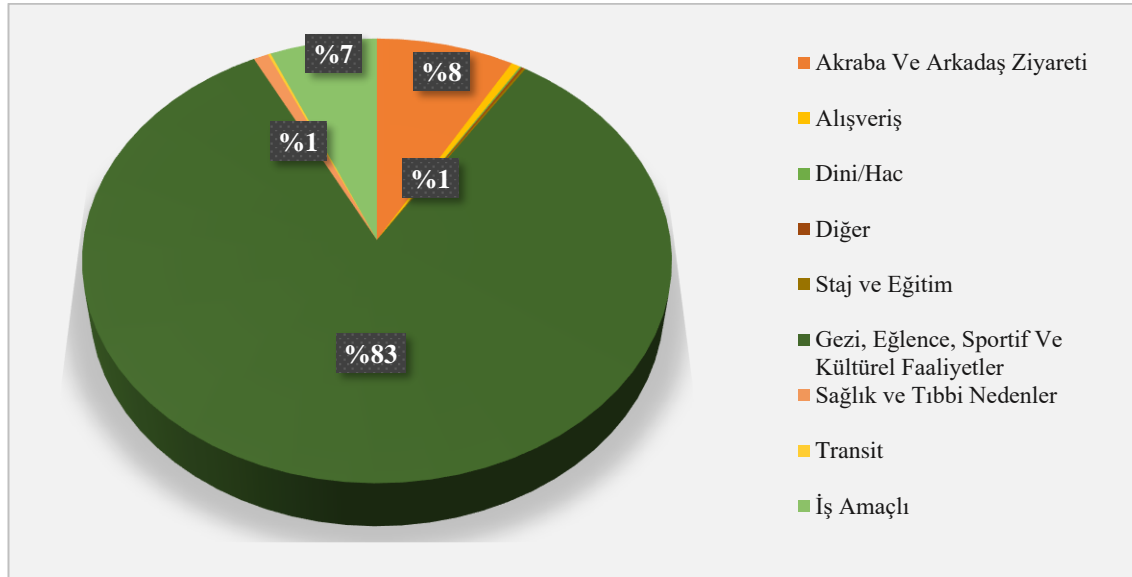
Tablo 2.12: İngiltere'den Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	133282 (%6.9)	130215 (%6.6)	111725 (%5.3)	133830 (%6.4)	113411 (%8.0)	179135 (%12.8)	203927 (%10.8)	233979 (%10.8)
Alışveriş	20801 (%1.1)	8342 (%0.4)	6212 (%0.3)	11188 (%0.5)	6867 (%0.5)	9872 (%0.7)	10684 (%0.6)	9946 (%0.5)
Dini/Hac	2787 (%0.1)	2414 (%0.1)	3962 (%0.2)	2518 (%0.1)	660 (%0.0)	445 (%0.0)	205 (%0.0)	1852 (%0.1)
Diğer	2810 (%0.1)	2377 (%0.1)	2256 (%0.1)	2852 (%0.1)	2219 (%0.2)	2403 (%0.2)	1478 (%0.1)	2350 (%0.1)
Staj ve Eğitim	4626 (%0.2)	4373 (%0.2)	5142 (%0.2)	1148 (%0.1)	911 (%0.1)	1887 (%0.1)	1638 (%0.1)	228 (%0.0)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	1626554 (%84.1)	1663489 (%84.7)	1841854 (%87.8)	1795527 (%85.7)	1181794 (%83.4)	1096044 (%78.1)	1512121 (%80.2)	1735561 (%80.4)
Sağlık ve Tıbbi Nedenler	3664 (%0.2)	4540 (%0.2)	9596 (%0.5)	7613 (%0.4)	12859 (%0.9)	16996 (%1.2)	29331 (%1.6)	50149 (%2.3)
Transit	1512 (%0.1)	817 (%0.0)	2919 (%0.1)	4041 (%0.2)	142 (%0.0)	631 (%0.0)	7528 (%0.4)	7199 (%0.3)
İş Amaçlı	138739 (%7.2)	146994 (%7.5)	114956 (%5.5)	136019 (%6.5)	97765 (%6.9)	96528 (%6.9)	117556 (%6.2)	116141 (%5.4)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir.

Ayrıca 2012-2019 yılları arasında Türkiye'ye gelen İngiliz turistlerin ortalama ziyaret amaçlarına bakıldığında gezi, eğlence ve kültürel faaliyet amacı taşıyan ziyaretlerin %83 ile en önemli paya sahip oldukları görülmektedir. Bunu akraba ve arkadaş ziyareti (%8) ile din/hac işlemleri (%7) takip etmektedir (Grafik 2.23). Öte yandan, diğer ziyaret amaçlarıyla yapılan seyahatler ise ortalama %2 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 2.23: İngiltere’den Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Diğer taraftan Tablo 2.13’te İngiltere’ye giden turistlerin ziyaret amaçlarına göre dağılımına bakıldığında iş amacıyla, akraba ve arkadaş ziyareti, gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler ile staj ve eğitim amacıyla yapılan seyahatler ön plana çıkmaktadır. Bu sebeplerden dolayı İngiltere’yi ziyaret eden turistlerin 2012 yılında toplam içindeki payları sırasıyla %38, %32.6, %14.7 ve %12.7 olarak gerçekleşmiştir. Ancak bu paylarda zaman içinde ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle gezi ve eğlence amacıyla yapılan seyahatler toplam içindeki payını %23.2 artırarak 2019 yılında %38.5 ile ilk sıraya yükselmiştir. Öte yandan, aynı dönem için iş amacıyla giden turistlerin payı %16.3 azalmış ve %21.7’ye gerilemiştir. Ayrıca staj ve eğitim amacıyla İngiltere’ye giden turist sayısının toplam içindeki payı %7.3 artarak %21’e ulaşmıştır. Akraba ve arkadaş ziyareti amacıyla yapılan seyahatlerin payı %13.8 azalarak söz konusu dönemde %18.8 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre, son yıllar dikkate alındığında İngiltere’ye giden Türk turistlerin ziyaret amaçları gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetlere katılmak, iş yapmak ile staj ve eğitim odaklı hale gelmiştir.

Tablo 2.13: İngiltere’ye Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

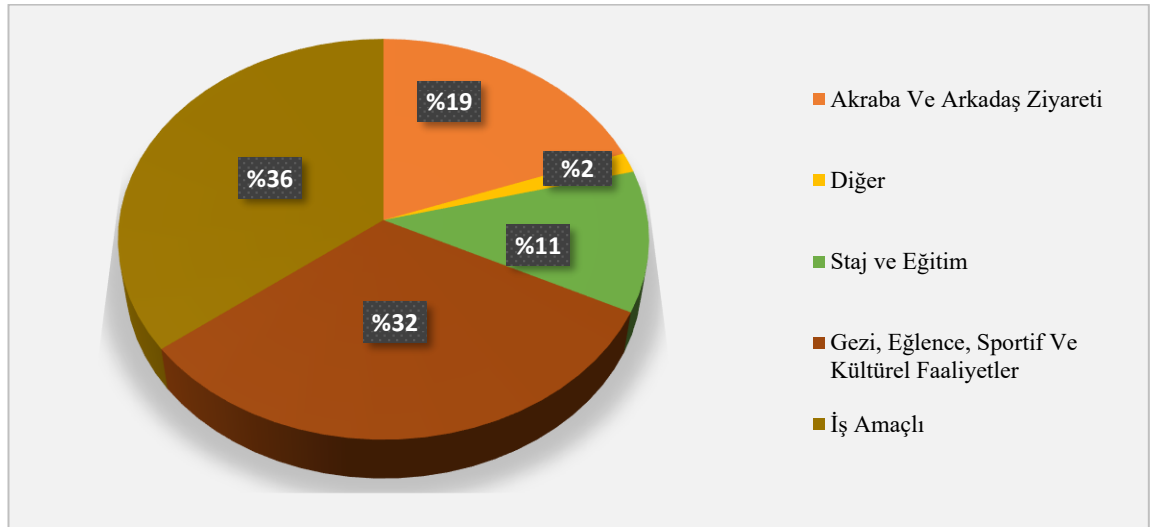
Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	21566 (%32.6)	5317 (%21.3)	1531 (%6.7)	8123 (%15.2)	6505 (%12.5)	12422 (%18.5)	4003 (%20.3)	4705 (%18.8)
Diğer	1317 (%2.0)	533 (%2.1)	1145 (%5.0)	619 (%1.2)	829 (%1.6)	882 (%1.3)	-	-
Staj ve Eğitim	8412 (%12.7)	4276 (%17.1)	3144 (%13.7)	2516 (%4.7)	6832 (%13.2)	5395 (%8.1)	1826 (%9.3)	5243 (%21.0)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	9714 (%14.7)	3412 (%13.7)	5188 (%22.6)	22980 (%42.9)	14346 (%27.6)	34252 (%51.1)	7094 (%36.0)	9619 (%38.5)
İş Amaçlı	25175 (%38.0)	11424 (%45.8)	11930 (%52.0)	19296 (%36.0)	23426 (%45.1)	14053 (%21.0)	6795 (%34.5)	5421 (%21.7)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir. Hücrelerde yer alan “ - “ işaret o yıla ait gözlemin bulunmadığını göstermektedir.

Yerli turistlerin 2012-2019 dönemi için İngiltere’yi tercih etmelerindeki en önemli amaçlar iş, gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler, akraba ve arkadaş ziyareti ve staj veya eğitim amacıyla yapılan gezilerdir (Grafik 2.24). Ortalama ziyaret amaçlarının verildiği grafikte söz konusu dönem için ziyaret amaçlarının aldıkları paylar sırasıyla %36, %32, %19 ve %11’dir. Buna göre, İngiltere’ye yapılan seyahatlerin üçte biri ekonomik nedenlerle yapılmaktadır. Öte yandan, gezi ve eğlence ile akraba ve arkadaş ziyaretinin yanı sıra staj ve eğitim için yapılan seyahatlerin de payı diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında oldukça yüksek olduğu göze çarpmaktadır.

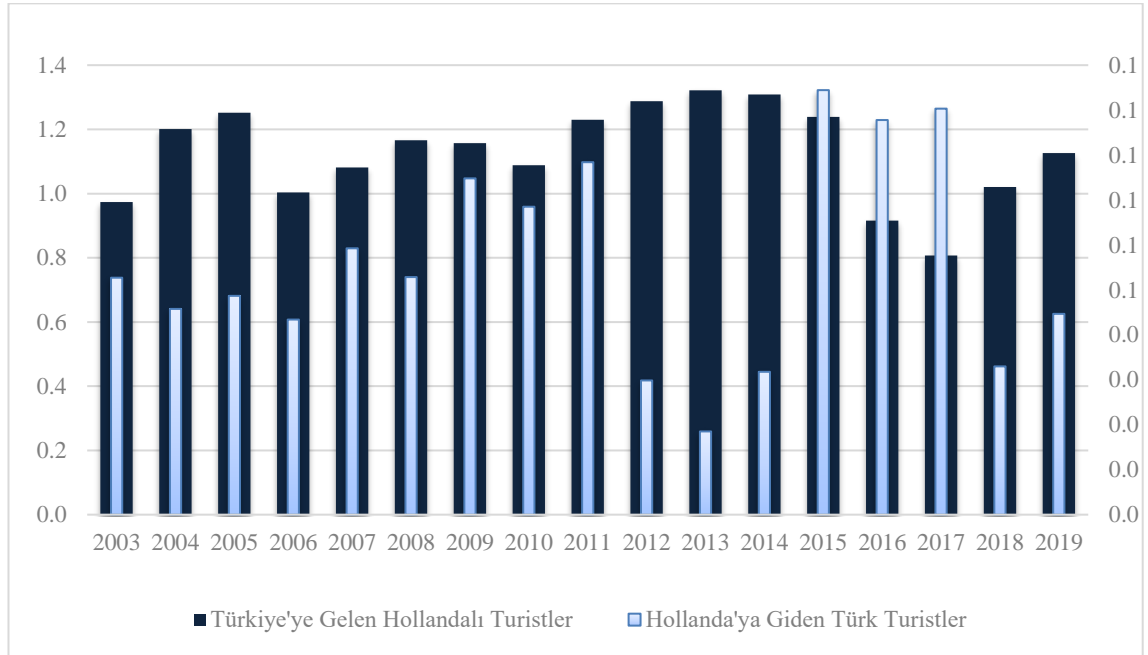
Grafik 2.24: İngiltere'ye Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

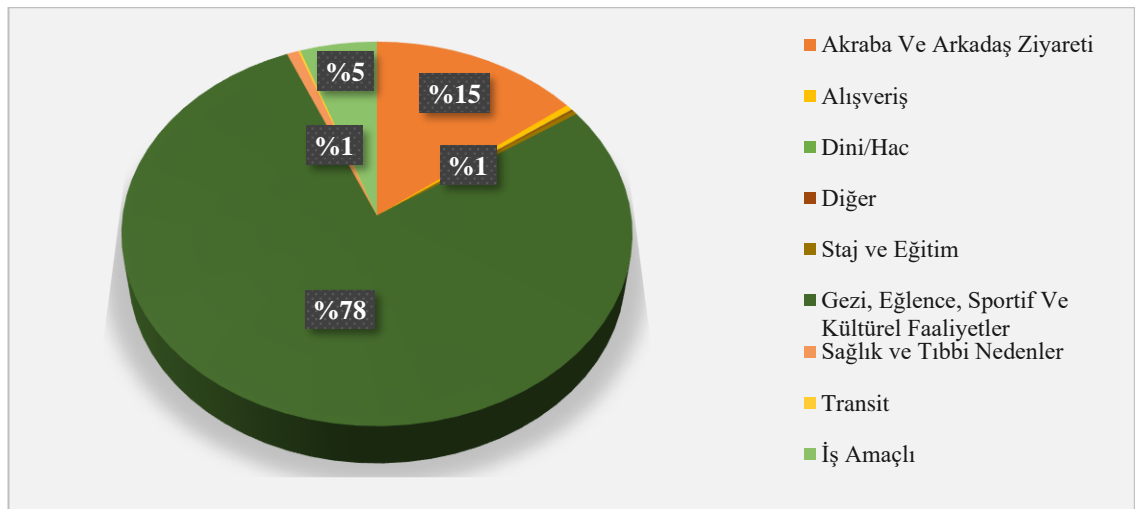
2.3.4. Türkiye Turizminde Hollanda'nın Yeri

Hollanda, Türkiye'nin en çok turizm ihracatı yaptığı dördüncü ülkedir. Hollanda Türkiye için en önemli dördüncü turizm ticari partneri olsa da yıllar içinde Hollanda'dan gelen yabancı turist sayılarında çok fazla değişiklik olmamıştır (Grafik 2.25). 2003 yılına bakıldığında toplamda 970 bin Hollandalı turist Türkiye'yi ziyaret ederken, bu sayı 2019 yılında 130 bin kişi artarak 1.1 milyona ulaşmıştır. Öte yandan, Türkiye'den Hollanda'ya giden yerli turist sayısında ise düşüş meydana gelmiştir. 2003 yılında Hollanda'yı ziyaret eden 52 bin Türk turist varken, bu sayı bazı yıllarda artış gösterse de sonuç olarak 8 bin kişi azalarak 2019 yılında 44 bin kişi olmuştur. Bu durum Türkiye'nin Hollanda ile olan turizm ticaretinde net ihracatçı pozisyonunda olduğunu göstermektedir.

Grafik 2.25: Türkiye – Hollanda Turizmi (Milyon Kişi)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

2012-2019 periyodu ortalama ziyaret amaçlarına bakıldığında Hollandalı turistlerin Alman turistlerle benzer özellikler taşıdığı görülmektedir (Grafik 2.23). Buna göre, gelen turistlerin %78'i gezi, eğlence vb, %15'i akraba ve arkadaş ziyareti ve %5'i din/hac işlemleri için Türkiye'ye seyahat etmektedirler. Bu durum Alman ve Hollandalı vatandaşların Türkiye için benzer turist profillerine sahip olduklarını ifade etmektedir.

Grafik 2.26: Hollanda'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından türetilmiştir.

Öte yandan, Tablo 2.14'e bakıldığında Hollandalı turistlerin Türkiye'yi hangi amaçlar için ziyaret ettikleri görülmektedir. 2012 yılında Hollandalı turistlerin %84'ü gezmek, eğlenmek, sportif ve kültürel faaliyetlerde bulunmak, %8.7'si akraba ve arkadaş ziyareti ve %5.2'si iş amacıyla gelmişlerdir. Bir diğer ifadeyle, aynı yıl gelen turistlerin %97.9'unu bu amaçlarla gelen turistler oluşturmaktadır. 2019 yılına gelindiğinde ise gezi ve eğlence amacıyla gelen turistlerin toplam içindeki payı %10.8 azalarak %73.2'ye düşmüştür. Öte yandan, akraba ve arkadaş ziyareti amacıyla gelen turistlerin payı ise %11 artarak %19.7 olarak gerçekleşmiştir. İş amacıyla gelen turistlerin payı da azalarak %4.2 olmuştur. Ayrıca bu amaçlar dışında Türkiye'ye gelen Hollandalı turistlerin diğer amaçlardaki paylarına bakıldığında ise dikkat çekici değişimler yaşanmadığı görülmektedir.

Tablo 2.14: Hollanda'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	86459 (%8.7)	141591 (%14.1)	111875 (%11.0)	100515 (%10.6)	112342 (%15.7)	127151 (%20.1)	158575 (%19.8)	181601 (%19.7)
Alışveriş	5984 (%0.6)	4100 (%0.4)	3997 (%0.4)	2242 (%0.2)	2464 (%0.3)	5423 (%0.9)	3346 (%0.4)	6124 (%0.7)
Dini/Hac	114 (%0.0)	361 (%0.0)	365 (%0.0)	206 (%0.0)	951 (%0.1)	118 (%0.0)	163 (%0.0)	670 (%0.1)
Diğer	3104 (%0.3)	550 (%0.1)	1194 (%0.1)	656 (%0.1)	482 (%0.1)	800 (%0.1)	943 (%0.1)	1066 (%0.1)
Staj ve Eğitim	6524 (%0.7)	2578 (%0.3)	9102 (%0.9)	2429 (%0.3)	846 (%0.1)	1621 (%0.3)	996 (%0.1)	1165 (%0.1)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	833913 (%84.0)	789200 (%78.8)	830669 (%81.5)	780208 (%82.7)	552657 (%77.0)	456815 (%72.3)	579760 (%72.3)	674621 (%73.2)
Sağlık ve Tıbbi Nedenler	5260 (%0.5)	2886 (%0.3)	5586 (%0.5)	4720 (%0.5)	5577 (%0.8)	5710 (%0.9)	14694 (%1.8)	12409 (%1.3)
Transit	306 (%0.0)	-	830 (%0.1)	1995 (%0.2)	-	565 (%0.1)	2534 (%0.3)	4720 (%0.5)
İş Amaçlı	51514 (%5.2)	60637 (%6.1)	55709 (%5.5)	50935 (%5.4)	42216 (%5.9)	33910 (%5.4)	40804 (%5.1)	38696 (%4.2)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir. Hücrelerde yer alan “ - ” işaret o yıla ait gözlemin bulunmadığını göstermektedir.

Hollanda'ya giden turistlerin ziyaret amaçlarına göre dağılımı Tablo 2.15'te verilmektedir. Buna göre, yerli turistler Hollanda'yı daha çok gezi ve eğlence, akraba ve

arkadaş ziyareti ile iş amaçları doğrultusunda ziyaret etmektedirler. 2012 yılında gezmek ve eğlence amacıyla yapılan seyahatlerin payı %41.6 iken, bu pay %9.4 azalmış ve 2019 yılında %32.2'ye gerilemiştir. Öte yandan, akraba ve arkadaş ziyareti amacıyla Hollanda'ya giden turist sayısının toplam içindeki payı %0.9 artarak %27.4'ten %28.3'e yükselmiştir. İş amaçlı yapılan seyahatlerin toplam içindeki payı dikkate alındığında ise 2012-2018 dönemi boyunca sabit bir hareket gözlemlenmektedir. Ancak 2019 yılında ciddi bir artış yaşandığı göze çarpmaktadır. Bu bağlamda 2012 yılında %21.9 olarak gerçekleşen iş amaçlı seyahatler 2018 yılına gelindiğinde %21.6 olmuş ve 2019 yılındaki payı %16.5 artarak %38.1 ile en büyük pay konumuna gelmiştir. Ayrıca diğer amaçlarla yapılan seyahatlerin toplam yurt dışını ziyaret eden Türk turist sayısındaki payı ise %4.4 azalarak %1.5'e gerilemiştir.

Tablo 2.15: Hollanda'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

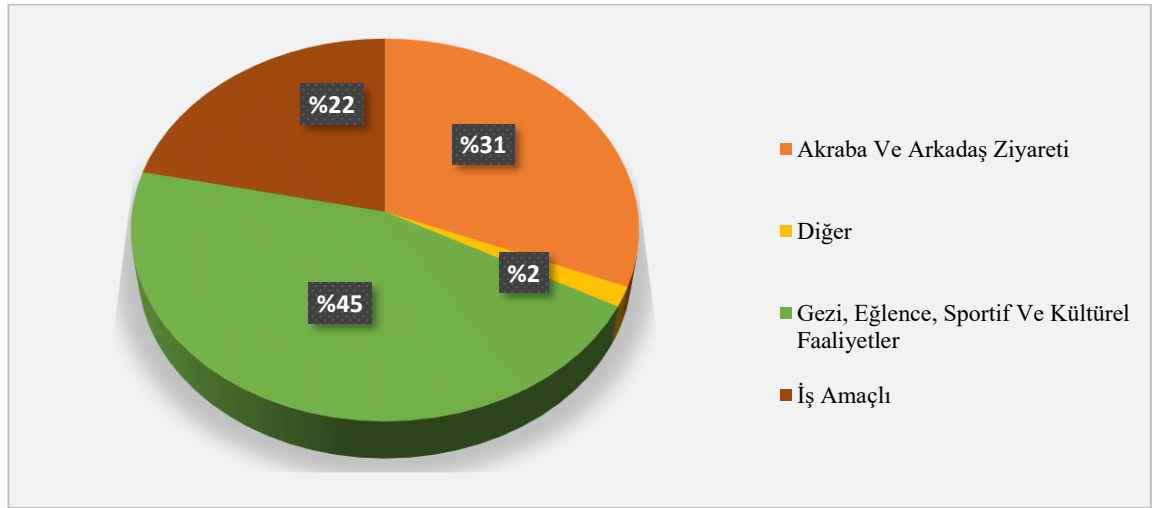
Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	8184 (%27.4)	5793 (%31.3)	11374 (%35.8)	28147 (%29.8)	34220 (%39)	22018 (%24.4)	12090 (%36.7)	12624 (%28.3)
Diğer	1761 (%5.9)	483 (%2.6)	-	1064 (%1.1)	829 (%0.9)	882 (%1.0)	-	662 (%1.5)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	12407 (%41.6)	4577 (%24.7)	14765 (%46.5)	45263 (%47.9)	37060 (%42.2)	54143 (%59.9)	13173 (%39.9)	14366 (%32.2)
Sağlık ve Tıbbi Nedenler	972 (%3.3)	-	-	-	-	-	603 (%1.8)	-
İş Amaçlı	6532 (%21.9)	7660 (%41.4)	5638 (%17.7)	19967 (%21.1)	15684 (%17.9)	13283 (%14.7)	7121 (%21.6)	17020 (%38.1)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir. Hücrelerde yer alan “ - “ işaret o yıla ait gözlemin bulunmadığını göstermektedir.

Türkiye Vatandaşlarının 2012-2019 yılları arasındaki Hollanda'yı ziyaret etme amaçlarına göre ortalama payları Grafik 2.27'de verilmiştir. Bu durum Hollanda'ya giden turistlerin %45'inin gezi ve eğlence, %31'inin akraba ve arkadaş ziyareti ve %22'sinin iş amacı taşıdığı görülmektedir. Gelen turist profiline benzer olmasına rağmen, iş amaçlı

düzenlenen gezilerin payı oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Türkiye'nin Hollanda'ya yönelik turizm profilinin daha çok ekonomik amaçlar doğrultusunda olduğunu göstermektedir.

Grafik 2.27: Hollanda'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

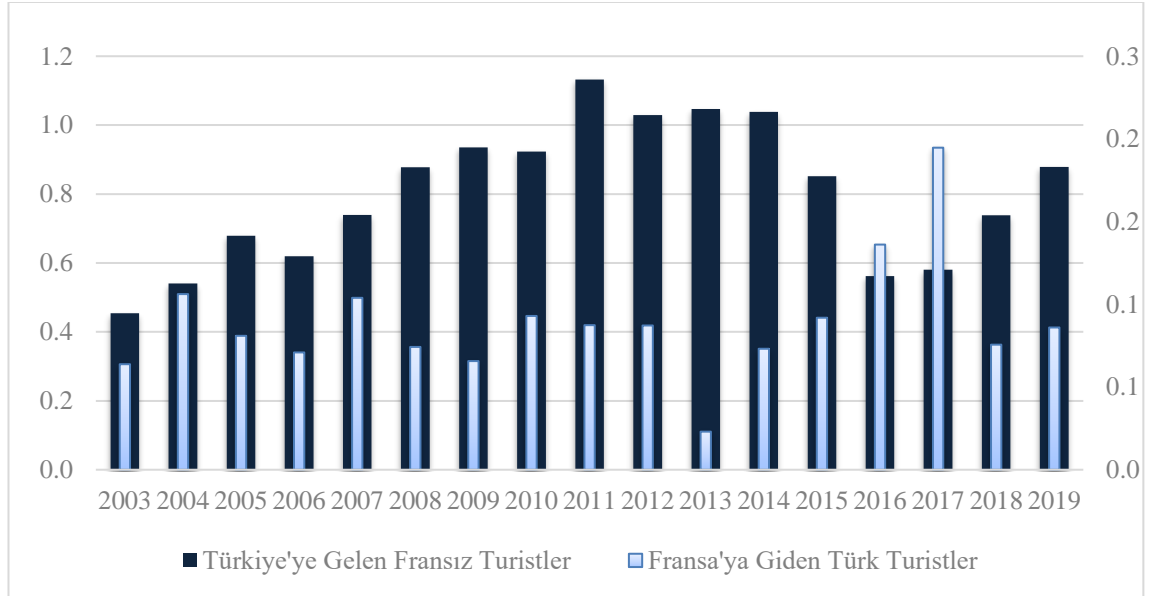
2.3.5. Türkiye – Fransa İkili Turizmi

Türkiye'ye en çok yabancı turist gönderen beşinci ülke Fransa'dır. Fransa ile Türkiye arasındaki turizm ticareti yıllar içinde artış göstermiştir. Grafik 2.28'de görülebileceği üzere Fransa'dan Türkiye'ye gelen turist sayısı 2011 yılına kadar sürekli artmıştır. Öte yandan, Fransa'ya giden Türk turistlerin sayısında dalgalı bir seyir gözlemlenmektedir. Türkiye'ye gelen Fransız turist sayısı 2003 yılında 450 bin kişi iken, bu sayı 2011 yılında 1.1 milyona ulaşmıştır. Ardından 0.3 milyon kişi azalarak 2019 yılında 0.88 milyon olmuştur.¹⁸ Diğer taraftan 2003 yılında Fransa'ya giden turist sayısı 63 bin kişi iken, 2011 yılında 24 bin kişi artarak 87 bin kişiye ulaşmış, 2017 yılında 194 bin kişi ile en yüksek seviyeyi görmüş ancak 2019 yılına gelindiğinde 85 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. Bu istatistikler, Türkiye ile Fransa arasındaki turizmin karşılıklı olarak etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. 2016 ve 2017 Fransa'ya giden Türk turist

¹⁸ 2016 ve 2017 yılları siyasi karışıklıklar yüzünden Fransa'dan gelen turist sayısında azalma meydana gelmiştir.

sayısının en yüksek olduğu yıllar iken, Fransa'dan Türkiye'ye gelen turist sayısının ise en düşük olduğu yıllar olmuştur.

Grafik 2. 28: Türkiye – Fransa Turizmi (Milyon Kişi)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2019.

Fransız turistlerin Türkiye'yi tercih etmelerindeki amaçlar Tablo 2.16'da detaylı bir şekilde verilmiştir. Buna göre, Fransız turistler en çok gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler, akraba ziyareti ve iş amaçlı nedenlerle Türkiye'yi ziyaret etmektedir. Bu amaçlarla gelen turistlerin 2012 yılındaki toplam içindeki payları sırasıyla %77.8, %12.7 ve %7.9 olarak gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, alışveriş, din veya hac işlemleri, staj ve eğitim, sağlık ve tıbbi nedenler ve transit geçiş amacıyla gelen turistler aynı dönemde gelen turistlerin sadece %1.6'sını oluşturmaktadır. Öte yandan, 2019 yılına gelindiğinde gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler amacıyla gelen turistlerin payı %8.0 azalmasına rağmen %69.8 ile en yüksek paya sahiptir. Akraba ve arkadaş ziyareti amacıyla gelen turistlerin payı ise %21.2'ye yükselmiştir. İş amaçlı yapılan seyahatlerin payı ise gerilemiştir. Alışveriş, din veya hac işlemleri, staj ve eğitim, sağlık ve tıbbi nedenler ve transit geçiş amacıyla yapılan seyahatlerin toplam payları yükselmiştir.

Tablo 2.16: Fransa'dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

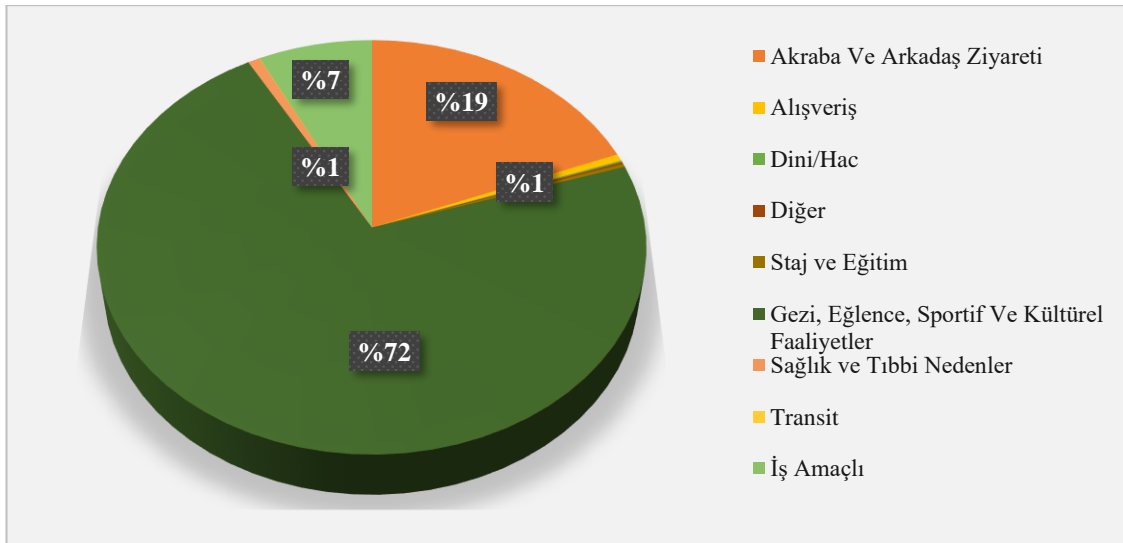
Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve	111407	118126	100913	116547	134072	160731	162625	150671
Arkadaş Ziyareti	(%12.7)	(%13.8)	(%11.8)	(%16.3)	(%28.0)	(%34.1)	(%27.6)	(%21.2)

Alışveriş	4105 (%0.5)	2816 (%0.3)	2342 (%0.3)	2339 (%0.3)	3288 (%0.7)	4081 (%0.9)	5453 (%0.9)	5555 (%0.8)
Dini/Hac	1705 (%0.2)	1086 (%0.1)	1087 (%0.1)	835 (%0.1)	439 (%0.1)	241 (%0.1)	780 (%0.1)	819 (%0.1)
Diğer	3658 (%0.4)	1337 (%0.2)	1599 (%0.2)	367 (%0.1)	606 (%0.1)	611 (%0.1)	661 (%0.1)	110 (%0.0)
Staj ve Eğitim	2122 (%0.2)	1501 (%0.2)	2384 (%0.3)	2804 (%0.4)	1516 (%0.3)	1609 (%0.3)	1086 (%0.2)	1508 (%0.2)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	680972 (%77.8)	654683 (%76.5)	690625 (%80.7)	535484 (%74.8)	282578 (%59.1)	268430 (%57.0)	377182 (%64.0)	496623 (%69.8)
Sağlık ve Tıbbi Nedenler	1977 (%0.2)	2498 (%0.3)	4890 (%0.6)	1943 (%0.3)	2940 (%0.6)	5526 (%1.2)	9150 (%1.6)	13220 (%1.9)
Transit	102 (%0.0)	-	533 (%0.1)	81 (%0.0)	220 (%0.0)	-	275 (%0.0)	446 (%0.1)
İş Amaçlı	68987 (%7.9)	74126 (%8.7)	51704 (%6.0)	55588 (%7.8)	52448 (%11.0)	29999 (%6.4)	32430 (%5.5)	43028 (%6.0)

Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir. Hücrelerde yer alan “ - ” işaret o yıla ait gözlemin bulunmadığını göstermektedir.

2012-2019 yılları için amaçlarına göre ziyaret ortalamalarında Türkiye’yi tercih eden Fransız turistlerin profili de eğlence ve gezi, akraba ve arkadaş ziyareti ve dini/hac amaçları doğrultusundadır. Buna göre, söz konusu dönem için ortalama payları sırasıyla %72, %19 ve %7’dir.

Grafik 2.29: Fransa’dan Gelen Turistlerin Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Öte yandan, Tablo 2.18’de Fransa’ya giden Türk turistlerin ziyaret amaçlarına göre dağılımı verilmektedir. Fransa’ya giden Türk turistlerin temel ziyaret amaçlarının başında gezi, eğlence ve sportif ve kültürel faaliyetler, iş ve diğer amaçlar ile akraba ve arkadaş ziyareti amaçlarıyla yapılan seyahatler gelmektedir. 2012 yılına bakıldığında bu amaçların toplam içindeki payları sırasıyla %46, %23.2, %15.6 ve %13.2 olmuştur. Yıllar içinde bu paylarda dikkat çekici değişimler yaşanmıştır. 2019 yılı dikkate alındığında gezi ve eğlence amacıyla Fransa’ya gelen turist sayısının payı %46.8’e yükselmiştir. Diğer yandan, akraba ve arkadaş ziyareti amacıyla yapılan seyahatlerin payı %16.2 ile önemli bir artış kaydederek %29.4 ile en büyük ikinci paya sahip olmuştur. İş amacıyla Fransa’ya giden turistlerin payı ise hemen hemen sabit kalmıştır. Ayrıca staj ve eğitim amacıyla giden turist sayısının payı da 2012-2019 yılları arasında %1.2 azalmıştır. Buna göre, son yıllar dikkate alındığında Fransa’ya giden Türk turistler gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler, akraba ve arkadaş ziyaretleri ve iş amaçlı seyahatler gerçekleştirmişlerdir.

Tablo 2.17: Fransa’ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre Dağılımı

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Akraba Ve Arkadaş Ziyareti	11512 (% 13.2)	6876 (%29.9)	14011 (%19.2)	15607 (%17.0)	28318 (%20.8)	38987 (%20)	28112 (%37.2)	25249 (%29.4)
Diğer	13617 (% 15.6)	-	1164 (%1.6)	-	829 (%0.6)	-	-	-
Staj ve eğitim	1713 (%2.0)	663 (%2.9)	1430 (%2.0)	-	-	2065 (%1.1)	688 (%0.9)	662 (%0.8)
Gezi, Eğlence, Sportif Ve Kültürel Faaliyetler	40105 (%46.0)	6747 (%29.3)	32265 (%44.1)	56470 (%61.4)	75754 (%55.6)	128591 (%66)	29826 (%39.4)	40247 (%46.8)
İş Amaçlı	20260 (%23.2)	8738 (%38)	24268 (%33.2)	19823 (%21.6)	31229 (%22.9)	25072 (%12.9)	16997 (%22.5)	19837 (%23.1)

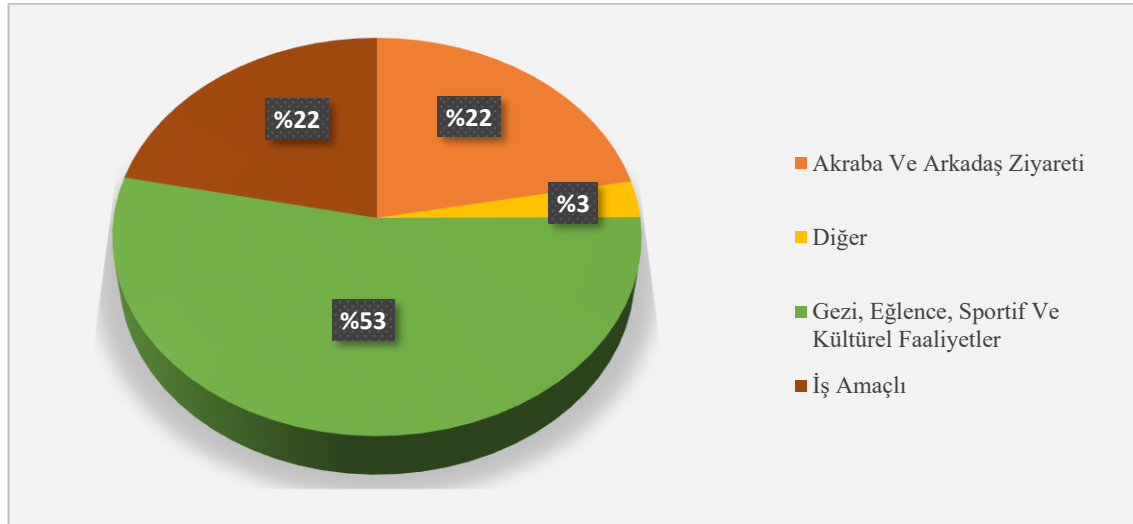
Not: Parantez içindeki değerler toplam içindeki paylarını göstermektedir. Hücrelerde yer alan “ - “ işaret o yıla ait gözlemin bulunmadığını göstermektedir.

2012-2019 dönemi ziyaret amaçlarına göre ortalama paylar Fransa’yı tercih eden Türk turistler için eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler, akraba ve arkadaş ziyareti ve iş amaçlı geziler doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu amaçların ortalama payları sırasıyla %53, %22 ve %22 olmuştur. Gezi, eğlence, kültürel faaliyet amacıyla yapılan seyahatler ön plana çıkmaktadır. Ancak diğer ülkelere giden Türk turist profillerinde olduğu gibi

akraba ve arkadaş ziyareti ve iş amaçlı geziler de önemli paylara sahiptirler. Bu durum yurt dışında yaşayan Türklerin azımsanmayacak kadar çok olduğunu ve yurtdışına yapılan seyahatlerin genellikle ekonomik amaçlarla gerçekleştirildiği görüşünü desteklemektedir.

Grafik 2.30: Fransa'ya Giden Türkiye Vatandaşlarının Ziyaret Amaçlarına Göre 2012-2019 Dönemi Ortalama Dağılımı

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından türetilmiştir.

Türkiye'yi 2003-2019 periyodu için ortalama her yıl 4.4 milyon Alman, 3.2 milyon Rus, 2.1 milyon İngiliz, 1.1 milyon Hollandalı ve 0.8 milyon Fransız vatandaş ziyaret etmektedir. Aynı şekilde Türkiye'den bu ülkelere sırasıyla ortalama 410, 130, 51, 56 ve 89 bin kişi turistik gezi yapmışlardır. Bu durum 5 ülkeden Türkiye'ye gelen turist sayılarının, Türkiye'den 5 ülkeye giden turist sayılarından daha fazla olduğunu göstermektedir. Burada gelen ve giden turistlerin seyahat amaçları önemli bir rol oynayabilmektedir. Özellikle Türkiye'yi tercih eden 5 ülke vatandaşlarının ziyaret amaçlarının başında gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyere katılma istekleri gelmektedir. Ayrıca en önemli ikinci ziyaret amacı ise akraba ve arkadaş ziyaretidir. Söz konusu durumlar dikkate alındığında Türkiye'yi ziyaret eden Alman, Rus, İngiliz, Hollandalı ve Fransız turistler gezi ile eğlence ve akraba ile arkadaş ziyareti amaçları taşımaktadır. Türkiye'den 5 ülkeyi tercih eden turistlerin ziyaret amaçları ise ülkeden ülkeye değişmektedir. Almanya'yı tercih eden Türkiye Vatandaşlarının birinci ziyaret amacı akraba ve arkadaş ziyareti iken Rusya ve İngiltere'yi tercih eden turistlerin ise temel amacı iş bağlantıları sağlamaktır. Aynı şekilde Hollanda ve Fransa'yı tercih eden

turistler ise temelde gezi ve eğlence amacı taşımaktadırlar. Bununla beraber 5 ülkeyi tercih eden Türkiye Vatandaşlarının ikinci temel amaçları iş bağlantıları (Almanya), gezi ile eğlence (Rusya ve İngiltere) ve akraba ile arkadaş ziyaretleridir (Hollanda ve Fransa). Tüm durumlar birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistler daha çok eğlence ve ziyaret doğrultusunda seyahat gerçekleştirmişlerdir. Ancak Türkiye'den yurt dışını ziyaret eden vatandaşlar için bu durum tam anlamıyla geçerli olmadığı görülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURİZM TİCARET DENGESİ DÖVİZ KURU İLİŞKİSİNİN AMPİRİK ANALİZİ

Çalışmanın bu bölümünde, 1. Bölümde tanıtılan ticaret dengesi modeli kullanılarak Türkiye'nin en fazla turist çektiği beş ülke ile ikili turizm ticareti ilişkisinde döviz kurunun rolüne ilişkin ampirik analiz sunulacaktır. Bu doğrultuda döviz kurundaki değişimlerin turizm ticaret dengesi üzerindeki olası J-Eğrisi etkisinin varlığını araştırmak için ekonometrik olarak kısa ve uzun dönem etkileri incelemeye olanak tanıyan Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL metodolojisinden yararlanılacaktır. Ülkeler arasındaki döviz kuru değişimlerinin karşılıklı turizm ilişkileri üzerindeki etkisine yönelik ekonometrik bulguların ve bu bulguların politika sonuçlarına ilişkin daha doğru değerlendirmede bulunulabilmesi için toplulaştırılmış veri yerine ikili-karşılıklı veriler kullanılması tercih edilmiştir. İlk aşamada, döviz kurunun ticaret dengesi üzerindeki etkisinin simetrik olduğu varsayımı yapılarak ekonometrik bulgular elde edilmiştir. İkinci aşamada ise bu varsayım terk edilerek önce asimetric etkinin varlığı test edilecek, sonrasında uygun model spesifikasyonuna göre doğrusal olmayan (non-linear) ARDL metodolojisinden faydalanılarak döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki asimetric etkilerine yönelik bulgular sunulacaktır.

3.1. Veri Seti

Türkiye'ye en çok turist gönderen Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile arasındaki turizm ticari dengesinin araştırıldığı bu çalışmada 2003-2019 yılları arasında kapsayan çeyreklik veriler kullanılmıştır. 2019 yılı itibariyle bu ülkelerden Türkiye'yi ziyaret eden turist sayısı Türkiye'ye gelen toplam yabancı turist sayısının %37'sini ve bu ülkelere yapılan turizm ihracatı toplam turizm ihracatının %29'unu oluşturmaktadır (TÜİK, 2019). Ayrıca seçilen veri periyodunun temel sebebi Türkiye'nin beş ülke ile turizm ticaret dengesi için mevcut verinin 2003 yılından itibaren elde edilebilir olmasıdır.

Bu çalışmada ampirik olarak test edilecek teorik model Narayan (2006), Bahmani-Oskooee ve Harvey (2010) ve Bahmani-Oskooee ve Harvey (2012) çalışmalarında olduğu gibi aşağıdaki biçimde oluşturulmuştur. Bu çalışmada Türkiye'nin Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile arasındaki turizm ticari dengesi, ilgili ülkelerin reel gelirlerinin ve ikili döviz kurunun bir fonksiyonu olarak denklem (1)'deki gibi tanımlanmaktadır:

$$TB_{it} = f(Y_{TUR,t}, Y_{i,t}, RKUR_{i,t}) \quad (1)$$

Bu modeli genişletecek olursak, döviz kuru ve turizm ticaret dengesi arasındaki doğrusal ilişkiyi tahmin etmek aşağıdaki ekonometrik model kullanılmıştır.

$$TD_{it} = \beta_0 + \beta_1 Y_{TUR,t} + \beta_2 Y_{i,t} + \beta_3 RKUR_{i,t} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Modelde bağımlı değişken olarak ele alınan turizm ticaret dengesi denklem (3)'deki gibi tanımlanmıştır :

$$TD = \frac{GTS}{GVS} \quad (3)$$

Burada TD Türkiye ile turizm ticari partneri arasındaki dengeyi, GTS (Gelen Turist Sayısı) ilgili ticari partnerinden Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını ve GVS (Giden Vatandaş Sayısı) ise Türkiye'den i ülkesine giden vatandaş sayısını ifade etmektedir. Gelen yabancı turist sayısı ile giden vatandaş turist sayısı verileri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanından konularına göre istatistikler bölümünden elde edilmiştir.

Teorik modelde bulunan Türkiye ve turizm ticari partnerinin gelir değişkenleri harcama yaklaşımıyla dolar bazında ve TÜFE (2015=100) bazlı olarak reel biçimde kullanılmıştır. Satın alma gücü paritesine göre reel hale getirilmiş seriler Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)'nün istatistik merkezinden alınmıştır.

Çalışmada yer alan nominal döviz kuru (NKUR) değişkeni için doğrudan kotasyon yöntemi kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle döviz kuru bir birim yabancı para karşılığı olan Türk Lirası para miktarı şeklinde tanımlanmıştır. Reel döviz kuru değişkeni denklem (4)'deki gibi tanımlanmıştır:

$$RKUR = \frac{NKUR * T\ddot{U}FE_i}{T\ddot{U}FE_{TUR}} \quad (4)$$

NKUR iki ülke arasındaki nominal döviz kurunu, $T\ddot{U}FE_{TUR}$ Türkiye'nin tüketici fiyat endeksini ve $T\ddot{U}FE_i$ de turizm ticari partnerinin tüketici fiyat endeksini, RKUR iki ülke arasındaki reel döviz kurunu ifade etmektedir. Nominal kur verisi Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin Uluslararası Finansal İstatistik (IFS) veri tabanından, ülkelerin TÜFE serileri ise OECD veri bankasından elde edilmiştir.

Denklem (2)'nin logaritmik formu şu şekildedir;

$$\ln TD_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \ln Y_{TR,t} + \beta_2 \ln Y_{i,t} + \beta_3 \ln KUR_{i,t} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Değişkenlerin logaritmik biçimde ele alınarak katsayıların esneklik olarak yorumlanmasına olanak sağlanması amaçlanmıştır (Narayan, 2006: 508). Burada $\ln TD_{i,t}$ i ülkesinden Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısının, Türkiye'den o ülkeye giden vatandaş sayısına oranı şeklinde tanımlanmıştır. "t" indisi birim zamanı ifade etmektedir. $\ln Y_{TR}$ Türkiye'nin reel gelirini, $\ln Y_i$ ise i ülkesinin reel gelirini göstermektedir. Gelir değişkenleri ülkelerin satın alma gücü paritesine göre reel olarak ele alınmıştır. RKUR değişkeni ise iki ülkenin arasındaki nominal döviz kurunun i ülkesinin tüketici fiyat endeksi ile çarpıp, Türkiye'nin tüketici fiyat endeksine bölünmesi ile hesaplanarak reel olarak kullanılmıştır. Modelde yer alan β_1 katsayısının işaretinin negatif olması beklenmektedir. Bunun sebebi, yerel gelirin artmasıyla turizm ithalatına olan talebin (Türkiye Vatandaşlarının yurtdışı turizm talebinin) artmasının turizm ticaret dengesini kötüleştirmesinin beklenmesidir. Aynı şekilde β_2 katsayısı ise yabancı gelirin turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisini temsil ettiği için sıfırdan büyük olması öngörülmektedir. Yabancı gelirin artması turizm ihracatına olan talebi (Yabancıların Türkiye'ye gelmeye yönelik taleplerini) artıracığından dolayı turizm ticaret dengesini iyileşeceği beklenmektedir. Diğer yandan, reel döviz kurunun katsayısının (β_3) uzun dönemde pozitif olması beklenmektedir. Ayrıca " ε_t " modele dahil edilmeyen dışsal etkiler sonucu oluşan hataları ifade etmektedir.

3.2. Zaman Serisi Birim Kök Testleri

Zaman serisi analizlerinde makro ekonomik değişkenlere gelen şokların doğasını anlamak oldukça önemlidir. Şokların geçici olduğu durum dengede oluşan bir değişimin zaman içinde kendiliğinden tekrar dengeye geleceği, kalıcı olduğu durum ise bozulan dengenin kendiliğinden tekrar sağlanamayacağını belirtmektedir. Bu durumlar sırasıyla durağanlık ve birim kök süreci olarak adlandırılmaktadır. Şokların geçici mi yoksa kalıcı mı olduğunun test edilmesi ilgili değişkene yönelik ampirik analizlerde doğru ekonometrik metodolojinin belirlenebilmesi için ilk aşamadır. Bir serinin ortalaması ve varyansı zaman içinde sabitse ve iki zaman periyodu arasındaki kovaryans değeri sadece mesafeye veya gecikmeye bağlıysa, stokastik sürecin durağan olduğu söylenir (Gujarati, 2004:820). Aksi takdirde serinin birim kök içerdiği ve ortalaması ve varyansının sabit olmadığı ifade edilmektedir. Değişkenlerin birim kök özelliklerinin analizi için literatürde en yaygın biçimde kullanılan sıfır hipotezinin birim kök ve alternatif hipotezin durağanlık olduğu Genişletilmiş Dickey-Fuller (1979) (Augmented Dicket-Fuller, ADF) birim kök testi kullanılmıştır.

3.2.1. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi

Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilen birim kök testinde serilerin durağanlığı test edilirken aşağıdaki regresyon modeli kullanılmaktadır:

$$\Delta Y_t = \alpha Y_{t-1} + \delta' Z_t + \theta \Delta Y_{t-1} + \dots + \Delta Y_{t-q} + \mu_t \quad (6)$$

Burada Y bağımlı değişkeni, “ Δ ” göstergesi ilgili serinin birinci farkının alındığını ve “ $\Delta Y_{t-1}, \Delta Y_{t-q}$ ” ifadeleri birinci farkı alınmış bağımlı değişkeninin sırasıyla “1 gecikmeli değerini” ve “q” gecikmesine kadarki değerlerini göstermektedir. $Z_t = [1]$ sabitli model $Z_t = [1, t]$ sabit ve trendli modeli ifade etmektedir. ADF birim kök testinde $H_0: \alpha = 0$ birim kök vardır sıfır hipotezi $H_1: \alpha < 0$ durağanlık alternatif hipotezine karşı sınamaktadır. Bu sınamayı yapmak için geliştirilmiş olan test istatistiği $\hat{t} = \alpha/sh(\alpha)$ denklem (6)' de yer alan α parametresine ilişkin t-istatistiğidir. $\hat{t}$ istatistiği asimptotik bir dağılıma sahip olmadığı için sabit ve sabit ve trendli model spesifikasyonlarına ait kritik değerler Dickey ve Fuller (1979, 1981) tarafından Monte Carlo simülasyonları yolu ile

elde edilen tablo değerleri kullanılmıştır. $\hat{t}$ istatistiğinin kritik değerlerden kck olması durumunda sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bu durum serinin durağan sürece sahip olduğunu göstermektedir. Ancak boş hipotezin reddedilemediği durumlarda seri birim kök sürece sahiptir.

3.3. Zaman Serisi Eş-bütünleşme Testleri

İki veya daha fazla zaman serisinin aralarında uzun dönemli bir ilişki veya dengenin olması durumuna eş-bütünleşme denir (Gujarati, 2004:853). Literatürde eş-bütünleşme analizleri için tek denklem ve sistem olarak iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bu alışmada Türkiye'nin turizm ticari dengesi ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemek için tek denklem yaklaşımlarından Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Doğrusal Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif Model (Linear Autoregressive Distributed Lag, ARDL) ile Shin vd. (2014) tarafından geliştirilen Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif Model (Non-Linear Autoregressive Distributed Lag, NARDL) analizlerinden yararlanılmıştır. Bu yaklaşımların bazı avantajları vardır. İlk olarak açıklayıcı değişkenlerin $I(1)$ veya $I(0)$ sürece sahip olup olmamasının önemi yoktur (Bahmani-Oskooee ve Brooks, 1999: 158). ARDL yöntemine alternatif yaklaşımlarda serilerin eş-bütünleşme derecelerinin farklı olması durumunda hem Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen Engle-Granger eşbütünleşme yönteminin hem de Johansen (1988), Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen Johansen eş-bütünleşme yaklaşımının uygulanması mümkün olmayacaktır. Çünkü Engle-Granger ve Johansen eş-bütünleşme yaklaşımlarında ele alınan değişkenlerin tamamının $I(1)$ sürece sahip olması gerekmektedir. Değişkenlerin tamamen $I(0)$, tamamen $I(1)$ veya karşılıklı olarak bütünleşik olmasına bakılmaksızın ARDL metodolojisi uygulanabilmektedir (Pesaran vd. 2001: 289). Öte yandan, ARDL tekniği uzun ve kısa dönem esnekliklerini birlikte tahmin etmek için kullanılabilmektedir (Narayan, 2006: 507). Ayrıca kck örneklemlerde dhi tutarlı sonuçlar verebilmektedir (Wang, 2009: 77). Böylece daha az gözleme ait örneklemlerde de ekonometrik tahminler için kullanılabılır olmaktadır.

3.3.1. Doğrusal Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL) ve Eş-Bütünleşme Testi

Döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisinin J-Eğrisi özelliğinin sağlanması için geleneksel J-Eğrisi yaklaşımına göre döviz kurunun katsayısının kısa dönemde negatif veya anlamsız, uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olması gerekmektedir (Bahmani-Oskooee ve Fariditavana, 2016:53; Bahmani-Oskooee ve Halıcıoğlu, 2017: 281; Ongan vd. 2018:25; Sivrikaya ve Ongan, 2019:232). J-Eğrisi hipotezi için uzun dönem denge ilişkisi ile beraber kısa dönem dinamiklerin de araştırılmalıdır (Bahmani Oskooee ve Ratha, 2004: 33). Bu amaçla Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen hem uzun hem kısa dönemi dikkate alan sınır testi (bounds testing) yaklaşımı için kullanılan model denklem (7)'de verilmiştir;

$$\Delta \ln TD_{i,t} = \alpha + \sum_{j=1}^L b_j \Delta \ln TD_{i,t-j} + \sum_{j=0}^L c_j \Delta \ln Y_{TR,t-j} + \sum_{j=0}^L d_j \Delta \ln Y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^L e_j \Delta \ln KUR_{i,t-j} + \beta_0 \ln TD_{i,t-1} + \beta_1 \ln Y_{TR,t-1} + \beta_2 \ln Y_{i,t-1} + \beta_3 \ln KUR_{i,t-1} + \epsilon_t \quad (7)$$

Denklem (7)'de yer alan Δ birinci farkları alınmış değişkenleri ifade etmektedir. Burada birinci farkları alınmış değişkenler kısa dönem katsayılarını, bir gecikmeli değerleri alınmış değişkenler ise uzun dönem katsayılarını göstermektedir. Modelde değişkenler arası uzun dönem ilişkinin olup olmadığını test etmek için $H_0: \beta_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = 0$ eş-bütünleşme yoktur sıfır hipotezi, alternatif hipotezi $H_1: \beta_0 \neq \beta_1 \neq \beta_2 \neq \beta_3 \neq 0$ ¹⁹ eş-bütünleşme vardır olan hipoteze karşı sınanmaktadır. Bu sınamada, Pesaran vd. (2001) tarafından önerilen sınır testi yaklaşımı olan F-Testi uygulanmıştır. Test istatistiğinin sonucunu değerlendirmek için Pesaran vd. (2001) tarafından hazırlanan F-testi için değişkenlerin bütünleşme özelliklerine bağlı yeni kritik değerler kullanılmıştır. Sınır testi yaklaşımında tüm değişkenlerin I(1) olduğu varsayıldığında, üst sınır (upper-bound) kritik değeri sağlarken, tüm değişkenlerin I(0) olduğu varsayıldığında, alt sınır (lower-bound) kritik değeri sağlanmaktadır. Diğer bir ifade ile, bütün değişkenler birim kök özelliğe sahip iken üst sınır F-istatistiği kritik değerini, bütün değişkenler durağan özelliğe sahip ise de alt sınır F-istatistiği kritik değerinin sağlandığı ifade edilmektedir. Eş-bütünleşme için hesaplanan F-istatistiği üst sınır kritik değerinden büyük olmalıdır (Bahmani-Oskooee ve Harvey, 2010: 1070). Bazı değişkenler I(0) ve bazıları I(1)

¹⁹ Burada beta katsayılarının en az bir tanesinin sifira eşit olmaması eş bütünleşme için yeterlidir.

olduğunda da üst sınır değeri kullanılabilir (Bahmani-Oskooee vd. 2017: 6). Doğrusal ARDL modelinde, J-Eğrisi teorisinin desteklenmesi için kısa dönem e_j katsayısı ve uzun dönem β_3 katsayısının sırasıyla negatif veya istatistiksel olarak anlamsız ve pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olması beklenmektedir.

3.3.2. Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (NARDL) ve Asimetrik Eş-Bütünleşme Testi

Literatürde ilk defa Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015, 2016), ticaret dengesi-döviz kuru ilişkisini analiz ettikleri çalışmalarında eğer döviz kuru tahmini istatistiksel olarak anlamsız bulunursa bu sonucun model spesifikasyonu nedeniyle ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmiştir. Bunun, döviz kurunun simetrik etkilere sahip olduğu varsayımından kaynaklanabildiğini belirtmektedirler. Bu nedenle de söz konusu ilişkiler incelenirken döviz kurunun simetrik etkisi ile birlikte asimetrik etkisinin var olabileceğinin de dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Asimetrik etki, bir değişkene gelen pozitif ve negatif şokların ayrıştırılması sonucu bu şokların bağımlı değişken üzerinde birbirinin aynı etkiye sahip olmadığını belirtmektedir. Hem doğrusal hem de doğrusal olmayan ARDL eş-bütünleşme ve hata düzeltme yöntemlerini uygulamak, döviz kuru ile turizm ticaret dengeleri arasındaki ilişkinin doğasını simetrik veya asimetrik olabilen daha doğru bir spesifikasyonda test edilemesine imkân sağlar (Doğru vd. 2019:16). Shin vd. (2014) tarafından geliştirilen NARDL yaklaşımında döviz kuru şoklarının ayrıştırılması denklem (8) ve (9)'da şu şekilde gösterilmektedir:

$$POZ = \Delta \ln RKUR_k^+ = \sum_{k=1}^n \Delta \ln RKUR_k^+ = \sum_{k=1}^n \max(\Delta \ln RKUR_k, 0) \quad (8)$$

$$NEG = \Delta \ln RKUR_k^- = \sum_{k=1}^n \Delta \ln RKUR_k^- = \sum_{k=1}^n \min(\Delta \ln RKUR_k, 0) \quad (9)$$

Burada, POZ, pozitif değişikliklerin kısmi toplamını, ulusal para biriminin değer kaybetmesini; NEG ise negatif değişikliklerin kısmi toplamını, ulusal para birimin değer kazanmasını ifade etmektedir. POZ'un ve NEG'in kısa ve uzun dönem pozitif katsayıları ulusal paranın değer kaybetmesinden ve kazanmasından sonra turizm ticaret dengesinde iyileşme olduğunu ifade etmektedir. Buradan yola çıkılarak denklem (7)'de yer alan RKUR değişkeni POZ ve NEG olarak düzenlendiğinde;

$$\begin{aligned} \Delta \ln TD_{i,t} = & \alpha + \sum_{j=1}^L b_j \Delta \ln TD_{i,t-j} + \sum_{j=0}^L c_j \Delta \ln Y_{TR,t-j} + \sum_{j=0}^L d_j \Delta \ln Y_{i,t-j} + \\ & \sum_{j=0}^L e_j^+ \Delta POZ_{t-j} + \sum_{j=0}^L e_j^- \Delta NEG_{t-j} + \beta_0 \ln TD_{i,t-1} + \beta_1 \ln Y_{TR,t-1} + \beta_2 \ln Y_{i,t-1} + \\ & \beta_3^+ POZ_{t-1} + \beta_4^- NEG_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (10)$$

NARDL eş-bütünleşme testinde $H_0: \beta_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = 0$ eş bütünleşme yoktur hipotezi, alternatif hipotezi $H_1: \beta_0 \neq \beta_1 \neq \beta_2 \neq \beta_3 \neq \beta_4 \neq 0$ eş bütünleşme vardır hipotezine karşı sınanmaktadır.²⁰ Ayrıca döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerinde kısa ve uzun dönem için asimetrik etkisi olup olmadığı Wald-F testi kullanılarak test edilmiştir. Kısa dönem için $H_0: \sum \hat{e}_j^+ = \sum \hat{e}_j^-$ asimetri yoktur sıfır hipotezi, $H_1: \sum \hat{e}_j^+ \neq \sum \hat{e}_j^-$ asimetri vardır alternatif hipotezine karşı test edilmiştir. Uzun dönem için ise $H_0: \hat{\beta}_3 = \hat{\beta}_4$ asimetri yoktur hipotezi $H_1: \hat{\beta}_3 \neq \hat{\beta}_4$ asimetri vardır alternatif hipotezine karşı sınanmaktadır. NARDL modeli yerel ve yabancı gelir değişkenlerinin beklenen katsayıları ARDL modelindeki beklentiler ile aynıdır.

Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015, 2016), Bahmani-Oskooee ve Halıcıoğlu (2017) ve Doğru et al. (2019) döviz kuru-ticaret dengesi ilişkisinde asimetrik etkilerin olduğu model spesifikasyonları için geleneksel J-Eğrisi yaklaşımı tanımlamasına alternatif bir tanım getirmişlerdir. Buna göre, eğer döviz kurunun tahmin edilen katsayıları kısa dönemde $e_j^+, e_j^- < 0$ veya anlamsız iken uzun dönem için $\beta_3^+, \beta_4^- > 0$ olması J-Eğrisi hipotezini destekler niteliktedir.

Ampirik bulguların raporlandığı tablolarda tanımlayıcı istatistikler de yer almaktadır. Tahmin edilen denklem (7) ARDL ve denklem (10) NARDL modelleri için seriler arası eş-bütünleşme ilişkisinin varlığı elde edilen katsayıların istikrarlı olduğu anlamına gelmemektedir. Bu sebepten dolayı katsayıların kararlılığını test etmek için Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen kümülatif toplam (CUSUM) ve kümülatif kareler toplamı (CUSUM²) testlerinden faydalanılmıştır. Tekrarlanan regresyon artıkları üzerine yapılan bu testler kısa ve uzun dönem artıklarını birlikte değerlendirmektedir. CUSUM ve CUSUM² testleri genel olarak grafiksel gösterime sahiptir ve %5 güven aralığı düzeyinde çizilmektedir (Halıcıoğlu, 2008). Test istatistiklerinin kritik değerden büyük olduğu durumlarda güven aralığı ihlal edilmiş olmakta ve bu durum tahmin edilen katsayıların istikrarlı olmadığına işaret etmektedir. Bununla beraber modelde ihmal

²⁰ Burada beta katsayılarının en az bir tanesinin sifira eşit olmaması eş bütünleşme için yeterlidir.

edilen değişkenin olup olmadığını test etmek amacıyla Ramsey (1969) tarafından geliştirilen RESET testi kullanılmıştır. RESET testi χ^2 dağılımına sahip olup, test istatistiği kritik değerden büyük olduğunda ihmal edilen değişken yoktur boş hipotezi reddedilmektedir. Ayrıca turizm ticaret dengesi modelinde meydana gelen sapmanın tekrar dengeye gelip gelmediği hata düzeltme terimi katsayısı ile ölçülmektedir. Buna göre hata düzeltme modelinde hata teriminin katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı ise dengede oluşan bozulmanın tekrar dengeye geldiğine işaret etmektedir.

3.4. Ampirik Bulgular

Bu çalışmada, J-Eğrisi hipotezinin geçerliliği Türkiye ile en önemli turizm partnerleri Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa arasındaki ikili döviz kuru ve turizm ticaret dengesi ilişkisi için sınanmıştır. Bu sınamayı yapabilmek adına 2003Ç1-2019Ç4 periyodu için doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL analizlerinden faydalanılarak 5 ayrı ticaret dengesi modeli tahmin edilmiştir. ARDL ve NARDL tahmin sonuçlarından önce test edilen modellerde ele alınan değişkenlerin bütünleşme derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Pesaran vd. (2001)'ne göre serilerin I(0) veya I(1) olup olmadıklarına bakılmasına gerek yoktur ancak model tahmininde kullanılan değişkenlerin I(2) sürece sahip olmadığı raporlanması gerekmektedir. Bu bağlamda, Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilen Genişletilmiş Dickey-Fuller birim kök testi sonuçları Tablo 3.1'de verilmektedir. Tabloda yer alan $lnTD$, lnY , lnY^* ve $lnRKUR$ sırasıyla turizm ticaret dengesi, yerel gelir, yabancı gelir ve reel döviz kurlarını temsil etmektedir. Buna göre Türkiye'nin Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile arasındaki turizm ticaret dengelerinde birim kök vardır boş hipotezi reddedilememektedir. Bununla beraber Rusya hariç tüm ülkelerin gelir değişkenleri için sıfır hipotezi kabul edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, değişkenler birim kök sürece sahiptir. Öte yandan, ikili döviz kuru değişkenlerinin tamamının birinci dereceden entegre olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar ele alınan değişkenlerin hiçbirinin I(2) sürece sahip olmadığını göstermektedir.

Tablo 3.1: Geniştirilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Sonuçları

Turizm Ticaret Partneri / Değişkenler	ADF Düzy		ADF Birinci Fark	
	T-istatistiği	Gecikme Uzunluğu	T-istatistiği	Gecikme Uzunluğu
Almanya				
lnTD	-2.16	3	13.03***	2
lnY*	-0.75	1	-5.67***	0
lnKUR	-1.73	0	-7.65***	0
Rusya				
lnTD	-0.37	3	-11.19***	2
lnY*	-2.72	1	-3.07**	0
lnKUR	-1.83	0	-9.40***	0
İngiltere				
lnTD	-2.76	4	-4.52***	3
lnY*	-0.35	3	-4.41***	2
lnKUR	-1.99	0	-7.61***	0
Hollanda				
lnTD	-2.16	4	-12.35***	2
lnY*	-0.78	1	-5.46***	0
lnKUR	-1.56	0	-7.69***	0
Fransa				
lnTD	-2.01	3	-9.25***	2
lnY*	-1.41	1	-4.64***	0
lnKUR	-1.86	0	-7.68***	0
Türkiye				
lnY	-1.16	0	-7.18***	0

Not : ADF analizinde Schwarz Bilgi Kriteri dikkate alınmış olup gecikme uzunluğu maksimum 4 olarak otomatik seçimle belirlenmiştir. Buna göre, sabitli model t-istatistikleri için -2.90 ve -3.53 kritik değerleri sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL analizi için test edilen denklemler (7) ve (10)'da birinci farkı alınmış seriler (Δ) için maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak belirlenmiştir. Sonuçlar tüm ülke örneklemeleri için ayrı ayrı tablolarda raporlanmıştır. F-Test kiritik değerinin Pesaran vd. (2001) tarafından oluşturulmuş olan tablolardaki üst sınır kritik değerlerinden büyük olması durumunda seriler arasında uzun dönemli denge ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Uzun ve kısa dönem katsayı tahminleri ve $\hat{t}$ -istatistiklerinin yer aldığı tabloların yorumlanmasında katsayı ve test istatistiklerinin anlamlı olup olmadığının daha kolay anlaşılabilmesi adına kullanılan ***, ** ve * ifadeleri sırasıyla (%1), (%5) ve (%10) anlamlılık düzeylerini tanımlamaktadırlar.

Çalışmada ilk olarak sabitli model ARDL tahmin sonuçları paylaşılacak ardından ise sabitli model NARDL analizi sonuçları verilecektir. Ayrıca her iki yöntem için gerekli olan varsayımların geçerli olup olmadığını test etmek için LM, RESET, $\bar{R}^2$, CUSUM ve CUSUM² test sonuçları da tablolarda raporlanacaktır. Burada LM istatistiği seriler arasındaki otokorelasyon ilişkisini, RESET testi optimal modelde yanlış tanımlama olup olmadığını, $\bar{R}^2$ modeldeki değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünü ve CUSUM ve CUSUM² da elde edilen katsayıların istikrarlı olup olmadığını göstermektedir. ARDL ve NARDL tahmin sonuçlarının yer aldığı tablolarda “Panel A” da kısa dönem katsayılarını, “Panel B” de uzun dönem katsayıları ve “Panel C” de o tahmin yöntemine ait tanımlayıcı istatistikler verilmektedir.

Türkiye-Almanya örnekleme doğrusal ARDL eş-bütünleşme ve hata düzeltme modeli Tablo 3.2’de verilmiştir. Buna göre F-istatistiği ARDL üst sınırın (upper-bound) üzerinde olduğundan “eş-bütünleşme yoktur” boş hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle, seriler arasında uzun dönemli eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca tahmin edilen modeldeki varsayımların geçerli olması güvenilir katsayılar elde edildiğini göstermektedir. Doğrusal ARDL modeli kısa dönem tahmin sonuçlarına göre Türkiye-Almanya ikili turizm ticaret dengesi kendisinin ve Almanya’nın gelirinin gecikmeli değerlerinden negatif ve anlamlı şekilde etkilenmektedir. Bu durum, Almanya’nın gelirindeki artışın Türkiye ile olan turizm ticaret dengesini kötüleştirdiğini ifade etmektedir. Yerel gelir ve reel döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkileri pozitif ve anlamlıdır. Buna göre yerel gelirin artması ve ulusal paranın değer kaybı sonrası turizm ticaret dengesi iyileşmektedir. Rose ve Yellen (1989)’e göre döviz kurunun ticaret dengesi üzerindeki kısa dönem gecikmelerin işaretleri negatif ve uzun dönem gecikmelerinin işareti pozitif olursa kısa dönemde de J-Eğrisi oluşumu olarak yorumlanabilmektedir. Buna göre, döviz kurunun kısa dönem etkisi J-Eğrisi teorisini destekler niteliktedir ancak uzun dönemde bu etki anlamsızdır. Bununla beraber hata düzeltme katsayısının işareti negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum turizm ticaret dengesinde meydana gelen bir sapmanın 6-7 ayda (örneklem seti çeyreklik gözleme dayandığı için) ortadan kalktığı anlamına gelmektedir. Buna göre kısa dönemde hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı tespit edilmiştir.

Uzun dönem için elde edilen bulgularda ise sadece döviz kurunun katsayısı istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Yerel gelirden meydana gelen %1’lik bir artış turizm ticaret dengesini %6.2 kötüleştirirken, yabancı gelirdeki %1’lik artış turizm ticaret dengesini %22.6 iyileştirmektedir. Bu durum gelir değişkenlerinin literatürdeki ticaret

dengesi yaklaşımı ile uyumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir. Bununla birlikte karşılıklı turizm ticaret dengesinde Almanya'daki gelir artışının Türkiye vatandaşlarının gelirindeki artışa kıyasla turizm ticaret dengesi üzerinde çok daha fazla etki göstermesi Almanya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinin Türkiye'nin Almanya'ya yönelik turizm talebine kıyasla çok daha gelir esnek olduğunu göstermektedir. Diğer yandan, uzun dönemde döviz kurunun yükselmesinin (ulusal paranın değer kaybının) turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır.

Tablo 3.2: Türkiye - Almanya ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri						
Gecikme Sayısı	1	2	3	4		
$\Delta \ln TD$	-0.36** (-2.10)	-0.68*** (-6.25)	-0.59*** (-5.47)			
$\Delta \ln Y$	7.69*** (3.17)	9.39*** (3.88)	6.38*** (2.89)			
$\Delta \ln Y^*$	-24.89*** (-4.39)	-14.15** (-2.28)				
$\Delta \ln RKUR$					1.79** (2.29)	
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri						
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR$			
-105.25*** (-2.75)	-6.15*** (-2.73)	22.59*** (-2.78)	-0.16 (-0.21)			
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler						
F	ECM_{t-1}	LM	RESET	CUSUM	CUSUM²	$\bar{R}^2$
4.82**	-0.42** (-2.19)	3.24	0.15	S	S	0.90

Notlar:

- (i) Tabloda katsayılara ilişkin t-istatistikleri parantez içinde verilmiştir. “***”, “**” ve “*” ifadeleri test istatistiklerine ait anlamlılık düzeylerinin sırasıyla %1, %5 ve %10 olduğunu belirtmektedir.
- (ii) Eş-bütünleşme için gerekli sabitli model F-istatistikleri 3.77 (%10), 4.35 (%5) ve 5.60 (%1) üst kritik değerleri sağlamaktadır (Pesaran vd. 2001: 300).
- (iii) Seriler arasında otokorelasyon ilişkisinin varlığı χ^2 dağılımına sahip Lagrange Multiplier (LM) testi ile test edilmiştir. Serbestlik derecesinin 3 olduğu model için 7.81 (%5) ve 11.34 (%1) kritik değerlerdir. Olasılık değeri test edilen LM istatistiklerinin altında yer almaktadır.
- (iv) Ramsey RESET testi χ^2 dağılımına sahiptir. Serbestlik derecesinin 1 olduğu kritik değerler 3.84 (%5) ve 5.02 (%1)'dir. Olasılık değeri test edilen RESET istatistiklerinin altında yer almaktadır.
- (v) “S” göstergesi, “CUSUM” ve “CUSUM²” testleri için kısa ve uzun dönem katsayıların istikrarlılık durumlarını ifade etmektedir.

Tablo 3.3'te bir diğer örneklem Türkiye-Rusya analiz sonuçları verilmektedir. 2. bölümde belirtildiği gibi 2015 yılının sonlarında Rusya ile yaşanan Uçak Krizi sorunu ile

2016 yılında meydana gelen terör saldırıları sonucu Türkiye'ye gelen Rus turist sayılarındaki hızlı ve en yüksek düşüşün turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisini dikkate almak amacıyla ele alınan modelde 2016Ç1-2016Ç2 için kukla değişken eklenmiştir. Bu dönemde meydana gelen Sultanahmet, İstiklal Caddesi, Atatürk Havalimanı, Beşiktaş, Kızılay, TBMM ve Genel Kurmay Başkanlığı önü bombalı saldırılarının da Türkiye'ye olan turizm talebinde olumsuz rol oynadığı düşünülmektedir. Tahmin edilen sınır testi yaklaşımında F-istatistiği (21.79) üst sınırın üzerindedir ve bu durum seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını göstermektedir. LM istatistiği seriler arasında otokorelasyon olduğunu gösterse de bu analizde kullanılan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif modelde 4 gecikmeye kadar otokorelasyon ilişkisinin olması beklenen bir durumdur. Kukla değişkenin etkisi ise beklenildiği gibi turizm ticaret dengesini %0.67 kötüleştirmekte olup istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Türkiye-Rusya turizm ticaret dengesinin kısa dönem dinamiklerine bakıldığında bağımlı değişkenin tüm gecikmeli değerleri ile yerel ve yabancı gelirin birer gecikmeli değerleri hariç tüm değerleri turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. Döviz kurunun bir gecikmeli katsayısı negatif ve istatistiksel olarak teoriyle uyumludur. Uzun dönemde ise yerel gelirin %1 artması Türkiye ile Rusya arasındaki turizm ticaret dengesini %1.87 artırırken yabancı gelirdeki %1'lik artış turizm ticaret dengesini %2.16 kötüleştirmektedir. Bununla beraber ulusal paranın %1 değer kaybı turizm ticaret dengesinde %3.48 iyileşmeye neden olmaktadır. Bu durum Türkiye ile Rusya arasındaki ikili döviz kuru ve turizm ticaret dengesi için J-Eğrisi hipotezinin geçerli olduğuna işaret etmektedir. Ancak yerel ve yabancı gelir katsayıları teoriyle çelişkili bulunmuştur. Buna ek olarak hata düzeltme katsayısının -1.34 olması turizm ticaret dengesine gelen bir şokun geliş süresinden daha hızlı bir şekilde ortadan kalktığını ifade etmektedir. Bu durum Türkiye – Rusya ikili turizm ticaret dengesinde yaşanan sapmaların hızlı bir şekilde düzeldiğini göstermektedir.

Tablo 3.3: Türkiye – Rusya ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri						
Gecikme Sayısı	0	1	2	3	4	
$\Delta \ln TD$		0.59*** (6.92)			0.35*** (4.96)	
$\Delta \ln Y$	5.89*** (2.01)		9.62*** (3.16)		-7.39** (2.53)	
$\Delta \ln Y^*$		-19.93*** (-2.98)	18.86*** (2.89)			
$\Delta \ln KUR$		-2.52*** (-2.54)				
KUK	-0.67* (-1.94)					
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri						
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR$			
25.19* (1.82)	1.87*** (4.45)	-2.16** (-2.49)	3.48*** (5.50)			
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler						
F	ECM_{t-1}	LM	RESET	CUSUM	CUSUM²	$\bar{R}^2$
21.79***	-1.34*** (-9.24)	13.79***	2.38	S	S	0.93

Not : Tablo 3.2’de belirtilen ifadeler tüm ARDL sonuç tabloları için geçerlidir.

Türkiye - İngiltere örnekleme için tahmin edilen modele 2013 yılında Türkiye’den İngiltere’ye giden turist sayısında incelenen dönem için ortalamanın çok üzerinde bir azalma olmasından dolayı 2013Ç2 için kukla değişken dâhil edilmiştir. Buna göre bağımlı değişkenin tanımı gereği kukla değişkenin beklenen değeri pozitifdir. Tablo 3.4’te verilen sonuçlara göre seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisini gösteren F-istatistiği (10.98) değeri üst sınırı aşmaktadır. Dolayısıyla eş-bütünleşme ilişkisi vardır. Bununla beraber hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde turizm ticaret dengesinde meydana gelen bozulmaların tekrar dengeye geleceğini göstermektedir. Yerel ve yabancı gelir turizm ticaret dengesini kısa dönemde sırasıyla olumsuz ve olumlu şekilde etkilemektedir. Diğer bir ifadeyle, değişkenlerin katsayıları teoriyle uyumlu bulunmuştur. Ulusal paranın değer kaybetmesi ise turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. Uzun dönem tahmin sonuçlarına göre ise tüm değişkenlerin ticaret dengesi üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamsızdır. Sonuç olarak ARDL modeli tahmin sonuçları Türkiye – İngiltere turizm ticaret dengesinde ulusal paranın değer kaybının bir J-Eğrisi etkisi yaratmadığı görülmektedir.

Tablo 3.4: Türkiye-İngiltere ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri						
Gecikme Sayısı	0	1	2	3	4	
$\Delta \ln TD$				-0.29*** (-4.55)	0.47*** (6.29)	
$\Delta \ln Y$			-10.08** (-2.35)		-11.09** (-2.29)	
$\Delta \ln Y^*$					41.44** (2.42)	
$\Delta \ln RKUR$					3.34** (2.03)	
KUK	1.59** (2.42)					
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri						
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR$			
91.18 (1.32)	3.59 (1.36)	-12.57 (-1.31)	0.55 (0.53)			
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler						
F	ECM_{t-1}	LM	RESET	CUSUM	CUSUM²	$\bar{R}^2$
10.98***	-0.66*** (-6.39)	10.87**	0.02	S	S*	0.88

Not : Tablo 3.2’de belirtilen ifadeler tüm ARDL sonuç tabloları için geçerlidir.

J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğinin Türkiye-Hollanda örnekleme doğrusal ARDL modeli ile analiz edildiği tahmin sonuçları Tablo 3.5’te gösterilmiştir. ARDL model denkleminde 2013Ç3 gözleminde Türkiye’den Hollanda’ya giden turist sayısındaki sert düşüşün etkisini dikkate almak için kukla değişken eklenmiştir. Burada 2012 yılında başlayan TL’nin değer kaybının 2013 yılının ortalarına kadar %30 düzeylerine ulaşması yurtdışı turizmini daha pahalı hale getirdiği için yurtdışı turizm talebi genel olarak azalmıştır (TURSAB, 2014:5). Bu dönem 2. Bölümde Türkiye’nin Hollanda ile arasındaki turizm ithalatında en düşük olduğu dönem olarak Grafik 2.23’te gösterilmiştir. Modelin ARDL tahmin sonuçlarında seriler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiş olup, kısa dönemde sadece bağımlı değişkeninin dördüncü gecikmesi ile kukla değişkenin işareti beklenildiği üzere pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Hata düzeltme katsayısının değeri beklenildiği gibi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Uzun dönem tahmin sonuçlarına bakıldığında ise açıklayıcı değişkenlerin turizm ticaret dengesi üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu bulgu Türkiye – İngiltere turizm ticaret dengesi modeli ARDL tahmin sonuçları ile de aynı özelliklere işaret etmektedir.

Tablo 3.5: Türkiye-Hollanda ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri						
Gecikme Sayısı	0	1	2	3	4	
$\Delta \ln TD$					0.44***	(5.85)
$\Delta \ln Y$						
$\Delta \ln Y^*$						
$\Delta \ln RKUR$						
KUK	2.80***					(4.43)
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri						
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR$			
52.22	0.96	-6.61	1.07			
(1.45)	(0.81)	(-1.32)	(1.09)			
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler						
F	ECM_{t-1}	LM	$RESET$	$CUSUM$	$CUSUM^2$	$\bar{R}^2$
12.53***	-0.67*** (-7.07)	5.38	0.12	S	S	0.70

Not : Tablo 3.2’de belirtilen ifadeler tüm ARDL sonuç tabloları için geçerlidir.

Türkiye ile Fransa arasındaki ikili döviz kuru ve turizm ticaret dengesi ilişkisinin incelendiği sonuçlar Tablo 3.6’da verilmiştir. ARDL analizi ile incelenen modele 2013 yılı tüm çeyrekler için kukla değişkeni eklenmiştir. Bunun sebebi 2013 yılında Türk turistlerin Fransa’yı ziyaretinde diğer yıllara kıyasla anormal bir azalma gerçekleşmiş olmasıdır. Kısa dönemde bağımlı değişkenin gecikmeleri ve yabancı gelir turizm ticaret dengesini kötüleştirirken, yabancı gelir iyileştirmektedir. Ancak döviz kurunun kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamıştır. Kukla değişkenin turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisi beklenildiği gibi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Böylece Fransa’ya giden turist sayısındaki azalma turizm ticaret dengesini olumlu etkilemiştir.

Uzun dönem katsayılarına bakıldığında ise yerel gelir %1 arttığında teoriyle uyumlu bir şekilde turizm ticaret dengesini %5.8 azaltmakta olduğu görülmektedir. Yabancı gelirdeki %1 artış ise turizm ticaret dengesini %26.77 artırmaktadır. Ancak, Türkiye-Fransa turizm ticaret dengesi üzerinde döviz kurunun istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı olması da seriler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisinin varlığını pekiştirmektedir. Buna göre turizm ticaret dengesinde meydana gelen bir bozulma 2 dönem içinde ortadan kalkmakta ve denge yeniden sağlanmaktadır.

Tablo 3.6: Türkiye-Fransa ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri						
Gecikme Sayısı	0	1	2	3	4	
$\Delta \ln TD$		-0.30* (-1.88)	-0.49*** (-3.93)	-0.34*** (-2.98)		
$\Delta \ln Y$			8.64** (2.00)			
$\Delta \ln Y^*$		-36.47** (-2.02)				
$\Delta \ln RKUR$						
KUK	1.34*** (3.66)					
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri						
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR$			
-146.79 (-1.74)	-5.80* (-1.91)	26.77* (1.79)	1.17 (0.73)			
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler						
F	ECM_{t-1}	LM	RESET	CUSUM	CUSUM²	$\bar{R}^2$
4.23*	-0.47*** (-2.90)	0.78	0.24	S	S	0.62

Not : Tablo 3.2’de belirtilen ifadeler tüm ARDL sonuç tabloları için geçerlidir.

Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015, 2016)’ya göre ticaret dengesi modelinde döviz kurunun katsayısının anlamsız çıkması döviz kuru ile ticaret dengesinin kesin bir biçimde ilişkili olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu katsayının anlamsız çıkmasının sebebi döviz kuru değişkeninin ticaret dengesi üzerindeki etkisinin simetrik özelliğe sahip olduğu varsayımı olabilmektedir. Buna göre, döviz kuruna gelen şokların değer kaybetme ve kazanma şeklinde ayrıştırılması sonucu oluşturulan modelin yeniden tahmin edilmesi önerilmektedir.

Bu çalışmada, Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015, 2016) yaklaşımı takip edilerek döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerinde asimetric etkilerinin olup olmadığını test etmek için Shin vd. (2014)’nin geliştirdiği NARDL metodolojisinden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle her ülke örneklemini için kısa ($Asim_{kısa}$) ve uzun ($Asim_{uzun}$) dönem asimetri test sonuçları sunulacaktır. Sonrasında ise, asimetri test sonuçlarına göre uygun model spesifikasyonu belirlenip sonuçlar ayrı ayrı raporlanacaktır. Asimetri testleri sonucuna göre 4 farklı model spesifikasyonu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi hem kısa hem uzun dönem için simetri (ARDL), ikincisi kısa dönem simetri uzun dönem asimetri, üçüncüsü kısa dönem asimetri uzun dönem simetri ve dördüncüsü her iki dönem asimetri olmasıdır. Tablo 3.7’de Türkiye ile

turizm ticaret partnerleri arasındaki turizm ticaret dengesi modelleri için asimetri test sonuçları verilmiştir.

Tablo 3.7: Döviz Kuru Asimetri Test Sonuçları

Ülke / Test	$Asim_{kısa}$	$Asim_{uzun}$	NARDL Model Spesifikasyonu
Almanya	4.76**	0.74	Kısa Dönem Asimetri Uzun Dönem Simetri
Rusya	21.05***	4.31**	Kısa Dönem Asimetri Uzun Dönem Asimetri
İngiltere	6.61**	0.11	Kısa Dönem Asimetri Uzun Dönem Simetri
Hollanda	-	3.23*	Kısa Dönem Simetri Uzun Dönem Asimetri
Fransa	3.55*	0.00	Kısa Dönem Asimetri Uzun Dönem Simetri

Not : Tabloda yer alan “*”, “**” ve “***” ifadeleri Wald-F istatistiğinin %10, %5 ve %1 anlam düzeylerini göstermektedir. “-“ ifadesi belirtilen döneme ait döviz kurunun anlamlı katsayıları bulunmadığından dolayı test edilememiştir.

Asimetri testi sonuçları ülkeler için uygun model spesifikasyonlarına göre Türkiye-Almanya örnekleme için kısa dönemde asimetri ancak uzun dönemde simetrisinin olduğu model tahmin edilmiştir. Tablo 3.8’de verilen tahmin sonuçlarında varsayımların ($\bar{R}^2$, LM, RESET, CUSUM ve CUSUM²) geçerli ve modelin F-istatistiği %1 anlamlılık düzeyinin üzerinde olduğu için boş hipotezin reddedildiği ve eş-bütünleşme vardır alternatif hipotezinin kabul edildiği görülmektedir. Buna göre, kısa dönemde ulusal paranın değer kazanmasının 4. gecikmede turizm ticaret dengesini iyileştirdiği ancak değer kaybetmesinin istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bağımlı değişken ile yabancı gelirin gecikmeli değerleri negatif ve istatistiksel olarak anlamlı şekilde turizm ticaret dengesini kötüleştirilmektedir. Diğer yandan, yerel gelir kısa dönemde turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu tahmin sonuçlarında, uzun dönem dikkate alındığında döviz kurunun simetrik etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bir diğer ifadeyle, döviz kurunda meydana gelen değer kazanımlarının ve kayıplarının etkileri istatistiksel olarak birbirine eşit bulunmuştur. Ancak döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunamamıştır. Bununla beraber, Türkiye’nin gelirinde %1 artış yaşanması durumunda uzun dönemde turizm ticaret dengesi %3.16 azalırken, aynı artış Almanya’nın gelirinde meydana geldiğinde denge %11 iyileştirmektedir. Bu sonuçlar teoriyle uyumludur. Ancak döviz kuruna ilişkin sonuçlar J-Eğrisi hipotezini desteklememektedir.

Tablo 3.8: Türkiye-Almanya NARDL Model Tahmin Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri									
Gecikme Sayısı	1	2	3	4					
$\Delta \ln TD$		-0.55*** (-7.44)	-0.38*** (-5.66)						
$\Delta \ln Y$	8.14*** (3.31)	9.44*** (3.89)	5.36** (2.59)						
$\Delta \ln Y^*$	-26.56*** (-4.66)	-13.45** (-2.20)							
$\Delta \ln RKUR POZ$									
$\Delta \ln RKUR NEG$									
								3.01** (2.16)	
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri									
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR$						
-84.94** (-2.39)	-3.16** (-2.50)	11.00** (2.46)	0.26 (0.58)						
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler									
F	ECM_{t-1}	LM	RESET	CUSUM	CUSUM²	$\bar{R}^2$	$Asim_{kısa}$	$Asim_{uzun}$	
11.98***	-0.71 (-6.36)***	4.97	0.03	S	S	0.90	4.76**	0.74	

Not : Uzun dönemli ilişkilerin sınanmasında serbestlik derecesinin 3 olmasından dolayı Tablo 3.2’de verilen bilgiler bu tablo için de geçerlidir.

Türkiye-Rusya örneklemini için NARDL model spesifikasyonu her iki dönem için de asimetrimin olduğu modeldir. Doğrusal olmayan ARDL modelinin sonuçları da seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Elde edilen F-istatistiği 25.13 ile üst sınır kritik değerlerinden daha büyük bulunmuştur. Kısa dönem tahmin sonuçlarına bakıldığında, bağımlı değişkenin gecikmeleri ile yerel gelirin gecikmeli değerleri turizm ticaret dengesini pozitif, yabancı gelirin ise bir gecikmeli katsayısı negatif, iki gecikmeli katsayısı ise pozitif şekilde etkilemektedir. Bununla birlikte, ulusal paranın değer kaybetmesi turizm ticaret dengesini kısa dönemde kötüleştirmesine rağmen değer kazanmasının herhangi bir etkisi bulunamamıştır. Yerel gelirin uzun dönem katsayısı istatistiksel olarak anlamsızdır. Yabancı gelirin işareti teoriyle çelişkili olarak negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre, Rusya’nın gelirinde meydana gelen %1 oranındaki artış turizm ticaret dengesinde %1.54 bozulmaya sebep olmaktadır. Döviz kuru negatif ve pozitif şoklarının ayrı birer değişken olarak ele alındığı bu modelde ulusal paranın %1 değer kaybetmesi turizm ticaret dengesini %3.24, ulusal paranın %1 değer kazanması da %2.54 iyileştirmektedir. Hata düzeltme terimi -1.47 ile turizm ticaret dengesinde meydana gelen bozulmanın, bozulmanın meydana geliş süresinden daha kısa sürede dengeye geri geldiğini göstermektedir. Bu bulgular, Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015, 2016), Bahmani-Oskooee ve Halıcıoğlu (2017)

ve Doğru vd. (2019)'nin çalışmalarındaki J-Eğrisi etkisine yönelik alternatif tanıma uyararak döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerinde kısa dönemde anlamsız veya negatif ancak uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu beklentisini doğrulamaktadır.

Tablo 3.9: Türkiye-Rusya NARDL Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri								
Gecikme Sayısı	1	2	3	4				
$\Delta \ln TD$	0.66*** (8.47)			0.28*** (4.25)				
$\Delta \ln Y$		13.01*** (4.18)						
$\Delta \ln Y^*$	-19.02*** (-2.86)	13.72** (2.15)						
$\Delta \ln KUR POZ$	-5.74*** (-4.59)							
$\Delta \ln KUR NEG$								
KUK	-0.94** (-2.67)							
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri								
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln KUR POZ$	$\ln KUR NEG$				
27.47* (1.90)	0.44 (0.51)	-1.54* (-1.81)	3.24*** (6.34)	2.54*** (4.30)				
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler								
F	ECM_{t-1}	LM	$RESET$	$CUSUM$	$CUSUM^2$	$\bar{R}^2$	$Asim_{kısa}$	$Asim_{uzun}$
25.13***	-1.47*** (-10.96)	9.57**	0.36	S	S	0.93	21.05***	4.31**

Notlar

- (i) Tabloda kat sayılara ilişkin t-istatistikleri parantez içinde verilmiştir. “****”, “***” ve “**” ifadeleri test istatistiklerine ait anlamlılık düzeylerinin sırasıyla %1, %5 ve %10 olduğunu belirtmektedir.
- (ii) Eş-bütünleşme için gerekli sabitli model F-istatistikleri 3.52 (%10), 4.01 (%5) ve 5.06 (%1) üst kritik değerleri sağlamaktadır (Pesaran vd. 2001; 300).
- (iii) Seriler arasında otokorelasyon ilişkisinin varlığı χ^2 dağılımına sahip Lagrange and Multiplier (LM) testi ile ölçülmüştür. Serbestlik derecesinin 4 olduğu model için 9.48 (%5) ve 13.27 (%1) kritik değerlerdir.
- (iv) Ramsey RESET testi χ^2 dağılımına sahiptir. Serbestlik derecesinin 1 olduğu kritik değerler 3.84 (%5) ve 5.02 (%1)'dir.
- (v) “S” göstergesi, “CUSUM” ve “CUSUM²” testleri için kısa ve uzun dönem kat sayıların istikrarlılık durumlarını ifade eder.

Kısa dönem asimetri ve uzun dönem simetrisinin olduğu bir diğer model spesifikasyonu Türkiye-İngiltere örneklemini içindir ve tahmin sonuçları Tablo 3.10'da gösterilmektedir. Model tahmini F-istatistiği 8.15 olup, seriler arasında uzun dönemli ilişki yoktur boş hipotezi %1 düzeyinde reddedilmiştir.. Kısa dönemde sadece yabancı gelirin değil, aynı zamanda yerel gelirin de istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi gözlemlenemezken bağımlı değişkenin gecikmeleri turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. Türk Lirası'nın %1 değer kaybetmesi ve %1 değer kazanması turizm

ticaret dengesini sırasıyla %4.83 ve %9.80 iyileştirmektedir. Ancak uzun dönemde açıklayıcı değişkenlerin turizm ticaret dengesi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadıkları görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, Türkiye – İngiltere turizm ticaret dengesinde ulusal paranın değer kaybının J-Eğrisi etkisi yoktur.

Tablo 3.10 : Türkiye-İngiltere NARDL Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri									
Gecikme Sayısı	0	1	2	3	4				
$\Delta \ln TD$		0.41*** (4.00)	0.19** (2.37)		0.61*** (8.92)				
$\Delta \ln Y$									
$\Delta \ln Y^*$									
$\Delta \ln KUR_{POZ}$									
	4.83* (1.86)								
$\Delta \ln KUR_{NEG}$	9.80*** (3.12)								
KUK	1.31 (1.98)*								
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri									
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR$						
8.93 (0.14)	1.12 (0.60)	1.57 (-0.24)	0.60 (0.76)						
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler									
F	ECM_{t-1}	LM	$RESET$	$CUSUM$	$CUSUM^2$	$\bar{R}^2$	$Asym_{kısa}$	$Asym_{uzun}$	
8.15***	-0.89*** (-5.46)	6.76	4.31**	S	S	0.88	6.61***	1.00	

Not: Uzun dönemli ilişkilerin sınanmasında serbestlik derecesinin 3 olmasından dolayı Tablo 3.2’de verilen bilgiler bu tablo için de geçerlidir.

Diğer örneklerden farklı olarak Türkiye-Hollanda için kısa dönemde döviz kurunun etkilerinin simetrik olduğu ancak uzun dönem için ise asimetrik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uygun model spesifikasyon tahminlerine göre F-istatistiği (5.89) üst kritik değerlerin üzerindedir. Tahmin edilen modelin kısa dönem sonuçları dikkate alındığında turizm ticaret dengesi kendi ve yabancı gelir gecikmeleri tarafından negatif etkilenirken yerel gelirin artmasından pozitif bir şekilde etkilendiği tespit edilmiştir. Bir diğer ifadeyle, gelir değişkenlerinin kısa dönemdeki katsayıları teoriyle uyumlu değildir. Ayrıca test sonuçlarında, kısa dönem döviz kurunun bağımlı değişken üzerinde anlamlı etkisi bulunmadığından dolayı katsayıları raporlanmamıştır. Diğer taraftan, uzun dönemde her iki gelir değişkenleri turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. Buna göre yerel ve yabancı gelirdeki %1’lik artışlar turizm ticaret dengesinde sırasıyla %11.39 ve

%27.17 yükselmeye neden olmaktadır. Benzer şekilde TL'nin %1 değer kazanması turizm ticaret dengesini %9.06 iyileştirmektedir. Ancak TL'nin değer kaybetmesi turizm ticaret dengesi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerinde kısa dönem negatif veya anlamsız, uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olması J-Eğrisi etkisinin varlığı için alternatif bir tanım ifade edilmektedir. Buna göre sonuçlar beklentiyle uyumlu olarak J-Eğrisi hipotezini desteklemektedir.

Tablo 3.11 : Türkiye-Hollanda NARDL Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri								
Gecikme Sayısı	0	1	2	3	4			
$\Delta \ln TD$		-0.42** (-2.37)	-0.52*** (-3.08)	-0.42*** (-2.93)	0.23** (2.21)			
$\Delta \ln Y$				8.37* (1.93)	12.32*** (2.77)			
$\Delta \ln Y^*$		-38.62*** (-2.88)		-51.17*** (-3.29)	-33.59** (-2.15)			
$\Delta \ln KUR$								
KUK	1.70*** (2.71)							
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri								
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR POZ$	$\ln RKUR NEG$				
-206.17*** (-2.78)	11.39** (2.38)	27.17** (2.34)	-1.74 (-0.78)	9.06*** (3.68)				
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler								
F	ECM_{t-1}	LM	$RESET$	$CUSUM$	$CUSUM^2$	$\bar{R}^2$	$Asym_{kısa}$	$Asym_{uzun}$
5.89***	-0.39** (-2.55)	6.02	0.31	S	S	0.80	-	3.23*

Not : Tablo 3.9'da belirtilen ifadeler uzun dönemde asimetri özelliğe sahip olan model sonuçları için geçerlidir. “-” ifadesi kısa dönemde döviz kurunun anlamlı etkisi bulunmadığı için asimetrisinin varlığının ölçülemediğini göstermektedir.

Türkiye-Fransa örnekleme NARDL modeli tahmin sonuçları Tablo 3.12'de verilmektedir. Asimetri testi sonuçlarına göre bu örneklem için kısa dönem asimetri uzun dönemde simetri özelliği bulunmuştur. Tahmin edilen model için F-istatistiği 4.87 ile %5 anlamlılık düzeyini sağlayan kritik değer üzerinde olduğu için seriler arasında uzun dönemli eş-bütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Modelin kısa dönem dinamikleri dikkate alındığında bağımlı değişkenin gecikmeleri ve Fransa'nın geliri turizm ticaret dengesini kötüleştirirken; Türkiye'nin gelirinin birinci ve ikinci gecikmeleri turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. TL'nin değer kazanması kısa dönemde anlamlı etkiye sahip olmamasına rağmen TL'nin değer kaybetmesi kısa dönemde turizm ticaret dengesini

pozitif ve anlamlı şekilde etkilemektedir. Ancak bu sonuç turizm ticaret dengesi üzerindeki kısa dönem için Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015) yaklaşımı J-Eğrisi hipotezi ile uyumlu değildir. Türk Lirası'nın değer kaybetmesinin kısa dönemdeki anlamlı etkisi uzun dönemde devam etmemektedir. Döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki uzun dönemli etkisi ise istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Ayrıca yerel gelirden meydana gelen %1 düzeyinde artış turizm ticaret dengesini %8.22 azaltırken, yabancı gelirden %1'lik artış turizm ticaret dengesini %38.75 iyileştirmektedir. Buna göre uzun dönemde sadece gelir değişkenleri beklentileri doğrulamaktadır.

Tablo 3.12: Türkiye-Fransa NARDL Sonuçları

Panel A – Kısa Dönem Katsayı Tahminleri								
Gecikme Sayısı	0	1	2	3	4			
$\Delta \ln TD$		-0.34** (-2.17)	-0.52*** (-4.30)	-0.40*** (-3.42)				
$\Delta \ln Y$		10.74** (2.03)	11.26** (2.60)					
$\Delta \ln Y^*$		-56.87** (-2.65)						
$\Delta \ln RKUR POZ$			5.14* (1.91)					
$\Delta \ln RKUR NEG$								
KUK	1.33*** (3.69)							
Panel B – Uzun Dönem Katsayı Tahminleri								
Sabit	$\ln Y$	$\ln Y^*$	$\ln RKUR$					
-208.25** (-2.41)	-8.22** (-2.58)	38.75** (2.46)	0.61 (0.36)					
Panel C - Tanımlayıcı İstatistikler								
F	ECM_{t-1}	LM	$RESET$	$CUSUM$	$CUSUM^2$	$\bar{R}^2$	$Asym_{kısa}$	$Asym_{uzun}$
4.87**	-0.46*** (-2.91)	1.88	0.04	S	S	0.66	3.55*	0.00

Not: Uzun dönemli ilişkilerin sınanmasında serbestlik derecesinin 3 olmasından dolayı Tablo 3.2'de verilen bilgiler bu tablo için de geçerlidir.

3.5. Ampirik Değerlendirme

Çalışmanın bu aşamasında, bir önceki alt başlıkta yapılmış olan ekonometrik analizler sonucu elde edilen bulgular için öncelikle döviz kuru turizm ticaret dengesine ilişkin hazırlanan Tablo 3.13 tanıtılacak ve değerlendirilecektir. Sonrasında tüm ikili turizm ticaret dengesi modelleri için asimetrik etkilerin olduğu uygun model

spesifikasyonları için elde edilen tahminler ışığında genel değerlendirme ve politika önerileri sunulacaktır.

Döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada sonuçlar ülke örneklemelerine ve tahmin yöntemine göre değişmektedir. İkili döviz kurunda meydana gelen değişikliklerin, Türkiye'nin en önemli turizm partnerleri Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile arasındaki turizm ticaret dengesi üzerindeki etkileri Tablo 3.13'te özet olarak verilmiştir. J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğinin araştırıldığı bu çalışmada döviz kurunun turizm ticaret dengesini kısa dönemde anlamsız veya negatif, uzun dönemde ise pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı şekilde etkilemesi beklenmektedir. Ayrıca Rose ve Yellen (1989) döviz kurunun kısa dönemdeki uzun gecikmelerinin (üçüncü gecikme ve daha uzun gecikmelerinde) pozitif ve anlamlı olmasının da teoriyle bağdaştığını ifade etmişlerdir. Buna göre döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisinin simetrik olduğu varsayıldığında 5 ülkeden yalnızca Türkiye-Rusya için J-Eğrisi hipotezi geçerli iken, asimetrik etkiler dikkate alındığında Türkiye-Rusya örneğine ek olarak Türkiye-Hollanda için de J-Eğrisi hipotezi geçerli bulunmuştur.

Türkiye – Almanya örnekleme için hem ARDL hem de NARDL yöntemi sonuçlarında J-Eğrisi hipotezi desteklenmemektedir. Ancak ARDL modelindeki döviz kurunun kısa dönemdeki pozitif etkisinin, asimetrik etkiler dikkate alındığında Türk Lirası'nın değer kazanmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Kısa vadede TL'nin değer kazanması ile Türkiye'nin daha pahalı hale gelmesi yabancıların Türkiye'yi tercih etmelerine engel oluşturmamaktadır. Bununla birlikte, Türkiye vatandaşları için yabancı ülkelere seyahat etmek görece olarak ucuzladığı halde talebin fazla artmadığı anlamına gelmektedir. Türkiye – Rusya örneğinde iki yöntem sonuçları da J-Eğrisi teorisini desteklemektedir. Burada kısa dönemdeki kötüleşmenin etkisi Türk Lirası'nın değer kaybetmesinden kaynaklandığı NARDL tahmin sonuçlarında görülmektedir. Aynı şekilde uzun dönem asimetrik katsayıların etkisi simetrik katsayıyla uyumlu olarak pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ancak bu iki etkinin büyüklük olarak birbirinden farklı olduğu uzun dönem asimetri testi sonucunda ortaya çıkmıştır. Kısa dönem asimetri, uzun dönem simetri spesifikasyonuna sahip bir diğer örneklem Türkiye – İngiltere sonuçlarında döviz kurunun etkileri sadece kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ancak bu katsayıların işaretleri teoriyle uyuşmamaktadır. İngiliz turistlerin Türkiye'ye olan turizm talebi uzun vadede döviz kuru değişimlerinden etkilenmemektedir. Ancak Türkiye'de turizmin pahalı veya ucuz hale gelmesi

farketmeksizin (TL'nin değer kaybetmesi veya kazanması) kısa dönemde İngiliz turistlerin Türkiye'ye olan turizm talebini artırmaktadır. Diğer örneklerden farklı olarak Türkiye – Hollanda ARDL sonuçlarında hem kısa hem de uzun dönemde ikili döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Fakat NARDL yöntemi dikkate alındığında sonuçlar kısa dönemde ARDL sonuçları ile uyumlu iken, uzun dönemde TL'nin değer kazanmasının turizm ticaret dengesini iyileştirdiğini göstermektedir. Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015) döviz kurunun kısa dönemde anlamsız veya negatif, uzun dönemde anlamlı ve pozitif etkilerini J-Eğrisi etkisi olarak yorumlamaktadır. Buna göre, uzun vadede kurdaki bu pozitif etki Türkiye – Hollanda arasındaki turizm ticaret dengesinde J-Eğrisi etkisinin var olduğunu göstermektedir. Burada simetrik analiz yöntemlerin yanı sıra asimetrik etkilerin de dikkate alınması arasındaki fark açıkça görülmektedir. Çünkü simetrik modelde döviz kurunun anlamlı etkisi görülmezken, asimetrik modelde negatif ve pozitif bileşenlerine ayrıştırılması sonucu gerçekte istatistiksel olarak anlamlı etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde Türkiye – Fransa örneği için doğrusal model sonuçlarında kısa ve uzun dönem için döviz kurunun anlamlı katsayılar sahip olmadığı görülmektedir. Doğrusal olmayan model ile döviz kurunun pozitif ve negatif şokların etkileri ayrı ayrı değerlendirildiğinde kısa dönemde TL'nin değer kazanmasının turizm ticaret dengesi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunamazken değer kaybetmesinin turizm ticaret dengesini iyileştirdiği tespit edilmiştir. Bu bulgular her ne kadar Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015) tanımına uymasa da döviz kurunun ikili turizm ticaret dengesi üzerindeki etkilerine yönelik önemli bilgiler sunmaktadır. Bu noktada söz konusu katsayının yüksek olması, Türkiye'de turizmin ucuzlaması ile Fransız vatandaşların turizm taleplerinde ciddi bir artışa veya Türkiye vatandaşlarının Fransa seyahatlerinin pahalılaşması nedeniyle Fransa'yı artık daha az tercih etmelerine neden olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan, uzun dönem katsayısına bakıldığında, doğrusal modele paralel olarak döviz kurunun katsayısının anlamsız olduğu görülmektedir. Ayrıca, döviz kurunun Türkiye'nin Almanya, İngiltere ve Fransa ile arasındaki turizm ticaret dengesinde uzun dönemde herhangi bir etkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. 13: Türkiye'nin İkili Turizm Ticaret Dengesi Üzerinde Döviz Kurunun Simetrik ve Asimetrik Etkileri

Tahmin Yöntemi	ARDL			NARDL				
	Kısa Dönem	Uzun Dönem	J-Eğrisi Özelliği	Kısa Dönem		Uzun Dönem		J-Eğrisi Özelliği
				Değer Kazanma	Değer Kaybetme	Değer Kazanma	Değer Kaybetme	
Türkiye - Almanya	+	A	×	+	A	A		×
Türkiye - Rusya	-	+	√	A	-	+	+	√
Türkiye - İngiltere	+	A	×	+	+	A		×
Türkiye - Hollanda	A	A	×	A		+	A	√
Türkiye - Fransa	A	A	×	A	+	A		×

Not : Tabloda yer alan “-“ ve “+” işaretleri döviz kurunun ticaret dengesi üzerindeki anlamlı etkisinin sırasıyla negatif ve pozitif olduğunu göstermektedir. “A” ifadesi ilgili döneme ait döviz kurunun katsayılarının istatistiksel olarak anlamsız bulunduğunu belirtmektedir. NARDL analiz sonuçlarında döviz kurunun simetrik özelliğe sahip olduğu dönemler tek bir hücre içinde sunulmuştur.

Döviz kurunun simetrik ve asimetrik etkilerinin birlikte ele alındığı NARDL analizi sonuçlarında döviz kurunun yanı sıra turizm ticaret dengesinin diğer belirleyicileri olarak yerel ve yabancı gelirler dikkate alınmıştır. Bu değişkenlere ait katsayılar incelendiğinde beklentilerle büyük ölçüde uyumlu olduğu görülmektedir. Türkiye ve Almanya'nın gelirleri arttığında kısa dönemde birbirlerine olan turizm taleplerinin artmadığına işaret etmektedir. Bunun sebebi kişilerin yurtdışı seyahat planlarını, ulaşım için gerekli bilet işlemlerini ve çalıştıkları kurumdaki izin işlemlerini daha önceden düzenlemeleri ve harcama öncelikleri olduğu düşünülebilir. Bu uyarlanma sonrası uzun dönem katsayıları turizm ticaret dengesi yaklaşımı ile uyumludur. Bu politikalar Alman turistlerin Türkiye'yi ziyaret etmedeki temel amaçlarına göre düzenlendiğinde gezi, eğlence ve iş bağlantıları sağlamak, turizm alanındaki servisin kalitesini artırmak ve yeni iş alanları oluşturmak üzerine yapılabilir. Buna göre Avrupa'nın en gelişmiş ve dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biri olan Almanya'nın mevcut teknolojik kapasitesi ve beşeri sermaye birikimiyle yaratacağı gelir büyümesinden turizm yoluyla Türkiye'nin de daha fazla pay alabilmesi için özellikle de üst gelir grubundaki Alman turistleri Türkiye'ye çekmeye yönelik ilave politikalar uygulanması gerekmektedir.

Diğer yandan Türkiye – Rusya örneğinde kısa dönem yerel gelir turizm ticaret dengesini iyileştirirken, yabancı gelirin ise birinci gecikmeli değeri turizm ticaret dengesini kötüleştirirken ikinci gecikmesi iyileştirmektedir. Bu durum Rus turistlerin gelirleri arttığında yurtdışı turizm taleplerinin uyarlanma süresinin kısa olduğunu ifade etmektedir. Uzun döneme bakıldığında ise yerel gelirin etkisi anlamsız bulunmuştur. Rusya'nın geliri turizm ticaret dengesi üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Buna göre Rus turistlerin geliri arttığında Türkiye'ye olan turizm taleplerini azalttıkları ifade edilebilir. Ancak söz konusu dönemde Rusya'dan yurtdışına olan turizm talebinin arttığı görülmektedir (EKLER). Bu durum Rus turistlerin gelirleri arttığında turizm taleplerinin Türkiye'den farklı ülkelere kaydığına işaret etmektedir. Burada Rusların Türkiye'yi ziyaret etmedeki temel amaçları da düşünülerek, eğlence ve gezi amaçlı turistik işletmelerin sayısı ve niteliklerinin artırılması ve Rusya ile olan ticaret ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik çeşitli aksiyonların alınması Rusya'nın Türkiye'ye olan turizm talebinin artmasına yardımcı olabilir.

Yerel ve yabancı gelirlerin Türkiye'nin İngiltere ile arasındaki turizm ticaret dengesi üzerinde kısa dönem anlamlı etkileri bulunamamıştır. Bununla beraber, uzun döneme bakıldığında kısa dönemde olduğu gibi Türkiye ve İngiltere'nin gelirleri istatistiksel olarak anlamsızdır. İngiliz vatandaşların gelirlerinin artması sonucu turizm taleplerinin artmaması yurtdışı turizmini lüks bir faaliyet olarak algıladıkları görüşünü desteklemektedir (Witt ve Martin, 1987:26). Ancak İngiliz turistlerin turizm talebi sürekli artış göstermektedir (EKLER). Bu durum İngiltere tarafından Türkiye'ye olan turizm talebinin öncekilere kıyasla değişmediği veya artmadığı olarak yorumlanabilir. Bu noktada Türkiye'yi daha cazip turizm merkezi haline getirerek İngiliz turistlerin gelirleri arttığında bu artıştan pay almak adına çeşitli politik aksiyonlar alınabilir. Turistik gezi için alınan vergi indirimleri, yurtdışı paket-tur satışları yapan işletmelere düşük döviz kuru uygulamaları, vize muafiyetleri, hizmet kalitesinin artırılması, turizm alanındaki personellerin eğitim alarak gelişimlerinin sağlanması vb uygulamalar bunlardan bazılarıdır.

Bir diğer örneklem Türkiye – Hollanda için yerel ve yabancı değişkenlerin kısa dönem etkileri Türkiye – Almanya örneğine benzer şekilde gerçekleşmiştir. Yurtdışına yapılacak olan turistik geziler için kişilerin daha öncesinden yaptıkları rezervasyonlar, uçak biletleri ve izin işlemlerinden dolayı gelir artışının kısa dönemde turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisi beklenti ile uyumlu olmayabilmektedir. Aynı zamanda bireylerin gelirleri arttığında harcama önceliklerine göre talepleri

şekillenmektedir. Burada yurtdışı turizm talebi harcama öncelikleri arasında ilk sırada yer almayabilir. Yerel ve yabancı gelirin turizm ticaret dengesi üzerindeki uzun dönem etkilerinde ise yerel gelirin katsayısı turizm ticaret dengesi yaklaşımı ile çelişmekte iken, yabancı gelirin katsayısı uyumlu bulunmuştur. Buna göre, Hollandalı vatandaşların gelirleri arttığında kısa dönemde tercihlerin uyarlanması sonrası uzun dönemde beklentiyle uyumlu sonuçlar elde edilmiştir. Burada Türkiye'yi tercih eden Hollandalı turistlerin daha çok eğlence, gezi vb faaliyetlere katılmak amacı taşıması düşünüldüğünde Türkiye'de turistlere sağlanan servis kalitesinin artırılması, özellikle turizm hareketlerinin yoğun olduğu dönemlerde ulaşımı kolaylaştırmak için bazı aksiyonların alınması ve eğlenceye yönelik hizmet veren işletmelerin desteklenmesi Hollanda'nın dış turizm talebinden daha fazla pay alınmasını sağlayabilir.

Benzer şekilde Fransa'nın Türkiye'ye olan turizm talebinde yerel ve yabancı gelir değişkenlerinin kısa ve uzun dönem etkileri Türkiye – Almaya ile Türkiye – Hollanda örneklemlerinde olduğu gibidir. Burada Fransa'nın gelirinin kısa ve uzun dönem esnekliklerinin oldukça yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum için kısa dönemde Fransız vatandaşların harcama öncelikleri arasında turizmin daha gerilerde olduğu yorumu yapılabilir. Aynı şekilde Fransız turistlerin yurtdışı turizm talebi için daha önceden planlama yaptıkları bu nedenle gelirden yeni bir artış meydana geldiğinde turizm talebi için ileri bir tarih seçildiği de düşünülebilir. Ancak, uzun dönemde beklentiyle uyumlu olduğu görülmektedir. Beklentiyle uyumlu sonuçlar elde edilse de Türkiye'nin Fransa'nın yurtdışı turizm talebinden daha fazla pay alabilmesi adına Fransız turistlerin Türkiye'de en çok tercih ettikleri bölgelerde gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyet etkinliklerinin çeşitlendirilmesi gibi aksiyonlar alınabilir.

Tüm bu durumlardan bağımsız olarak, uluslararası turizmde ülkeler arasındaki sosyal ve siyasi ilişkilerde oldukça belirleyici olmaktadır. Ülkelerde çeşitli terör olaylarının meydana gelmesi, diğer ülkelerle dış ilişkilerde gerilimlerin yaşanması ve ülkenin yurtdışında tanıtımına yönelik olumsuz ifade ve söylemlerin yapılması ilgili ülkeye olan turizm talebinde azalmaya neden olabilmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de özellikle 2010 yılından itibaren artan terör olayları Türkiye'ye gelmek isteyen yabancı turistlerin tercihlerini olumsuz etkileyebilmektedir. Fransa'nın Ermeni Soykırımını Yasa Tasarısı'nı onaylaması ile Türkiye – Fransa ilişkilerinde gerilimin tırmanması da Fransa'nın Türkiye vatandaşlarının turizm taleplerinde azalmaya neden olabilmektedir. Benzer şekilde Türkiye'nin Dışişleri Bakanı'nın Hollanda'ya yapacağı uçuş izninin iptali sonrası Türkiye – Hollanda arasındaki ilişkilerin bozulması ülkeler arasındaki turizm

ilişkilerini etkilemiştir. Bununla beraber Türkiye – Rusya arasında 2015 yılı uçak krizi ve 2016 yılı büyükelçi cinayeti ile ikili ilişkilerin tırmanması ile Rus hükümetin vatandaşlarına Türkiye’ye turistik seyahat düzenlememeleri konusundaki söylemleri hem ikili turizm ilişkilerini negatif etkilemesine hem de Türkiye’nin uluslararası platformda imajının zedelenmesine neden olabilmektedir.

Sonuç olarak, hem ülke içinde hem de dışarıda meydana gelen siyasi krizlerin doğrudan ve döviz kuru üzerinden de dolaylı olarak ikili turizm ilişkilerini etkilediği söylenebilir. Bu nedenle de gerekli önlemlerin alınması Türkiye’nin cari açığının finansmanına son derece önemli katkıları olan turizm kalemi için hayati öneme sahiptir.

SONUÇ

Ödemeler bilançosu kalemlerinden cari işlemler hesabı ülkelerin makroekonomik performanslarını ölçmede en çok dikkate alınan hesaplardan biridir. Dar anlamda ülkelerin cari yıl içinde yurtiçi yerleşiklerinin yabancılarla gerçekleştirdiği mal ve hizmet ithalatı, mal ve hizmet ihracatını aştığında cari işlemler hesabı açık vermektedir. Bu açıkların kalıcı olmasını önlemek adına cari işlemler hesabının bazı kalemlerindeki hareketler ve bunların denkleşme mekanizmaları diğerlerine kıyasla daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri de dış ticaret dengesi kalemidir. Ülkeler dış ticaret fazlası vererek cari işlemler hesabında meydana gelen açıkları gidermeye çalışmaktadırlar. Ancak dış ticaret fazlası vermek için alınan kısıtlayıcı önlemlere karşı diğer ülkelerin misilleme yapması sonucu istenilen amaca ulaşılamayabilir. Bu nedenle, bir harcama kaydırıcı politika aracı olarak döviz kurunun kullanılması daha avantajlı olmaktadır. Bu sayede ülkeler dış ticaret dengesinde iyileşme sağlayabilmektedirler.

Döviz kurunun dış ticaret dengesini iyileştirmek için kullanılması fikri ilk kez 1920'li yılların başında tartışılmaya başlanmıştır. İlk teorik yaklaşım Alfred Marshall (1923) tarafından ileri sürülen ve Abba Lerner (1944) tarafından geliştirilen talebin fiyat esnekliği kavramı üzerinden açıklanan Marshall-Lerner (M-L) koşuludur. Bu yaklaşımda ulusal paranın değer kaybetmesi sonucu yerel ülke ihracat arz esnekliği ile yabancı ülke ithalat talep esnekliğinin toplamının mutlak değerinin 1'den büyük olması durumunda ulusal paranın değer kaybının ülkenin dış ticaret dengesini uzun dönemde iyileştireceği savunulmaktadır. Ancak M-L koşulu ulusal paranın değer kaybının yalnızca uzun dönem etkilerine yönelik bir argüman ortaya koymaktadır. Bu noktada Magee (1973) kısa dönemde döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin farklılaşabileceğini iddia etmiştir. Magee (1973)'ye göre ülkeler dış ticaret işlemlerinde döviz ile işlem yaptıkları için ulusal paranın değer kaybetmesi ile kısa dönemde ticaret dengesi kötüleşecektir. Buna göre, ulusal para değer kaybetmeden önce yapılan ticaret sözleşmelerinin olması, döviz kuru geçişkenliğinden dolayı ithal malların fiyatlarının artması ve ucuz yerli mallarına olan talebin kısa dönemde hemen artmaması ticaret dengesini olumsuz etkilemektedir. Bu olumsuz etki uzun dönemde pahalı hale gelen ithalatın azalması ve ucuzlayan ihracatın artmasıyla birlikte ortadan kalkmaktadır. Benzer şekilde, Junz ve Rhomberg (1973) ulusal paranın değer kaybı sonrası ticaret dengesinde

kısa dönemde kötüleşmeye neden olan bu gecikmeleri (i) tanıma gecikmesi, (ii) karar gecikmesi, (iii) teslimat gecikmesi, (iv) ikame gecikmesi ve (v) üretim gecikmesi olarak tanımlamışlardır. Literatürde bu yaklaşım J-Eğrisi hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Buna göre, ulusal paranın değer kaybının kısa dönemde ticaret dengesi üzerinde negatif etkisi olmakla birlikte, uzun dönemde bu etkilerin ortadan kalkacağı ve ticaret dengesinin pozitif etkileneceği savunulmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde J-Eğrisi hipotezine yönelik ampirik literatürünün gelişimi sunulmuştur. Döviz kuru ile ticaret dengesi ilişkisi üzerine sayısız çalışma bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu çalışmaların oldukça büyük bir çoğunluğu mal ticareti üzerine odaklanmaktadır. Diğer yandan, 1980’li yıllardan itibaren teknoloji, telekomünikasyon ve ulaşımda yaşanan önemli gelişmeler neticesinde dünya çok daha entegre bir hal almıştır. Bu gelişmelerle birlikte cari işlemler hesabının alt kalemlerinden biri olan turizm son kırk yılın en çok dikkat çeken sektörlerinden biri haline gelmiştir. Uluslararası turizmin yaygınlaşması ve gelişmesi ülkeler için istihdamı ve ikincil sektörlerde üretimi artırmasının yanı sıra ülkelere önemli ölçüde döviz girişi sağlamaktadır. Bu bağlamda kronik cari işlemler hesabı açığına sahip ülkeler bu açıkları turizmden elde edilen döviz girişleri ile finanse etme imkânına kavuşmaktadırlar.

Gelişmekte olan ülke gruplarından Türkiye çok uzun yıllardır cari işlemler hesabı açık veren ülkelerden biridir. Türkiye için turizmden elde edilen döviz kazançları cari işlemler hesabı açıklarını kapatmada hayati önem taşımaktadır. Bununla birlikte döviz kuru turizm ticaret dengesi modellerinin en önemli belirleyicilerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Buna göre, ulusal para değer kaybettiğinde Türkiye’deki turizm daha ucuz hale geleceğinden dolayı yabancıların Türkiye’ye olan turizm talebinin artması ve uzun dönemde turizm ticaret dengesinin iyileşmesi beklenmektedir. Öte yandan, kısa dönemde Türkiye’den yurtdışına giden turistler seyahat planlarını daha önceden yapmış oldukları için daha fazla harcama yapmak zorunda kalacaklardır. Böylece Türkiye’nin turizm ticaret dengesi kısa dönemde kötüleşirken, uzun dönemde iyileşmesi beklenmektedir. 2000’li yıllarla birlikte Türk Lirasının diğer para birimleri karşısındaki değerinde oldukça önemli değişimler yaşanmıştır. 2003-2019 periyodu için Türk Lirası yabancı para birimleri Ruble, Pound, Dolar ve Euro karşısında sırasıyla 3.1, 8.8, 11.4 ve 12.4 kat değer kaybetmiştir. Özellikle kriz yıllarında yaşanan sert değer kayıpları TL’nin kırılgan bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu noktada Türkiye’nin turizm ticaret dengesinde döviz kurunun rolünün analiz edilmesi son derece önemlidir.

Bu çalışmada Türkiye'nin en önemli turizm partnerleri Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile arasındaki ikili döviz kuru ve turizm ticaret dengesi ilişkisi 2003Ç1-2019Ç4 periyodu için incelenmiştir. Burada bu 5 ülkenin seçilmesinde 1996 yılından itibaren Türkiye'ye en çok turist gönderen ülkeler olmalarına dikkat edilmiştir. Ayrıca seçilen dönemin temel sebebi analizde kullanılan verilerin söz konusu dönem için en güncel şekilde değerlendirilmek istenmesidir. Bu çalışmanın literatüre ilk katkısı toplulaştırma sapmasından kaçınmak ve politika yapıcılara nokta atışı tespitler sağlamak için döviz kuru ve turizm ticaret dengesi ilişkisini ikili veri seti kullanarak incelemektir. Döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin simetri varsayımı ile yapılması bu ilişkinin doğasını ortaya koymada eksik kalabilmektedir. Bu noktada, döviz kurunun asimetric etkilere de sahip olabileceğini dikkate almak döviz kuru ve turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkinin daha detaylı ve doğru analiz edilmesine olanak sağlayabilmektedir. Çalışmanın literatüre ikinci katkısı ise döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki simetric ve asimetric etkilerinin birlikte analiz edilmesidir.

J-Eğrisi hipotezinin geçerliliğinin araştırıldığı bu çalışmanın ikinci bölümünde turizmin dünya ve Türkiye ekonomisindeki yeri betimsel analizlerle okuyucuya sunulmuştur. Buna göre, 2019 yılında dünyada uluslararası turistik seyahat düzenleyen kişi sayısı 2.3 milyar kişi olarak gerçekleşmiştir. Bununla beraber, söz konusu dönemde turizm ticareti 3.3 trilyon dolar değere ulaşmıştır. Öte yandan, turizmin Türkiye ekonomisindeki yeri incelendiğinde 2019 yılı özelinde bazı önemli çıkarımlar şu şekildedir:

- i) Türkiye 1995-2019 dönemi ortalama turist sayısına göre dünyada en fazla turist çeken 13. ülkedir.
- ii) Turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı %3.9'a ulaşmıştır,
- iii) Dünya Bankası'nın gelecek yıllar için yapmış olduğu tahminlere göre Türkiye'de turizmin GSMH içindeki payının giderek artacağı ifade edilmektedir.
- iv) Turizm ticareti toplam mal ve hizmet ticareti içinde %7.4 paya sahiptir,
- v) Türkiye'de istihdam edilen kişilerin %8.1'i turizm sektöründe yer almaktadır,
- vi) Geçmişten günümüze Türkiye'nin turizm ticaret dengesi sürekli olarak fazla vermektedir.

Türkiye'nin Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile turizm ilişkileri incelendiğinde bu ülkelerden Türkiye'ye turistik seyahat düzenleyen kişilerin ziyaret amaçları (turist profilleri) dikkat çekmektedir. Öncelikle bu 5 ülkeden Türkiye'ye gelen

turistlerin temel ziyaret amaçlarının başında gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetlere katılmak gelmektedir. İkinci temel sebep ise arkadaş veya akraba ziyaretinde bulunmaktır. Benzer şekilde, Türkiye’den bu ülkelere giden turistlerin ziyaret amaçları ise farklılaşmaktadır. Buna göre Almanya’yı tercih eden turistler arkadaş veya akraba ziyaretinde bulunmak amacıyla seyahat etmektedirler. Rusya ve İngiltere durumları için Türkiye vatandaşları iş bağlantıları sağlamak veya geliştirmek amacıyla bu ülkeleri tercih etmektedirler. Hollanda ve Fransa örneklerinde ise Türk turistler seyahatlerini temelde gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetlere katılmak amacıyla düzenlemektedirler. Türk turistlerin bu ülkeleri ziyaret etmelerindeki ikinci amaçlar iş bağlantısı (Almanya) sağlamak, gezi ile eğlence (Rusya ve İngiltere) ve arkadaş veya akraba (Hollanda ve Fransa) ziyaretleridir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi incelemek üzere izlenen ampirik metodoloji ve analiz sonuçları sunulmuştur. Bu bağlamda Türkiye ile Almanya, Rusya, İngiltere, Hollanda ve Fransa için Cheng (2020) makalesindeki “*ticaret dengesi modeli*” tahmin edilmiştir. Modelde yer alan turizm ticaret dengesi, ilgili ülkeden Türkiye’ye gelen yabancı turist sayısının Türkiye’den o ülkeye giden vatandaş sayısına bölümü olarak tanımlanmıştır. Yerel ve yabancı gelir değişkenler satın alma gücü paritesine göre düzenlenmiş reel olarak ele alınmıştır. Reel döviz kuru, bir birim yabancı paraya karşılık gelen Türk Lirası olarak yerel ve yabancı tüketici fiyatlarıyla düzenlenmiştir.

Bu çalışmada ikili döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkinin yapısını incelemek için doğrusal ve doğrusal olmayan ARDL metodolojileri uygulanmıştır. Bu yaklaşımlar modelde yer alan değişkenlerin I(0) veya I(1) sürece sahip olduğuna bakılmaksızın uygulanabilmektedir. Ancak serilerin I(2) sürece sahip olmadığını göstermek için bu yöntemlerden önce Genişletilmiş Dickey-Fuller birim kök testi uygulanmıştır. İlk olarak seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olup olmadığını test etmek adına kısa ve uzun dönem etkileri birlikte değerlendiren ARDL modeli tahmin sonuçları verilmiştir. Ancak doğrusal model sonuçlarında döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunamayabilir. Bu durum, Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015)’nin belirttiği gibi döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkilerinin simetrik olarak değerlendirilmesinden kaynaklanabilmektedir. Döviz kuru-turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkinin doğasını daha iyi anlamak adına döviz kurunun simetrik etkileri ile beraber asimetric etkilerinin de dikkate alınması oldukça önemlidir. Buna göre, döviz kuru ile turizm ticaret dengesi

arasındaki ilişkiyi hem ARDL hem de NARDL ile incelemek bu ilişkinin doğasını daha doğru şekilde ortaya konulmasını sağlar. Bu bağlamda, döviz kuru ve turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi daha detaylı ve doğru şekilde inceleyebilmek için ARDL ve NARDL analizleri gerçekleştirilmiştir.

Ampirik bulgulara göre Türkiye ve 5 ülke örneklemi için serilerden hiçbirinin I(2) sürece sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. İkili döviz kuru ile turizm ticaret dengesi arasındaki ilişkinin döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisinin simetrik olduğu varsayımına dayanan modelin ARDL analizi ile tahmin sonuçlarına göre J-Eğrisi teorisi sadece Türkiye – Rusya için geçerli bulunmuştur. Ancak döviz kurunun simetrik etkilerinin yanı sıra asimetric etkilerinin de olabileceği göz önünde bulundurulduğunda sonuçlar değişmektedir. Buna göre, Türkiye'nin Almanya, İngiltere ve Fransa ile arasındaki turizm ticaret dengesinde kısa dönemde asimetri bulunurken Hollanda için bu durum uzun dönem asimetri olarak tespit edilmiştir. Bununla beraber, Türkiye – Rusya örneğinde hem kısa hem de uzun dönemde asimetri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uygun model spesifikasyonlarına göre tahmin edilen NARDL sonuçlarında:

- Türkiye ile turizm ticaret partnerleri arasındaki turizm ticaret dengesini kısa dönemde Türkiye'nin gelirindeki %1'lik artış (Türkiye-İngiltere modeli hariç) %8 ile %13 arasında değişen oranlarda artırmaktadır. Tahmin edilen modellerde bağımlı değişkenin Gelen Turist Sayısı / Giden Vatandaş Sayısı şeklinde tanımlanması nedeniyle elde edilen bu bulgu teorik beklentiye uymamaktadır.
- Uzun dönemde ise Türkiye'nin gelirinde %1 artış meydana geldiğinde turizm ticaret dengesi Türkiye – Almanya için %3 ve Türkiye – Fransa için %8 oranlarında kötüleşirken, Türkiye – Hollanda örneği için %11 iyileşmektedir. Ancak, yerel gelir artışının Türkiye'nin Rusya ve İngiltere ile arasındaki turizm ticaret dengesinde anlamlı bir etkisi yoktur. Bu durum, Türkiye vatandaşlarının gelirleri arttığında kısa dönemde yurtdışı turizm taleplerinin (Türkiye – İngiltere hariç) artmadığına işaret ederken uzun dönemde ise bu etkinin tersine döndüğü sadece iki örneklem tespit edilmiştir. Öte yandan, uzun dönem etkiler dikkate alındığında Türkiye vatandaşlarının Almanya ve Fransa'ya olan turizm talepleri artarken Hollanda'ya olan turizm talebi azalttığı düşünülebilir. Bununla birlikte, yerel gelirin Türkiye'nin İngiltere ve Rusya ile arasındaki turizm ticaret dengesi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Bu noktada, yurtdışına giden Türkiye vatandaşlarının seyahat amaçları göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'de gezi ve eğlence alanındaki turistik faaliyetlerin

artırılması ile bu amaçla yurtdışına giden Türkiye vatandaşlarının yurtiçinde bu faaliyetleri gerçekleştirmesi sağlanabilir. Bununla birlikte, Türkiye'nin vize konusunda yurtdışı vatandaşlarına esneklikler sağlaması ile yurtdışındaki arkadaş ve akrabaların Türkiye'ye ziyarete gelmelerinin önü açılabilir. Bu sayede arkadaş ve akraba ziyareti amacıyla yurtdışına çıkan Türkiye vatandaşlarının talebi azaltılabilir.

- Yabancı ülkelerin gelirlerinde meydana gelen %1'lik artış kısa dönemde turizm ticaret dengesini (Türkiye-İngiltere modeli hariç) %13 ile %57 arasında değişen şekilde kötüleştirmektedir. Kısa vadede elde edilen bu sonuç da turizm ticaret dengesi yaklaşımı ile uyumlu değildir. Bununla birlikte, uzun dönemde bu etkiler farklılaşmaktadır. Türkiye – İngiltere modeli dışında yabancı gelirdeki %1 artış, Türkiye'nin Almanya, Hollanda ve Fransa ile arasındaki turizm ticaret dengesini sırasıyla %11, %27 ve %39 iyileştirmektedir. Ancak, Türkiye – Rusya örneğinde ise turizm ticaret dengesi %1.5 kötüleşmektedir. Burada yabancı gelirden artış meydana geldiğinde kısa dönemdeki turizm ticaret dengesindeki kötüleşmenin farklı sebepleri olabilir. Öncelikle yurtdışına seyahat edecek kişiler seyahat planlarını, uçak biletlerini, otel veya konaklama rezervasyonlarını ve çalıştıkları birimlerden (kamu veya özel sektör) izinlerini daha öncesinden ayarlamaktadırlar. Ayrıca, bireylerin gelirleri arttığında harcama önceliklerinin başında yurtdışı seyahat planları gelmeyebilir. Buna göre, bireylerin gelirleri arttığında zaman içerisinde talepleri yurtdışı turizm talebine dönüşmektedir. Bu durum uyarlanma süreci olarak tanımlanabilir. Ancak uzun dönem etkiler dikkate alındığında uyarlanma süreciyle birlikte ülkelerin gelir artışlarının ikili turizm ticaret dengesi üzerinde olumlu etki yarattığı görülmüştür. Bu bulgu, Rus turistlerin gelirleri arttığında Türkiye'ye olan turizm taleplerinin azaldığı olarak yorumlanabilmektedir. Ancak söz konusu dönemde Rus vatandaşların yurtdışı turizm taleplerinin azaldığı olarak yorumlanabilmektedir. Bu durum Rusların gelirleri arttığında turizm taleplerinin Türkiye dışındaki ülkelere yöneldiğine işaret etmektedir. Yabancı turistlerin Türkiye'ye olan turizm taleplerini artırmak için i) Uluslararası platformlarda Türkiye'nin imajı korunmalı ve tanıtımına özen gösterilmeli ii) turizmin gelişiminin sağlanması adına en çok tercih edilen bölgelerde gezi ve eğlence faaliyetlerinin çeşitliliği sağlanmalı, iii) turistlere sağlanan hizmet kalitesi artırılmalı ve iv) turizm alanında hizmet veren işletmeler desteklenmelidir.

- Türkiye ve turizm ticaret partnerleri arasındaki turizm ticaret dengesi-döviz kuru ilişkisinin tamamında asimetrik etkiler tespit edilmiştir. Burada Türkiye'nin Almanya, İngiltere ve Fransa örnekleminde kısa dönem asimetri, Türkiye – Hollanda modeli için uzun dönem asimetri ve Türkiye – Rusya modelinde ise hem kısa hem de uzun dönem asimetrinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, kısa dönemde TL'nin değer kazanması Türkiye ile Almanya ve İngiltere arasındaki turizm ticaret dengesini kısa dönemde iyileştirmektedir. TL'nin değer kaybetmesi ise Türkiye - Rusya turizm ticaret dengesini kötüleştirirken Türkiye - İngiltere ve Türkiye - Fransa modellerinde iyileştirmektedir. Uzun dönemde ise TL'nin değer kaybının turizm ticaret dengesi üzerindeki etkileri Almanya, Fransa ve İngiltere için istatikselsel olarak anlamsız bulunmuştur. Öte yandan, TL'nin değer kazanması Türkiye'nin Rusya ve Hollanda ile arasındaki turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. Bununla birlikte, TL'nin değer kaybetmesi de Türkiye – Rusya turizm ticaret dengesini pozitif etkilemektedir. Bu bulgular ışığında, TL değer kazandığında kısa dönemde Almanya ve İngiltere için uzun dönemde ise Rusya ve Hollanda'da turizmin görel olarak ucuz hale gelmesinin bu ülkelere olan turizm talebinin artmadığına işaret etmektedir. TL değer kaybettiğinde ise kısa dönemde Fransız turistlerin Türkiye'deki görel olarak pahalılaştıran turizme olan taleplerinde ise azalmaya neden olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak Rusya için bu durum kısa dönemde farklılaşmaktadır. Kısa dönemde TL değer kaybettiğinde Türkiye'de turizm görel olarak ucuzlamasına rağmen Rus turistlerin Türkiye'ye olan turizm taleplerinin azaldığına işaret etmektedir. Ancak uzun dönemde bu etki J-Eğrisi teorisiyle uyumlu olarak tersine dönerek turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. Sonuçlara göre, Türk Lirası'nın kısa ve uzun dönemdeki değer kazanımlarının yabancı turistlerin taleplerini etkileyecek büyüklükte olmaması sağlanmalıdır. Bununla birlikte döviz kurundaki artışların Türkiye'ye olan yabancı turizm taleplerini teşvik etmek amacıyla kontrolü sağlanmalıdır.
  - Elde edilen sonuçlar ışığında, kısa vadede TL'nin değer kazanması Alman ve İngiliz turistlerin Türkiye'nin görel olarak daha pahalı olmasına rağmen Türkiye'yi tercih etmelerine engel olmadığına ve/veya Türkiye vatandaşlarının bu ülkelerin görel olarak daha ucuz hale gelmesine rağmen bu ülkelere olan turizm taleplerinin artmadığına işaret etmektedir.

Ancak uzun dönem döviz kurunun turizm ticaret dengesi üzerindeki etkileri anlamsızdır.

- Türkiye – Fransa örneğinde ise ulusal paranın değer kaybetmesi sonucu Fransa turizminin görece olarak daha pahalı hale gelmesi Türkiye vatandaşlarının Fransa'ya olan turizm talebini azalttığı veya Türkiye'deki turizm görece olarak daha ucuz hale geldiğinde Fransız turistlerin Türkiye'ye olan turizm taleplerinin kısa dönemde arttığı şeklinde ifade edilebilir.
- Türkiye – Rusya örneğinde beklenildiği gibi TL'nin değer kaybetmesi kısa dönemde turizm ticaret dengesini kötüleştirirken, uzun dönemde iyileştirmektedir. Ayrıca uzun dönemde TL'nin değer kazanması sonucu Türkiye'de turizmin görece olarak pahalı hale gelmesine rağmen Rus turistlerin Türkiye'yi tercih etmelerine engel olmadığına işaret etmektedir veya Rusya'da turizmin görece olarak ucuz veya pahalı olmasının Türkiye vatandaşlarının Rusya'ya olan turizm taleplerini artırmadığına işaret etmektedir. Bu bulgu, Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015) çalışmasındaki tanımla uyumlu olan sonuçlar bu örneklem için J-Eğrisi etkisinin olduğunu göstermektedir
- Diğer örneklerden farklı olarak Türkiye – Hollanda için döviz kurunun doğrusal modelde turizm ticaret dengesi üzerinde etkisi bulunmazken, döviz kurunun asimetric etkileri olabileceği varsayımı ile tahmin edilen doğrusal olmayan model sonuçlarında kurun uzun dönemli etkisi anlamlı bulunmuştur. Bu durum asimetric etkileri dikkate alınmanın önemini göstermektedir. J-Eğrisi teorisine uyumlu sonuçlar veren doğrusal olmayan model sonuçlarında TL'nin kısa dönemde turizm ticaret dengesi üzerindeki etkisi anlamsız iken, uzun dönemde TL'nin değer kazanması turizm ticaret dengesini iyileştirmektedir. Bahmani-Oskooee ve Fariditavana (2015) çalışmasındaki tanımla uyumlu olan sonuçlar bu örneklem için J-Eğrisi etkisinin olduğunu göstermektedir.

Tüm bu durumlardan bağımsız olarak, uluslararası turizmde ülkeler arasındaki sosyal ve siyasi ilişkiler de oldukça belirleyici olmaktadır. Ülkelerde çeşitli terör olaylarının meydana gelmesi, diğer ülkelerle dış ilişkilerde gerilimlerin yaşanması ve ülkenin yurtdışında tanıtımına yönelik olumsuz davranış ve söylemlerin kullanılması

ilgili ÷lkeye olan turizm talebinde azalmaya neden olabilmektedir. Bu durumlar dikkate alındığında, yapılan tahmin sonuçları ışığında politika yapıcılar için faydalı olabilecek öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- i) Türkiye'nin diğer ÷lkeler ile arasındaki sosyal ve siyasal ilişkiler konusunda yapıcı yol izlenmelidir.
- ii) Türkiye'de meydana gelen siyasal karışıklıklar ve terör olaylarının önlenmesi sağlanmalıdır,
- iii) Uluslararası platformlarda Türkiye'nin imajı korunmalı ve tanıtımına özen gösterilmelidir.

KAYNAKÇA

- Adams, J., ve Metwally, A., (2020). "Testing for the Marshall–Lerner condition in Egypt: an empirical analysis", *African Journal of Economic and Management Studies*, s. 1-20.
- Adeniyi, O., Omisakin, O., ve Oyinlola, A. (2011). "Exchange Rate and Trade Balance in West African Monetary Zone: Is There a J-Curve?", *The International Journal of Applied Economics and Finance*, s. 167-176.
- Ahmad, J., ve Yang, J. (2004). "Estimation of the J-Curve in China", *East-West Center Working Papers*, s. 1-23.
- Akay, G. H., Çifter, A., ve Teke, Ö., (2016). "Turkish tourism, exchange rates and income", *Tourism Economics*, no: 23, s. 66-77.
- Akbostancı, E. (2004). "Dynamics of the Trade Balance: The Turkish JCurve", *Emerging Markets Finance and Trade*, s. 57-73.
- Almon, S., (1965). "The Distributed Lag Between Capital Appropriations and Expenditures", *The Econometric Society*, no: 33, s. 178-196.
- Altıntaş, H., (2016). "Petrol Fiyatlarının Gıda Fiyatlarına Asimetrik Etkisi: Türkiye İçin Nardl Modeli Uygulaması", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, no: 14, s. 1-24.
- Altıntaş, H., ve Çetin, R., (2008). "Türkiye’de Dış Ticaret Belgesi Belirleyicilerinin Sınır Testi Yaklaşımıyla Öngörülmesi: 1989-2005", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, s. 30-64.
- Amusa, H., ve Fadiran, D. (2019). "The J-Curve Phenomenon: Evidence from Commodity Trade Between South Africa and The United States", *ERSA Research Brief*, s. 1-19.
- Arora, S., Bahmani-Oskooee, M., ve Goswami, G. (2003). "Bilateral J-curve between India and her trading Partners", *Applied Economics*, s. 1037-1041.
- Azizan, N. N., ve Sek, S. K., (2014). "Testing for Marshall-Lerner Hypothesis: A Panel Approach", *International Conference on Quantitative Sciences and Its Applications*, s. 274-280.
- Babatunde, M. A. (2014). "Estimation of the J-Curve in Nigeria", *The Empirical Economics Letters*, s. 414-422.
- Baek, J. (2007). "The J-curve effect and the US–Canada forest products trade", *Journal of Forest Economics*, s. 245–258.
- Baek, J., ve Koo, W. W., (2009). "Assessing the Exchange Rate Sensitivity of U.S. Bilateral Agricultural Trade", *Canadian Journal of Agricultural Economics*, s. 187-203.

- Bahmani-Oskooee, M. (1989). "Devaluation And The J-Curve: Some Evidence From Ldcs Errata", *The Review of Economics and Statistics*, s. 553-554.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Malixi, M. (1992). "More Evidence on the J Curve from LDCs", *Journal of Policy Modeling*, s. 641-653.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Alse, J. (1994). "Short-Run Versus Long-Run Effects Of Devaluation: Error-Correction Modeling And Cointegration", *Eastern Economic Journal*, s. 453-464.,
- Bahmani-Oskooee, M. (1998). " Cointegration Approach to Estimate the Long-Run Trade Elasticities in LDCs", *International Economic Journal*, s. 89-96.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Bolhasani, M. (2008). " The J-Curve: Evidence from commodity trade between Canada and the U.S.", *J Econ Finance*, s. 207–225.
- Bahmani-Oskooee, M., Bose, N., ve Zhang, Y. (2018). " Asymmetric Cointegration, Nonlinear ARDL, and the J-Curve: A Bilateral Analysis of China and Its 21 Trading Partners", *Emerging Markets Finance and Trade*, s. 3131-3151.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Brooks, T. J.(1999). "Bilateral J-Curve between U.S. and Her Trading Partners", *Shorter Papers And Comments*, s. 165-165.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Cheema, J. (2009). " Short-Run And Long-Run Effects Of Currency Depreciation On The Bilateral Trade Balance Between Pakistan And Her Major Trading Partners", *Journal Of Economic Development*, s. 19-46.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Fariditavana, H., (2015). "Nonlinear ARDL Approach, Asymmetric Effects and the J-Curve", *Journal of Economic Studies*, no: 42, s. 1-19.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Fariditavana, H., (2016). "Nonlinear ARDL Approach and the J-Curve Phenomenon", *Open Economic Review*, s. 51-70.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Goswami, G. G. (2003). "A Disaggregated Approach to Test the J-Curve Phenomenon: Japan versus Her Major Tradin Partners", *Journal Of Economics And Finance*, s. 102-112.
- Bahmani-Oskooee, M., Goswami, G. G., ve Taluktar, B. K. (2005). "The Bilateral J-Curve: Australia Versus Her 23 Trading Partners", *Australian Economic Papers*, s. 110-120.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Hajilee, M. (2009). " The J-Curve at industry level: Evidence from Sweden–US trade", *Economic Systems*, s. 83–92.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Halicioğlu, F., (2017). "On the asymmetric effects of exchange rate changes on domestic production in Turkey", *Econ Change Restruct*, s. 1-16.

- Bahmani-Oskooee, M., ve Halıcıoğlu, F., (2017). “Asymmetric effects of exchange rate changes on Turkish bilateral trade balances”, *Economic Systems*, s. 279-296.
- Bahmani-Oskooee, M., Halıcıoğlu, F., ve Neumann, R., (2017). “Domestic investment responses to changes in the real exchange rate: Asymmetries of appreciation versus depreciation”, *Wiley*, s. 362-375.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Harvey, H. (2010). “ The J-curve: Malaysia versus her major trading partners”, *Applied Economics*, s. 1067-1076.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Harvey, H. (2012). “ J-Curve: Singapore versus her Major Trading Partners”, *Economic Papers*, s. 515–522.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Hegerty, S. W. (2011). “ The J-curve and NAFTA: evidence from commodity trade between the US and Mexico”, *Applied Economics*, s. 1579-1593.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Hosny, A. S. (2013).” Egypt-US commodity trade and the J-curve”, *Int. J. Economics and Business Research*, s. 115–127.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Kantipong, T. (2001). “Bilateral J-Curve Between Thailand and Her Trading Partners”, *Journal Of Economic Development*, s. 107-117.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Karamelikli, H., (2020). “The Turkey-US commodity trade and the asymmetric J-curve”, *Economic Change and Restructuring*.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Kutan, A. M. (2009). ” The J-curve in the emerging economies of Eastern Europe”, *Applied Economics*, s. 2523-2532.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Mitra, R. (2009). “ The J-Curve at the industry level: evidence from U.S.-India trade”, *Economics Bulletin*, s. 1-9.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Durmaz, N., (2020). “Asymmetric cointegration and the J-curve: evidence from commodity trade between Turkey and EU”, *Empirica*, s. 757-792.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Pourheydarian, M. (2006). “The Australian J-Curve: A Reexamination”, *International Economic Journal*, s. 49-58.
- Bahmani-Oskooee, M., Rahman, M. O., ve Kashem, M. A. (2019). “ Bangladesh’s trade partners and the J-curve: an asymmetry analysis”, *Macroeconomics and Finance in Emerging Market Economies*, s. 174-189.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Ratha, A. (2004). “ The J-Curve Dynamics Of U.S. Bilateral Trade”, *Journal Of Economics And Finance*, s. 32-38.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Ratha, A. (2004). “ Dynamics Of The U.S. Trade With Developing Countries”, *The Journal of Developing Areas*, s. 1-11.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Xu, J. (2013). “ The J-Curve and Japan–China commodity trade”, *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, s. 13-28.

- Bahmani-Oskooee, M., Xu, J., ve Saha, S. (2017). ‘‘ Commodity trade between the US and Korea and the J-curve effect’’, *New Zealand Economic Papers*, s. 1-14.
- Bahmani-Oskooee, M., ve Wang, Y. (2006). ‘‘ The J Curve: China Versus Her Trading Partners’’, *Bulletin Of Economic Research*, s. 323-343.
- Bal, H., ve Demiral, M. (2012). ‘‘ Reel Döviz Kuru ve Ticaret Dengesi: Türkiye’nin Almanya ile Ticareti Örneği’’, *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, s. 45-64.
- Bal, H., Demiral, M., ve Akça, E. E. (2017). ‘‘ Döviz Kuru Değişmelerinin Türkiye’nin Avrupa Birliği Ticareti Üzerine Etkileri’’, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 61-81.
- Brown, R.L., Durbin, J., ve Evans, J.M., (1975).’’ Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships over Time’’, *Royal Statistical Society*, s. 149-163.
- Buluswar, M. D., Thompson, H., ve Upadhyaya, K. P. (1996). ‘‘ Devaluation and the trade balance in India:stationarity and cointegration’’, *Applied Economics*, s. 429-432.
- Cambazoğlu, B., ve Güneş, S., (2016). ‘‘Marshall-Lerner Condition Analysis: Turkey Case’’, *Economics, Management, and Financial Markets*, s. 272-283.
- Cheng, K. M., (2020).’’ Currency devaluation and trade balance: Evidence fromthe US services trade’’, *Journal of Policy Modelling*, no:42, s. 20-37.
- Cheng, K. M., Kim, H., ve Thompson, H., (2013). ‘‘The real exchange rate and the balance of trade in US tourism’’, *International Review of Economics and Finance*, s. 122-128.
- Cheng, K. M., Kim, H., ve Thompson, H., (2013). ‘‘The exchange rate and US tourism trade, 1973–2007’’, *Tourism Economics*, no: 19, s. 883-896.
- Cheong, T. T., (2005). ‘‘Are Malaysian Exports And Imports Cointegrated? A Comment’’, *Sunway Academic Journal*, s. 101-107.
- Chi, J., (2015). ‘‘Dynamic impacts of income and the exchange rate on US tourism, 1960–2011’’, *Tourism Economics*, s. 1047-1060.
- Çıtak, F., (2018). ‘‘Exchange Rate and Turkish Tourism Trade’’, *International Journal of Economics and Financial Issues*, no: 8, s. 206-213.
- Çiftçi, C., (2020). ‘‘Turkey-US Trade Balance and Effects of Real Exchange Rate’’, *Studies at the Crossroads of Management and Economics*, s. 137-150.
- Demirtaş, G. (2014). ‘‘ Türkiye ve Almanya Arasındaki Dış Ticaret Dengesinin Sınır Testi Yaklaşımıyla İncelenmesi’’, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 83-106.
- Demirel, B., Bozdağ, E.G., ve İnci, A.G., (2007). ‘‘Döviz Kurlarındaki Dalgalanmaların Gelen Turist Sayısına Etkisi; Türkiye Örneği’’.

- Dogru, T., Işık, C., ve Sırakaya-Türk, E. (2019). ‘‘ The balance of trade and exchange rates: Theory and contemporary evidence from tourism’’, *Tourism Management*, s. 12-23.
- Doroodian, K., Jung, C., ve Boyd, R. (1999). ‘‘ The J-curve effect and US agricultural and industrial trade’’, *Applied Economics*, s. 687-695.
- Durmaz, N. (2015). ‘‘ Industry level J-curve in Turkey’’, *Journal of Economic Studies*, s. 689 – 706.
- Durusoy, Ö. T., ve Tokathoğlu, İ., (1997). ‘‘Devalüasyon ve J Eğrisi’’, *Ekonomik Yaklaşım*, s. 65-79.
- Eita, J. H., (2013). ‘‘Estimation Of The Marshall-Lerner Condition For Namibia’’, *International Business & Economics Research Journal*, s. 511-517.
- Ercan, H., ve Küçüköğlü, M., (2020). ‘‘Ekonomik Büyüme, Cari Açık Ve Bütçe Açığı İlişkisi’’, *Sakarya İktisat Dergisi*, no: 5, s. 52-65.
- Eren, O. (2019). ‘‘ Reel Döviz Kurunun İkili Diş Ticarete Etkileri: Türkiye Örneği’’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, s. 1038-1056.
- Goldstein, M., ve Khan, M. S., (1978). ‘‘The Supply and Demand for Exports: A Simultaneous Approach’’, *The MIT Press*, no: 60, s. 275-286.
- Gupta-Kapoor, A., ve Ramakrishnan, U. (1999). ‘‘ Is There A J-Curve? A New Estimation for Japan’’, *International Economic Journal*, s. 71-79.
- Guo, G., (2020). ‘‘Estimating the Marshall-Lerner condition of China’’, *Journal of Economics and International Finance*, no:12/2, s. 71-79.
- Hacker, R. S., ve Hatemi-J, A. (2004). ‘‘ The effect of exchange rate changes on trade balances in the short and long run’’, *Economics of Transition*, s. 777–799.
- Hacker, R. S., ve Hatemi-J, A. (2003). ‘‘ Is the J-Curve Effect Observable for Small North European Economies?’’, *Open economies review*, s. 119–134.
- Halıcıoğlu, F. (2007). ‘‘ The J-curve dynamics of Turkish bilateral trade: a cointegration approach’’, *Journal of Economic Studies*, s. 103-119.
- Halıcıoğlu, F. (2008). ‘‘ The bilateral J-curve: Turkey versus her 13 trading partners’’, *Journal of Asian Economics*, s. 236–243.
- Hsing, Y. (2009). ‘‘ Test of the J-curve for the DR-CAFTA countries and policy implications’’, *Research in International Business and Finance*, s. 293–301.
- Hsing, Y., ve Sergi, B. S. (2010). ‘‘ Test of the bilateral trade J-curve between the USA and Australia, Canada, New Zealand and the UK’’, *Int. J. Trade and Global Markets*, s. 189-198.

- Hsing, Y. (2011). "Test of an inverted J-curve hypothesis between the expected real exchange rate and real output: the case of Hungary", *Int. J. Economics and Business Research*, s. 166-175.
- Hsing, H., ve Savvides, A. (1996). "Does a J-Curve Exist for Korea and Taiwan?", *Open economies review*, s. 127-145.
- Hsing, H. (2005). "Re-examination of J-curve effect for Japan, Korea and Taiwan", *Japan and the World Economy*, s. 43-58.
- Hussain, M., ve Bashir, U. (2013). "Dynamics of Trade Balance and the J-Curve Phenomenon: Evidence from Pakistan", *The Journal of Commerce*, s. 16-31.
- Işık, C., Radalescu M., ve Fedajev, A., (2019). "The effects of exchange rate depreciations and appreciations on the tourism trade balance: the case of Spain", *Eastern Journal Of European Studies*, no: 10, s. 221-237.
- Iqbal, J., Nosheen, M., Tariq, R., ve Manan, S., (2015). "Testing for Marshall-Lerner Condition: Bilateral Trade between Pakistan and its Major Trading Partners", *Forman Journal of Economic Studies*, s. 1-14.
- Irandoost, M., (2019). "On the relation between exchange rates and tourism demand: A nonlinear and asymmetric analysis", *The Journal of Economic Asymmetries*, s. 1-10.
- İnançlı, S., Ekici, M.S., ve Babacan, A., (2012). "Gelen Yabancı Turist Ve Yurtdışına Çıkan Yerli Turistler İle Kişi Başına Gelir Arasındaki Uzun Dönem İlişkisinin Belirlenmesi 1980-2011 Dönemi: Türkiye Örneği", *Sakarya İktisat Dergisi*.
- İstatistik Genel Müdürlüğü, (2001). "Turizm Sektörü 1995-1999 Yılları Değerlendirilmesi".
- Jelassi, M. M., Trabelsi, J., ve Turki, M., (2017). "Does the J-curve hypothesis hold for a small open economy? Evidence from time-varying coefficients of a distributed-lag model for Tunisia", *International Economics*, s. 107-115.
- Johansen, S., (1991). "Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models", *Econometrica*, no: 59, s. 1551-1580.
- Jung, C., ve Doroodian, K. (1998). "The Persistence And Japan's Trade Surplus", *International Economic Journal*, s. 25-37.
- Junz, H. B., ve Rhomberg, P. R., (1973). "Price Competitiveness in Export Trade Among Industrial Countries", *American Economic Association*, s. 412-418.
- Karamelikli, H. (2016). "Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesinde J-Eğrisi Etkisi", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, s. 389 -402.
- Khalid, W. (2017). "Empirical Evidence on the J-Curve Between Pakistan and Selected South Asian Trade Partners", *European Business & Management*, s. 57-64.

- Khatoon, R., ve Rahman, M. M. (2009). ‘ ‘ Assessing the Existence of the J-Curve Effect in Bangladesh’’, *The Bangladesh Development Studies*, s. 79-101.
- Kılıç, R., Özbek, R. İ., ve Çifçi, İ. (2018). ‘ ‘ Türkiye İçin J-Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: Ardl Sınır Testi Yaklaşımı’’, *International Journal Of Disciplines Economics And Administrative Sciences Studies*, s. 112-128.
- Kösekahyaoglu, L., ve Karataşlı, İ., (2018). ‘ ‘Türkiye – AB Dış Ticaretinde J Eğrisi Etkisi: 1994-2016 Dönemi Üzerine Ampirik Bir İnceleme’’, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, s. 831-844.
- Lal, A. K., ve Lowinger, T. C. (2002). ‘ ‘ The J-Curve: Evidence from East Asia’’, *Journal of Economic Integration*, s. 397-415.
- Magee, S. P., (1973). ‘ ‘Currency Contracts, Pass-Through, and Devaluation’’, *Brookings Papers on Economic Activity*, s. 303-325.
- Marshall, A., (1923). ‘ ‘Money Credit And Commerce’’, s. 1-387.
- Nadenichek, J., (2006). ‘ ‘The J-curve Effect: An Examination Using a Structural Vector Error Correction Model’’, *International Journal of Applied Economics*, s. 34-47.
- Narayan, P. K., (2004). ‘ ‘New Zealand's trade balance: evidence of the J-curve and granger causality’’, *Applied Economics Letters*, no: 11, s. 351-354.
- Narayan, P. K., (2006). ‘ ‘Examining the relationship between trade balance and exchange rate: the case of China's trade with the USA’’, *Applied Economics Letters*, s. 507-510.
- Narayan, P. K. ve Narayan, S., (2004). ‘ ‘The J-Curve: Evidence from Fiji’’, *International Review of Applied Economics*, no: 18, s. 369-380.
- Nusair, S. A., (2017). ‘ ‘The J-Curve phenomenon in European transition economies: A nonlinear ARDL approach’’, *International Review of Applied Economics*, s. 1-27.
- Obasanmi, J. O., ve Fidelis, O. N., (2016). ‘ ‘Validation of J Curve Hypothesis in the Nigerian Non Oil Sector’’, *International Journal of Economics and Finance*, no: 8, s. 15-25.
- Obstfeld, M., ve Rogoff, K. S., (2005). ‘ ‘Global Current Account Imbalances and Exchange Rate Adjustments’’, *Brookings Papers on Economic Activity*, s. 67-146.
- Olasubomi, A. L., (2019). ‘ ‘Currency Devaluation and Trade Balance Nexus: A Test of Marshall Lerner Condition in Nigeria’’, *BizEconsQuarterly*, s. 23-43.
- Ongan, S., Özdemir, D., ve Işık, C., (2018). ‘ ‘Testing The J-Curve Hypothesis For The Usa: Applications Of The Nonlinear And Linear Ardl Models’’, *South-Eastern Europe Journal of Economics*, s. 21-34.
- Ongan, S., ve Pabuçcu, H., (2017). ‘ ‘Testing the validity of the J-curve hypothesis between Brazil and the USA’’, *Atlantic Review of Economics*, s. 1-20.

- Onafowora, O., (2003). "Exchange rate and trade balance in east asia: is there a J-curve?", *Economics Bulletin*, s. 1-13.
- Özer, O., (2001). "Turizm Sektörü 1995-1999 Yılları Değerlendirmesi", *İstatistik Genel Müdürlüğü*, s. 1-43.
- Pandey, R., (2013). "Trade Elasticities and the Marshal Lerner Condition for India", *Global Journal of Management and Business Studies*, s. 423-428.
- Peker, O., (2008). "Reel Döviz Kurunun Ticaret Dengesi Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, s. 33-43.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., ve Smith, R. J., (2001). "Bounds Testing Approaches To The Analysis Of Level Relationships", *Journal Of Applied Econometrics*, s. 289-326.
- Perera, W. T. K., (2011). "Bilateral J-curve between Sri Lanka and its major trading partners", *Staff Studies*, s. 69-85.
- Phong, L. H., Bao, H. H. G., ve Van, D. T. B., (2017). "Testing J-Curve Phenomenon in Vietnam: An Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Approach", *Econometrics for Financial Applications*, s. 491-503.
- Ramsey, J. B., (1969). "Tests for Specification Errors in Classical Linear Least-squares Regression Analysis", *Journal of the Royal Statistical Society*, s. 350-371.
- Rasekhi, S., Rostami, A., ve Anousheh, S., (2015). "An Examination of Bilateral J Curve: A Case Study between Iran and China", s. 1-8.
- Ratha, A., ve Kang, E., (2012). "Asian Financial Crisis and Korean Trade Dynamics", *Economics Faculty Working Papers*, s. 1-34.
- Rehman, H. U., ve Afzal, M., (2003). "The J Curve Phenomenon: An Evidence From Pakistan", *Pakistan Economic and Social Review*, no: 41, s. 45-58.
- Rose, A. K., (1991). "The role of exchange rates in a popular model of international trade Does the 'Marshall-Lerner' condition hold?", *Journal of International Economics*, s. 301-316.
- Rose, A. K., ve Yellen, J. L., (1989). "Is There A J-Curve?", *Journal of Monetary Economics*, s. 53-68.
- Rosensweig, J. A., ve Koch, P. D., (1988). "The U.S. Dollar and the "Delayed J-Curve"", *Economic Review*, s. 2-15.
- Sahlan, R., Abdullh, H., ve Abdullh, M. R., (2008). "Trade Balance and J-Curve Phenomenon in Malaysia", *Journal Ekonomi Malaysia*, s. 91-104.
- Shin, Y., Yu, B., ve Greenwood-Nimmo, M., (2014). "Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multipliers in a Nonlinear ARDL Framework", *Econometric Methods and Applications*, s. 281-314.

- Shirvani, H., ve Wilbratte, B., (1997). "The Relationship Between The Real Exchange Rate and The Trade Balance: An Empirical Reassessment", *International Economic Journal*, s. 39-50.
- Sivrikaya, A., ve Ongan, S., (2019). "BREXIT and the J-Curve Hypothesis for the UK: A Nonlinear ARDL Approach", *Sosyoekonomi*, s. 229-239.
- Soleymani, A., Chua, S. Y., ve Saboori, B., (2011). "The J-Curve at Industry Level: Evidence from Malaysia-China Trade", *The International Journal of Economics and Finance*, s. 64-73.
- Soleymani, A., ve Saboori, B., (2012). "The J-Curve: Evidence from Commodity Trade Between Malaysia and Japan", *International Journal of Economics and Finance*, s. 66-78.
- Suleman, S., Cheema, A. R., Iqbal, M., Siddique, N., ve Akhtar, M., (2015). "Pakistan Trade Balance And J-Curve Phenomenon With Iran", *International journal of Applied Agricultural Sciences*, s. 132-139.
- Şit, M., (2016). "Türkiye'de Turizm Sektörünün İstihdama Katkısı", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, s. 101-117.
- Topçu, M., ve Özdemir, S., (2019). "Türkiye ve Avro Bölgesi Arasındaki İkili Ticaretin Analizi: Marshall-Lerner Koşulu Geçerli mi?", *İzmir İktisat Dergisi*, s. 481-489.
- Trabelsi, J., ve Jelassi, M. M., (2016). "Does the J-Curve Hypothesis Hold for Tunisia? Evidence from a Kalman Filter Analysis", *Assessing Arab Economic Integration*, s. 1-10.
- TURSAB, 2014. "Vakantiebeurs 2014 Turizm Fuarı Sonuç Raporu".
- Uğuz, S.Ç., (2012). "Göç ve Turizm: Türkiye-Almanya Örneği", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, s. 177-207.
- Umoru, D., ve Eboreime, M. I., (2013). "The J-Curve Hypothesis And The Nigerian Oil Sector: The Ardl Bounds Testing Approach", *European Scientific Journal*, s. 314-332.
- Vogt, M. G., (2008). "Determinants of the demand for US exports and imports of tourism", *Applied Economics*, s. 667-672.
- Vural, B. M. T., (2012). "Türkiye'de Turizm Sektörünün Talep Ve Gelir Esnekliklerinin Ölçümü", *İşletme Fakültesi Dergisi*, s. 45-55.
- Yazıcı, M., (2006). "Is The J-Curve Effect Observable In Turkish Agricultural Sector?", *Journal of Central European Agriculture*, s. 319-322.
- Yazıcı, M., (2010). "Is there a J-curve effect in Turkish services?", *Qual Quant*, s. 167-172.
- Yazıcı, M., ve Klasra, M. A., (2010). "Import-content of exports and J-curve effect", *Applied Economics*, s. 769-776.

- Yılmaz, S., (2017). "Testing the Hypothesis of J Curve for Turkish Economy", *Chinese Business Review*, s. 419-428.
- Yuen-Ling, N., Wai-Mun, H., ve Geoi-Mei, T. (2008). "Real Exchange Rate and Trade Balance Relationship: An Empirical Study on Malaysia", *International Journal of Business and Management*, s. 130-137.
- Zhang, Z., (1999). "Foreign Exchange Rate Reform, the Balance of Trade and Economic Growth: An Empirical Analysis for China", *Journal Of Economic Development*, no: 24, s. 143-162.
- Ziramba, E., ve Chifamba, R. T., (2014). "The J- Curve Dynamics Of South African Trade: Evidence From The Ardl Approach", *European Scientific Journal*, s. 346-358.
- Wang, Y., ve Lee, J., (2012). "Estimating the import demand function for China", *Economic Modelling*, s. 2591-2596.
- Wanjau, B. M., (2014). "The Relationship among Real Exchange Rate, Current Account Balance and Real Income in Kenya", *International Journal of Business and Social Science*, no: 9, s. 97-118.
- Weixian, W., (1999). "An empirical study of the foreign trade balance in China", *Applied Economics Letters*, s. 485-490.
- Wilson, P., ve Tat, K. C., (2001). "Exchange rates and the trade balance: the case of Singapore 1970 to 1996", *Journal of Asian Economics*, s. 47-63.
- Witt, S. F., ve Martin, C. A. (1987). "Econometric Models for Forecasting International Tourism Demand", *Journal of Travel Research*, s. 23-30.
- World Tourism Organization, (1999). "Tourism Highlights 1999", <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284403011>.
- World Tourism Organization, (2007). "Tourism Highlights 2007 Edition", <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284413539>.
- World Tourism Organization, (2019). "International Tourism Highlights 2019 Edition", <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>
- World Trade Organization, (1999). "World Trade Statistical Review 2020", <https://doi.org/10.30875/489e720b-en>.
- Wu, S., (2018). "Estimation of the J-Curve: An Empirical Analysis Based on the Trade Balance between Australia and China", *International Journal of Trade, Economics and Finance*, s. 88-95.

EKLER

Grafik 1: Yurtdışına Çıkan Turist Sayıları

